

Національна академія наук України
Інститут демографії та соціальних досліджень

ДЕМОГРАФІЯ ТА СОЦІАЛЬНА ЕКОНОМІКА

Науково-економічний
та суспільно-політичний журнал

Заснований у 2004 році

1 / 2005

IDCS

Київ 2005

УДК 314+316.42](051)
ББК 60.5
Д 31

Випуски журналу будуть присвячені теоретико-методологічним та прикладним проблемам демографії та соціальної економіки.

Широко досліджуватимуться питання теоретичної, описової та економічної демографії, зокрема теорія народонаселення та демографічної політики, методологія демографічного аналізу і демоекономічного моделювання, проблеми розселення населення і результати прикладного демографічного аналізу, теорія та практика демографічного прогнозування.

Висвітлюються проблеми побудови соціальної правової держави як інституту громадянського суспільства, основні питання соціальної політики та соціальної безпеки України, проблеми та перспективи людського розвитку, його вимірювання і моделювання, проблеми соціальної рівності та справедливості, соціальної стратифікації суспільства, бідності та середнього класу. Розкриваються теоретико-методологічні та прикладні проблеми економіки праці, зокрема формування та використання трудового потенціалу, ринку праці, доходів населення та інші.

Дане видання є некомерційним і розраховане на широке коло фахівців.

Голова редакційної колегії: *С.І.Пирожков* — директор Інституту демографії та соціальних досліджень, доктор економічних наук, професор, академік НАН України

Заступник голови редакційної колегії: *Е.М. Лібанова* — заступник директора Інституту демографії та соціальних досліджень, доктор економічних наук, професор, член-кореспондент НАН України

Заступник голови редакційної колегії: *В.В. Онікієнко* — доктор економічних наук, професор, Заслужений діяч науки і техніки України, Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України

Відповідальний секретар: *Макарова О.В.* — доктор економічних наук, Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України

Члени редакційної колегії: Власенко Н.С., заступник голови Держкомстату України; Гнибіденко І.Ф., к.е.н., професор кафедри КНЕУ; Грішнова О.А., д.е.н., професор КНУ ім. Т. Шевченка; Денисов А.Ф., к.і.н.; Єріна А.М., д.е.н., професор, КНЕУ; Заяць Т.А., д.е.н., професор, РВПС України НАН України; Калачова І.В., директор департаменту статистики послуг Держкомстату України; Карлін М.І., д.е.н., професор, Волинський державний університет ім. Л. Українки; Колот А.М., д.е.н., професор, проректор КНЕУ; Курас І.Ф., віцепрезидент НАН України, академік НАН України; Новіков В.М., д.е.н., професор, Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України; Новікова О.Ф., д.е.н., професор, Інститут економіки промисловості НАН України; Петрова І.Л., д.е.н., професор, Університет економіки і права “КРОК”; Романюк М.Д., д.е.н., професор, Прикарпатський університет ім. В. Стефаника; Стельмах Л.М., директор департаменту статистики населення Держкомстату України; Стешенко В.С., д.е.н., професор, Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України; Фойгт Н.А., к.е.н., Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України.

Денисов А.Ф. (редакційна підготовка до друку)

Прохаська Л.Я. (технічний секретар редакційної колегії)

ПАМ'ЯТІ ОЛЕКСАНДРА ЯРЕМЕНКА

2 липня 2005 р. передчасно пішов із життя відомий український соціолог та економіст, голова правління Українського інституту соціальних досліджень, завідуючий відділом моніторингових досліджень соціально-економічних трансформацій Інституту економічного прогнозування НАН України Яременко Олександр Олексійович.

Олександр Олексійович народився 3 червня 1949 р. Трудовий шлях розпочав у 1971 р. — працював у науково-дослідному інституті, у комсомолі.

У 1989 р. він захистив дисертацію і здобув учений ступінь кандидата економічних наук. З цього часу розпочинається його науково-педагогічна, викладацька діяльність. У 1991 р. О. Яременко очолив створений Кабінетом Міністрів України Український науково-дослідний інститут проблем молоді (з 1997 р. інститут мав назву „Український інститут соціальних досліджень”, а з 2001 р. — „Державний інститут проблем сім’ї та молоді”). Завдяки працьовитості, організаторським здібностям, глибокій науково-теоретичній підготовці Олександр Олексійович зумів створити науково-дослідний інститут, який зажив доброї слави і досяг значних успіхів у розробці багатьох програм, спрямованих на вирішення проблем сімей, дітей та молоді. У своїй пошуковій роботі Інститут активно співпрацював з іншими науково-дослідними інститутами, у тому числі і з Інститутом демографії та соціальних досліджень НАН України.

З квітня 2005 р. О. Яременко працював в Інституті економічного прогнозування НАН України, очолюючи новоутворений відділ моніторингових досліджень соціально-економічних трансформацій. Водночас він був головою правління громадської організації „Український інститут соціальних досліджень”, редактором журналу „Український соціум”.

Олександр Олексійович був одним з провідних в Україні та відомих за кордоном вчених економістів та соціологів. Мав понад 100 опублікованих наукових праць, у тому числі у закордонних виданнях. Одним з перших в Україні він займався моніторингом соціальних процесів, зокрема у сфері електоральної поведінки різних категорій населення, у галузі соціології дитинства, молоді та сім'ї, запропонував соціологічні методи виміру зайнятості населення, рівня безробіття, структури зайнятості. Докладав великих зусиль для практичного розв'язання соціальних проблем сім'ї, дітей та молоді. Був одним із авторів проекту Декларації про загальні засади державної молодіжної політики в Україні, проектів Законів України „Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні”, „Про соціальну роботу з дітьми та молоддю” низки інших законодавчих та нормативних актів, державних програм, очолював авторські колективи з підготовки щорічних доповідей Президентів України, Верховній раді України, Кабінету Міністрів України про становище молоді в Україні, державних доповідей про становище сім'ї, а також дітей в Україні. За його активної участі в Україні було реалізовано ряд соціально важливих програм, зокрема українсько-канадський проект „Молодь за здоров'я”.

О. Яременко був членом Національної ради з питань молодіжної політики при Президентів України, Громадської ради експертів із внутрішньополітичних питань при Президентів України, Колегії Міністерства України у справах сім'ї та молоді, віце-президентом Соціологічної асоціації України.

За самовіддану працю, високий професіоналізм О.Яременко нагороджений орден „За заслуги” III ступеня, орденом „Знак пошани”, медаллю „В пам'ять 1500-річчя м. Києва”, йому присвоєно почесне звання „Заслужений працівник народної освіти України”.

Схиляємо голову перед світлою пам'яттю Олександра Олексійовича та висловлюємо щирі співчуття його рідним, друзям та колегам по роботі.

О.М. Балакірева — канд. соціол. наук, заслужений працівник науки і техніки України, в.о. завідувача відділу моніторингових досліджень соціально-економічних трансформацій Інституту економічного прогнозування НАН України, директор Центру „Соціальний моніторинг”.

В.А. Головенько — канд. політ. наук, заслужений працівник народної освіти України, провідний науковий співробітник Інституту економічного прогнозування НАН України, директор Українського інституту соціальних досліджень.

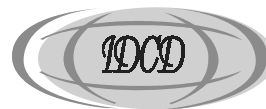
Е.М. Лібанова — д-р екон. наук, проф., чл.-кор. НАН України, заступник Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України.

В.В. Онікієнко — д-р екон. наук, проф., заслужений діяч науки і техніки України, заступник головного редактора журналу “Демографія та соціальна економіка” Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України.

В.О. Соболев — д-р соціол. наук, заслужений працівник народної освіти України, професор Національного університету внутрішніх справ.

Сюзан Джексон — доктор філософії, керівник Центру розвитку охорони здоров'я при університеті Торонто.

Тоні Барнет — член професорського дослідницького відділу Лондонської школи економіки.

КОНЦЕПЦІЯ ДЕМОГРАФІЧНОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНИ НА 2005-2015 РР.

Відповідно до Постанови Верховної Ради України “Про рекомендації парламентських слухань ”Демографічна криза в Україні: її причини та наслідки” за дорученням Кабінету Міністрів України від 29.11.03 р. № 69514 та Розпорядженням Президії НАН України від 17.12.03 р. № 738 Інститутом демографії та соціальних досліджень за участю Державного комітету статистики України та Міністерства України у справах сім’ї, дітей і молоді розроблено проект Національної концепції демографічного розвитку України. Концепція схвалена Кабінетом Міністрів України (№ 724-р від 08.10.04 р.).

ВСТУП

Актуальність розробки науково обґрунтованої концепції національної політики демографічного розвитку, відповідних заходів і механізмів її реалізації зумовлена необхідністю пом’якшення наслідків демографічної кризи, усунення загроз національній безпеці України у соціально-економічній сфері.

Програмою дій Міжнародної конференції з питань народонаселення і розвитку (Каїр, 1994) підкреслено необхідність створення внутрішніх державних інституціональних механізмів і сприятливого середовища у суспільстві для забезпечення дії факторів, що впливають на подолання демографічної кризи, при прийнятті рішень всіх відповідних урядових установ, що реалізують економічну, екологічну і соціальну політику та програми.

Демографічна спрямованість має стати одним з головних пріоритетів дій українського керівництва.

Подолання демографічної кризи і досягнення сталого демографічного розвитку, нормалізація відтворення населення є тривалим і складним процесом. При цьому зміст реального виходу з демографічної кризи полягає не стільки в подоланні депопуляції, скільки у підвищенні якості населення, збереженні та відтворенні його життєвого і трудового потенціалу.

Становлення і розвиток суверенної української держави відкриває нову сторінку в її демографічній історії, але водночас вимагає підвищеної відповідальності за демографічне сучасне і майбутнє народу України, відтворення здорових поколінь, що вимагає посиленої уваги на державному рівні до проблем демографічного розвитку та формування ефективної національної демографічної політики.

Концепцію демографічного розвитку України розроблено відповідно до завдань Послання Президента України до Верховної ради України “Про внутрішнє і зовнішнє

становище України у 2002 році”, на виконання рекомендацій парламентських слухань „Демографічна криза в Україні: її причини та наслідки”, схвалених Постановою Верховної Ради України від 05.06.2003 №940-IV, та доручення Кабінету Міністрів України від 29.11.2003 №69514.

1. АНАЛІЗ СУЧАСНОЇ СИТУАЦІЇ ТА ОЦІНКА ПЕРСПЕКТИВ ЇЇ РОЗВИТКУ

Розвиток сім'ї

Загальна характеристика. Неприятлива демографічна ситуація в Україні, насамперед різке падіння народжуваності, пов'язана із загостренням проблем функціонування сімей як осередків відтворення населення, зниженням їх демографічного потенціалу.

Посилились деформації шлюбно-сімейних процесів, витоки яких формувались ще у 1960-х роках. Поширились відкладання шлюбів і народження дітей, безшлюбне материнство та соціальне сирітство (покинуті батьками діти), зменшилась кількість і частка зареєстрованих шлюбів, підвищився рівень розлучуваності та овдовіння. Навіть за умов підвищення шлюбності у 2003 році було зареєстровано у 1,3 раза менше шлюбів, ніж у 1989; 28,6% дітей, народжених жінками молодше 20 років, – позашлюбні; 17% сімей з дітьми є неповними (у міських поселеннях – 19,3%).

Дітородна ситуація характеризується масовим поширенням бездітності та оди́тності: дві третини сімей з дітьми до 18 років мають лише одну дитину.

Середня величина сім'ї в Україні від 1989 року практично не змінюється і становить 3,2 особи (у містах – 3,1, в селах – 3,4).

Загострюються проблеми матеріального утримання і виховання дітей батьками, самотності, несприятливого морально-психологічного мікроклімату в сім'ях, особливо молодих, багатодітних та неповних.

Чинники загострення проблем формування та розвитку сімей. Глобальні процеси індустріального розвитку та урбанізації, поступове звільнення сім'ї від виконання виробничої функції, відокремлення дорослих одружених дітей від батьків, зумовлене економічними, культурними, психологічними чинниками, спричинили формування тенденції до поширення простих сімей, які складаються з шлюбної пари і дітей. Однак поряд з цим зберігається практика спільного проживання дорослих дітей та одного із самотніх батьків подружжя, що пов'язано як із шлюбно-сімейними традиціями, так і з проблемами із житлом, низькими рівнями пенсійного забезпечення, розвитку інфраструктури та сервісу для літніх людей.

Практично перестали діяти такі економічні чинники багатодітності, як потреба в робочих руках для селянських господарств та матеріальне забезпечення в старості. Масове залучення жінок у суспільне виробництво, їх освітні, професійні та громадські інтереси стали конкурувати з дітородними орієнтаціями, що зумовило малодітність та бездітність. В результаті погіршення дітородної ситуації в українських сім'ях, яке стало відчутним в 1960-их роках, значно посилилось впродовж останніх 10–15 років. Стрімке падіння рівня життя населення України і формування глибокого розриву між існуючими стандартами рівня життя і його реальним рівнем призвели до того, що реалізацію дітородних орієнтацій на дводітність 80% молодих подружжів пов'язують із необхідністю створення умов для забезпечення належного рівня доходів, близько двох третин – окремої квартири.

Перспективи змін шлюбно-сімейної ситуації. Попри певні орієнтації на європейські стандарти шлюбності, в Україні переважатимуть юридично зареєстровані шлюби. Поширення офіційно неоформлених шлюбно-сімейних відносин відбуватиметься переважно у формі випробувального періоду перед реєстрацією шлюбу та створенням сім'ї.

До 2015 року очікується стабілізація шлюбності на рівні 6–8‰ із деяким підвищенням у періоди компенсації, розлученості – на рівні 3,5–4,0‰. Внаслідок втрат чисельності шлюбних контингентів та поширення незареєстрованих шлюбів немає підстав сподіватись на відродження високих рівнів шлюбності у найближчій перспективі.

Загальна кількість сімей зменшиться з 13,5 млн. у 2001 р. до 12,4 млн. на початок 2015 року. Середня величина сім'ї становитиме 3,0–3,1 особи у середньому по Україні, у т. ч. в сільських поселеннях – 3,4–3,5 особи.

У міських поселеннях поширюватиметься одинокість, оскільки зростання вимог до стандартів життя не сприятиме реалізації бажаних орієнтацій на дводітну сім'ю. Наявність особистого господарства у сільських жителів стимулюватиме збільшення частки 2-3-х дітних сімей. Проте для відродження середньодітної сім'ї потрібен тривалий період, можливо, не одне покоління.

Народжуваність

Загальна характеристика. Фундаментальним чинником загострення демографічної кризи в Україні є падіння народжуваності до критичного рівня. Сучасний рівень народжуваності забезпечує лише половину того, що необхідний для простого відтворення населення, тобто для заміни покоління батьків тією ж чисельністю покоління дітей. Україна перетнула межу зниження народжуваності, за якою відбувається незворотна руйнація демографічного потенціалу, що призвело до втрати нею сприятливих перспектив щодо відновлення 50-мільйонної чисельності населення. Сумарний показник народжуваності зменшився з 1,9 дитини в 1989 році до 1,1 у 2001. Підвищення сумарного коефіцієнта народжуваності у 2002–2003 роках (до 1,2 дитини в розрахунку на 1 жінку в 2003 році) є проявом так званої «компенсації» народжень, відкладених під час гострої економічної кризи.

Причини критичного зниження народжуваності. Процес зниження народжуваності має глобальний характер і обумовлений цілою низкою причин: економічних, соціальних, психологічних, біологічних. Це є, передусім, наслідком зміни соціального статусу жінки, розширення сфери її позасімейних інтересів, підвищення рівнів освіти та зайнятості. Багаторазове зниження дитячої смертності зробило неактуальним народження багатьох дітей як основи родинного благополуччя та гарантії забезпечення батьків на старість.

Задоволення потреби в дітях, у материнстві і батьківстві конкурує з низкою інших потреб, тим простіших, чим нижчий рівень життя. Якщо заможні верстви населення співвідносять витрати часу та грошей на забезпечення майбутнім дітям необхідного фізичного, інтелектуального розвитку та професійної підготовки із задоволенням власних потреб у розвитку та дозвіллі, то бідні враховують елементарні потреби в їжі, одязі, житлі. Однак не слід очікувати, що з підвищенням рівня життя автоматично зросте і народжуваність. Якби зв'язок був таким простим, не відбулося б істотного скорочення народжуваності в економічно розвинених країнах аж до рівня, що не забезпечує навіть простого відтворення покоління батьків в усіх без винятку європейських країнах.

Демографія та процеси відтворення населення

Глобальна тенденція зниження народжуваності прискорила в Україні у 1990-х роках у зв'язку з економічною кризою, стрімким падінням доходів широких верств населення, появою невпевненості у майбутньому. До того ж сформувався значний розрив між реальним низьким рівнем життя населення та високими європейськими життєвими стандартами. Вкрай негативний вплив на рівень народжуваності мала фактична руйнація системи дошкільного та позашкільного виховання дітей, незадовільний стан репродуктивного здоров'я населення, передусім жінок, значна частина яких працюють у шкідливих умовах. Зберігається поширеність абортів як засобу планування сім'ї, наслідком чого є масове невиношування вагітності й небажане безпліддя. Втрати народжуваності від абортів в Україні порівняно з економічно розвинутими країнами надзвичайно великі.

Переважно через низький рівень народжуваності Україна за 1993–2003 роки втратила більше 4 млн. населення. Кризовий стан дітородної діяльності населення полягає не лише у швидкому зниженні народжуваності, і, як результат, – у надзвичайно низькому її рівні, а й у деформації структури народжуваності й народжених (за черговістю народжень, їх розподілом за віком матері, її шлюбним станом та іншими ознаками). Внаслідок цих несприятливих змін деформується віковий склад населення, зменшуються його демографічний і трудовий потенціали.

Перспективи народжуваності. З огляду на загальноєвропейські тенденції немає підстав очікувати істотного збільшення сумарних коефіцієнтів народжуваності в Україні у найближчій перспективі. В зв'язку з тим, що відкрите суспільство сприяє орієнтації на західні високі стандарти рівня життя, прагнення до них певний час буде реалізовуватись більшістю населення за рахунок відмови від народження другої дитини і дітей наступних черговостей, тобто за рахунок посилення обмеження репродуктивної діяльності.

Для відновлення репродуктивного здоров'я населення, підірваного в період кризи, будуть потрібні додаткові витрати порівняно з витратами на потреби підтримання здоров'я за звичайних умов, що теж може перетворитись на чинник зниження народжуваності. Втрати ненародженими внаслідок епідемії ВІЛ/СНІДУ у 2005–2015 роках можуть становити 100–200 тис. осіб, що матиме істотний вплив на формування молодих поколінь.

До 2006 року найбільш імовірною є консервація сумарного коефіцієнта народжуваності на сучасному рівні – 1,2 дитини у розрахунку на одну жінку. Тільки після цього за умов зміни репродуктивних настанов можна розраховувати на його підвищення до 1,3–1,4. Однак і такий варіант розвитку не забезпечуватиме навіть просте заміщення поколінь.

Кризовий стан генеративної активності населення даватиметься взнаки протягом життя кількох поколінь на рівні не лише сім'ї, а й усього суспільства, навіть якщо ситуація і зміниться. Як наслідок, у майбутньому спостерігатиметься хвилеподібна динаміка чисельності населення і його вікових контингентів, що може перетворитися на відчутну перепону в досягненні сталого розвитку країни.

Здоров'я, смертність і тривалість життя населення

Загальна характеристика. Тенденції захворюваності віддзеркалюють як реально існуючі зміни, так і певною мірою трансформацію системи реєстрації хвороб. Загальна захворюваність населення України значно збільшилась протягом 1990-х років. Якщо за період між двома останніми переписами населення УРСР (1979 і 1989 років) поширеність захворювань в розрахунку на 100 тис. населення зросла на 16,3%, то за період між переписами 1989 і 2001 років – на 40,4%. За 1989–2003 роки прискореними темпами

збільшувалося поширення хвороб системи кровообігу (у 2,9 раза), сечостатевої системи (у 1,9 раза), органів травлення (у 1,8 раза). Особливо прикритими є втрати здоров'я дітей. Їх рівень захворюваності збільшився з 1416,0 випадків у розрахунку на 1000 дітей в 1989 році до 1745,9 випадків у 2003 році, в тому числі хворобами ендокринної системи з 31,0 до 96,6 випадків, органів травлення – з 82,4 до 133,9 випадків, хворобами сечостатевої системи – з 17,6 до 40,5 випадків і вродженими аномаліями – з 11,0 до 23,3 випадків відповідно. Серед позитивних тенденцій слід зазначити зниження захворюваності інфекційними та паразитарними хворобами.

Спостерігається погіршення репродуктивного здоров'я населення: майже 68% пологів відбуваються з ускладненнями; за даними обстежень, питома вага безплідних жінок становить близько 7% жінок дітородного віку, тобто близько 870 тисяч подружніх пар є безплідними через захворювання жінок.

Основною демографічною проблемою сучасної України є суттєве відставання від розвинених європейських країн за показником очікуваної тривалості життя. За даними ВООЗ у 2002 році за цим показником наша країна відставала від країн Центральної та Східної Європи (ЦСЕ) на 5,5, а від країн Євросоюзу – на 10,9 року. Надлишкова передчасна смертність (до 65 років) зумовлює втрату майже 11 років загальної тривалості життя, що на 3 роки більше, ніж в країнах ЦСЕ, і на 6 років більше, ніж в країнах ЄС. Різниця у тривалості життя чоловіків і жінок в Україні перевищує 11 років, тоді як в економічно розвинених країнах цей показник становить 5–6 років. Ризик смерті для чоловіка у 20–24 роки перевищує такий для жінки у 3,3 раза, а імовірність смерті у працездатному віці для чоловіка сягає 37%.

Головними складовими необоротних демографічних втрат є високі рівні смертності дітей віком до 1 року та чоловіків працездатного віку (через надмірну смертність від хвороб системи кровообігу та внаслідок зовнішніх дій). Останній показник є одним з найвищих в Європі.

Рівень смертності від інфекційних і паразитарних хвороб та зовнішніх дій, що піддається усуненню засобами сучасної медицини та соціально-гігієнічної профілактики, в Україні перевищує такий для країн ЦСЕ та ЄС у 2,3 та 3,6 раза відповідно. Смерті від цих причин в Україні викликають 11,3% загальної кількості летальних випадків (у країнах ЦСЕ – 7,7%, країнах ЄС – 7,1%). Серед причин смерті від зовнішніх дій найбільшою шкодою завдає травматизм, вбивства та самогубства.

Основними причинами втрат здоров'я, зростання смертності та зниження очікуваної тривалості життя є низький рівень і несприятливі умови життя та праці значної частини населення, низька ефективність існуючої системи охорони здоров'я, поширеність шкідливих звичок та нехтування нормами здорового способу життя.

Перспективи смертності та тривалості життя. Якщо перспективи зростання народжуваності незначні, то вплив на захворюваність і смертність може дати швидкий і помітний ефект.

Найбільш імовірним видається поступове зростання середньої очікуваної тривалості життя чоловіків до 66,2 року, а жінок – до 76,7 року, тобто відповідно на 4 і 2,5 року. Резервами підвищення тривалості життя, пов'язаними з поліпшенням санітарно-епідеміологічної ситуації та зниженням травмонебезпечності довкілля, є, передусім, зниження смертності від інфекцій і зовнішніх дій. Щорічне її зниження лише на 1% тотожне підвищенню очікуваної тривалості життя при народженні на 1,2 року. З підвищенням середнього віку померлих від хвороб системи кровообігу хоча б на 5 років (що може бути досягнуто з покращенням якості життя) тривалість життя при народженні зросте

Демографія та процеси відтворення населення

на 4,5 року, а в працездатному віці – на 4,4 року. Збільшення на 5 років середнього віку померлих від причин, пов'язаних з курінням та зловживанням алкоголем (передусім внаслідок впровадження ефективних роз'яснювальних програм, спрямованих на формування самозбережувальної поведінки населення), призведе до зростання середньої очікуваної тривалості життя на 6–7 років.

Міграційні процеси

Загальна характеристика. Впродовж трансформаційного періоду міграційні процеси зазнали суттєвих змін. Внаслідок розпаду Радянського Союзу, поглиблення економічної кризи, зниження рівня життя населення значно знизився рівень міграційної мобільності (стаціонарної міграції). Після значного зростання міграційного приросту у 1991–1992 рр. до найбільшого за повоєнні часи рівня (+5,5%), відбувся надзвичайно різкий спад, а в останні роки сальдо зовнішніх міграцій є невеликим за розміром і від'ємним. Міграційні втрати за 1989–2003 роки становлять 595,7 тис. осіб, а міських поселень – 690,0 тис. (сільське населення за рахунок міграцій збільшилось на 94,3 тис. осіб). Оскільки серед мігрантів переважають представники найбільш продуктивних у дітородному та економічному відношенні вікових груп населення, опосередковані втрати перевищують прямі.

Основна маса вибулих з України не має наміру повертатися. Еміграція за межі колишнього СРСР характеризується масштабним “відпливом мізків”.

На тлі зменшення інтенсивності стаціонарних міграцій значного поширення набули зовнішня трудова міграція, рух біженців, транзит нелегальних мігрантів.

Низький рівень оплати праці, особливо в еквіваленті іншої валюти за курсом НБУ, значне безробіття перетворюють трудові міграції на основний засіб забезпечення прийняттого рівня життя значної частини населення країни. Трудові міграційні поїздки з України до країн СНД, Західної і Центральної Європи стали масштабним явищем: їх обсяги за найбільш вірогідними оцінками становлять близько 2 млн. осіб у середньорічному обчисленні, при цьому за сприяння офіційних посередників за кордоном працевлаштовано лише трохи більше 40 тис. осіб.

Більшість громадян, що наважилися на трудову міграцію, при в'їзді до країн-реципієнтів приховує свої справжні наміри і, по суті, перебуває у цих країнах на нелегальному становищі. Результатом цього стає соціальна незахищеність громадян України за кордоном, їх залежність від роботодавців і посередників. Висококваліфіковані українські спеціалісти часто працюють за кордоном не за спеціальністю, займаються некваліфікованими роботами, що призводить до зниження їх кваліфікаційного рівня.

Тривалість перебування наших громадян на роботі за кордоном становить зазвичай від двох тижнів до кількох років, в середньому близько шести місяців. Таким чином пропозиція робочої сили громадян України за межами нашої держави становить 5% загального її обсягу.

Основною тенденцією внутрішньодержавного обміну населенням є переміщення осіб до столиці. Починаючи з 1995 р., Київ є єдиним регіоном України, де спостерігається стабільно додатне, зростаюче сальдо міграцій; на нього припадає близько двох третин загального обсягу міграційних втрат регіонів-реципієнтів.

Перспективи міграційних процесів. Міграційні процеси піддаються регулюванню значно ліпше, ніж складові природного руху. За умови збереження існуючих тенденцій

Демографія та процеси відтворення населення

соціально-економічного розвитку України сальдо міграцій населення стабілізується на рівні, близькому до сучасного. В разі стійкого підвищення рівня та якості життя населення обсяг вибуття з України поступово зменшуватиметься внаслідок пом'якшення дії факторів, що стимулюють від'їзд, та завдяки розширенню можливостей здійснення зворотної трудової міграції без зміни місця проживання. Разом з тим Україна стане привабливою для мігрантів з афро-азійських держав. Сальдо міграцій населення може стати додатним вже через кілька років, далі воно постійно зростатиме і досягне до 2015 року 50 тис. осіб на рік.

Старіння населення

Загальна характеристика. Демографічне старіння зафіксовано в Україні у середині ХХ століття і є невід'ємною частиною її демографічного розвитку: за період між переписами 1959 та 2001 рр. частка осіб у віці 60 років і старше зросла з 10,5 до 21,4%. Сучасними особливостями старіння населення є: формування старіння майже виключно через зниження народжуваності, а не за рахунок підвищення тривалості життя в старших вікових групах; різка нерівномірність старіння за типами поселень (за даними перепису 2001 р. частка осіб у віці 60 років і старше в міських поселеннях становила 19,1, а у сільській місцевості – 26,1%) та за статтю (на 100 жінок віком 60 років і старше припадає 56 чоловіків, в тому числі в міських поселеннях – 59, а в сільських – 54).

Соціально-економічні наслідки старіння населення. Зростання частки осіб пенсійного віку призводить до збільшення споживання суспільних ресурсів на соціальне забезпечення в старості. За умов обмеженості таких ресурсів поширюється бідність та поглиблюється соціальна нерівність за віком. Бідність населення похилого віку обумовлює посилення тиску осіб пенсійного віку на ринок праці та додаткові матеріальні обов'язки працездатних контингентів.

Підвищення частки літнього населення формує специфічні потреби у товарах і послугах, житлі, медичному та соціальному обслуговуванні.

Різниця в тривалості життя за статтю призводить до поширення жіночої самотності в похилому віці.

Зміни у співвідношенні поколінь впливають на міжпоколінні відносини у сім'ї та суспільстві, зокрема загострюють антагонізм між молоддю та стариками, платниками податків і пенсіонерами.

Перспективи старіння населення в Україні. Досягнення успіхів у зниженні смертності і продовженні тривалості життя буде супроводжуватись прискоренням процесу старіння населення. Очікується, що до 2015 р. питома вага осіб старше 60 років сягне 21,7% загальної чисельності населення (серед жінок – 26,0, чоловіків – 16,8%), при цьому на 1000 осіб працездатного віку припадатиме 438 осіб пенсійного віку.

Регіональна диференціація демографічної ситуації

Причини існування регіональної диференціації. Регіональна диференціація демографічної ситуації в Україні зумовлена комплексною дією різноманітних природно-географічних, історичних, економічних, політичних факторів, таких, як різний ступінь розвитку господарської та соціальної інфраструктури, структура виробництва, регіо-

Демографія та процеси відтворення населення

нальні відмінності рівня та якості життя населення, специфіка ринків праці, особливості способу життя сільського та міського населення, передусім у мегаполісах, динаміка міграційних процесів, тенденції урбанізації, екологічна ситуація, культурно-історичні традиції тощо.

Здійснювані впродовж останніх років соціально-економічні реформи, зокрема тенденція перенесення їх епіцентру на регіональний рівень, суттєво впливають на регіональну диференціацію демографічної ситуації в Україні, а в ряді випадків спричиняють її поглиблення.

Загальна характеристика. Найбільш гострою є демографічна ситуація у Донецькій та Луганській областях, а у Дніпропетровській, Херсонській та Чернігівській областях вона може бути визначена як досить складна. У всіх цих регіонах несприятлива демографічна ситуація поєднується з досить високим рівнем економічного розвитку.

До регіонів із середніми демографічними показниками належать Житомирська, Запорізька, Київська, Кіровоградська, Одеська, Полтавська, Сумська, Хмельницька та Черкаська області.

До групи регіонів з відносно сприятливою демографічною ситуацією входять АР Крим, Вінницька, Волинська, Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Миколаївська, Рівненська, Тернопільська, Харківська, Чернівецька області, міста Київ та Севастополь. При цьому у таких регіонах, як АР Крим, Закарпатська, Миколаївська, Рівненська області та м. Київ існує тенденція до погіршення демографічних показників починаючи з 1989 року.

Впродовж останніх п'ятнадцяти років коефіцієнт міжрегіональної варіації тривалості життя зріс на 133%, природного скорочення населення – на 38%, смертності від нещасних випадків, отруєнь і травм – на 25%.

Значна міжрегіональна диференціація спостерігається й за показниками розвитку ринку праці та рівня доходів, які є вагомими чинниками демографічного розвитку. Співвідношення максимального та мінімального рівнів безробіття, розрахованих за методологією МОП, становить 2,8 раза, середньомісячної заробітної плати – 2,5 раза, а валової доданої вартості на одну особу – 5,93 раза.

2. ЦІЛЬОВІ ЗАВДАННЯ ДЕМОГРАФІЧНОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНИ

Завдання демографічного розвитку і національної демографічної політики спрямовані на досягнення Цілей Розвитку Тисячоліття, що є глобальними напрямками розвитку суспільства, виробленими та погодженими на міжнародних конференціях протягом 90-х років ХХ ст., а також на дотримання принципів і цілей, рекомендованих Програмою дій Каїрської Міжнародної конференції з питань народонаселення і розвитку, адаптованих до умов України.

Забезпечення сприятливого демографічного розвитку передбачає підвищення якості життя населення на основі інтеграції демографічних цілей у стратегії досягнення сталого соціально-економічного розвитку, технології прийняття рішень і розподілу ресурсів на всіх рівнях управління. Особливого значення набувають фактори подолання бідності та захисту навколишнього середовища.

Основні параметри демографічних перспектив України у 2005–2015 роках

	2003	2005	2007	2010	2015
Сумарний показник народжуваності	1,2	1,2	1,3	1,3	1,4
Коефіцієнт смертності немовлят, ‰	9,6	9,3	9,1	8,8	8,2
Середня очікувана тривалість життя при народженні, років					
жінки	74,1	74,2	74,7	75,4	76,7
чоловіки	62,4	62,4	63,9	64,3	66,2
Імовірність прожити повністю весь працездатний період, ‰					
жінки	90,7	90,8	91,2	91,8	92,9
чоловіки	62,7	62,9	64,3	66,4	70,0
Сальдо міграції, тис. осіб	-24,2	-5,6	+14,2	+31,9	+47,8
Загальна чисельність населення, тис. осіб	47 633	47 047	46 351	45 533	44 458
Питома вага осіб у віці 60 років і старше в загальній чисельності населення, %	21,2	20,7	20,3	20,6	21,7

3. УМОВИ РЕАЛІЗАЦІЇ КОНЦЕПЦІЇ

Досягнення визначених цільових показників демографічного розвитку можливе лише за умови розробки та впровадження системи заходів державної демографічної політики. В 2005–2015 рр. її метою є ефективна протидія поширенню наслідків негативних тенденцій відтворення населення, їх зміна на краще.

Передумовами формування та реалізації національної політики демографічного розвитку є забезпечення її комплексності та координованості, відповідного ресурсного забезпечення, його концентрації на реалізації найбільш нагальних демографічних завдань.

Першочерговим пріоритетом нації, яка дбає про своє сучасне і майбутнє, має бути збереження і поліпшення здоров'я населення.

Основним інструментом реалізації концепції є державна підтримка сім'ї, що є тим ядром, навколо якого формується вся система заходів демографічної політики. Вона передбачає створення умов для посилення впливу на демографічні процеси засобами “просімейного” реформування усіх сфер суспільного життя і повинна набути статусу національної.

Базовим положенням є трактування демографічної політики не як складової соціально-економічної політики, а як її особливої спрямованості, демографічної орієнтації. Стратегія соціально-економічного розвитку має передбачати підвищення демографічної ефективності усіх сфер суспільного життя, тобто їх „демографізацію”.

Подолання демографічної кризи можливе лише за умови істотного підвищення рівня життя широких верств населення, цілеспрямованого державного впливу на трансформацію соціальної інфраструктури, послідовно на ринковій і страховій базі, та запровадження комплексу взаємоузгоджених специфічних заходів. Це забезпечить основні соціальні гарантії для переважної більшості населення і зменшить кількісні і якісні втрати суспільства від демографічної кризи.

Демографія та процеси відтворення населення

Реалізація концепції демографічної політики має галузеву специфіку і органічно поєднана з такими загальнодержавними механізмами, як економічне регулювання, соціальне партнерство тощо.

Державна політика щодо соціальної інфраструктури має бути спрямована на створення необхідних умов для збереження і зміцнення репродуктивного здоров'я населення, формування і стимулювання здорового способу життя, вирішення проблем гігієни і безпеки праці, підтримки молоді, захисту інвалідів і людей похилого віку, забезпечення розвитку освіти, культури, відпочинку.

Необхідно забезпечити єдині стандарти рівня життя населення у всіх регіонах країни, у міських та сільських поселеннях.

4. ОСНОВНІ НАПРЯМИ ДЕРЖАВНОЇ ДЕМОГРАФІЧНОЇ ПОЛІТИКИ

У сфері сімейної політики та народжуваності головною метою є формування системи особистих і суспільних цінностей, орієнтованих на сім'ю з двома дітьми, зміцнення та підвищення її виховного потенціалу як основного осередку відтворення населення. Об'єктами безпосередньої уваги держави мають бути молоді сім'ї та сім'ї з неповнолітніми дітьми. Пріоритетними напрямками державної підтримки сім'ї мають бути:

- ◆ створення умов для поліпшення матеріального становища сімей шляхом:
 - зростання трудових доходів, подолання бідності працюючого населення;
 - реалізації конституційних гарантій встановлення розмірів мінімальної заробітної плати, пенсії, інших видів соціальних виплат та допомог на рівні не нижче законодавчо встановленого прожиткового мінімуму;
 - розвитку кредитування на демографічні цілі, в тому числі із застосуванням механізмів податкового кредиту;
 - економічного стимулювання сімей, зокрема кредитними та податковими інструментами;
 - підтримки сімейного підприємництва, фермерства, інвестування у розвиток соціальної та виробничої інфраструктури села;
- ◆ поліпшення житлових умов сімей шляхом:
 - розвитку житлового кредитування, передусім молодіжного, іпотеки, участі населення в пайовому будівництві і житлово-накопичувальних програмах;
 - забезпечення будівництва соціального житла для громадян, які його реально потребують;
- ◆ забезпечення розвитку та виховання дітей в сім'ї шляхом:
 - розвитку дошкільного і позашкільного виховання і освіти, включаючи сімейні форми;
 - запровадження соціального патронування та супроводу неповних, соціально неблагополучних, бідних сімей з неповнолітніми дітьми державними та громадськими структурами;
 - удосконалення законодавства та механізму усиновлення дітей, які залишились без батьківського піклування; надання оперативної допомоги безпритульним дітям;

Демографія та процеси відтворення населення

◆ утвердження високого соціального статусу сім'ї шляхом:

- пропаганди дітонародження, досвіду організації сімейного життя у засобах масової інформації, започаткування сучасних форм підготовки школярів, молоді до шлюбу та сім'ї;
- збагачення шлюбно-сімейних традицій, підвищення статусу материнства і батьківства у суспільстві;
- розвитку соціального сервісу в сфері обслуговування сімей, надання їм послуг і консультацій.

У сфері поліпшення здоров'я, зниження смертності та підвищення тривалості життя населення стратегічними напрямками діяльності є:

◆ підвищення якості життя, зменшення соціально детермінованих відмінностей у захворюваності і смертності населення:

- профілактика та зниження професійної захворюваності;
- поліпшення санітарно-епідемічної, екологічної ситуації;
- зниження травмонебезпечності навколишнього середовища;

◆ реформування системи охорони здоров'я, здійснення відповідних організаційних та профілактичних заходів зміцнення й охорони здоров'я на суспільному рівні шляхом:

- синхронізації змін в управлінні охороною здоров'я із збільшенням обсягів її фінансування, зокрема шляхом розвитку платних медичних послуг, запровадження медичного страхування;
- переорієнтації державної системи охорони здоров'я на профілактику захворювань, насамперед хронічних, інфекційних, гінекологічних тощо;
- підвищення ролі первинної медико-санітарної допомоги, зокрема на засадах сімейної медицини;
- поліпшення репродуктивного здоров'я населення, забезпечення доступності якісної медико-генетичної, акушерської допомоги, пропаганди сучасних засобів планування сім'ї;

◆ стимулювання позитивних зрушень у поведінці та способі життя людей на індивідуальному рівні шляхом:

- формування механізму заохочення населення до ведення здорового способу життя;
- пропаганди і забезпечення рівних можливостей тривалого, здорового, повноцінного життя.

Передумовою ефективності **державного регулювання міграцій** є істотне зростання рівня життя та поліпшення можливостей працевлаштування економічно активного населення з отриманням заробітної плати, яка задовольняє їх потреби, на теренах України. Головними пріоритетами державної демографічної політики у цій сфері є:

◆ зменшення масштабів зовнішньої, зокрема трудової, міграції українських громадян, подолання її негативних наслідків та недопущення їх в майбутньому шляхом:

- збільшення кількості міждержавних угод про взаємне працевлаштування громадян та їх соціальний захист;
- стимулювання зворотності зовнішніх трудових поїздок;
- забезпечення соціальної захищеності українських працівників за кордоном;

Демографія та процеси відтворення населення

- ◆ економічне регулювання внутрішніх міграційних потоків шляхом:
 - створення системи інформування населення про можливості працевлаштування в інших регіонах країни;
 - розвитку маятникових міграцій;
 - подолання різких регіональних диспропорцій в якості життя населення;
- ◆ залучення можливостей пом'якшення демографічної кризи шляхом:
 - реалізації зваженої державної міграційної політики щодо залучення іммігрантів з інших країн;
 - запобігання нелегальній міграції, зокрема транзиту нелегальних мігрантів через територію України.

У сфері подолання негативних наслідків старіння населення основними пріоритетами є:

- ◆ створення механізмів забезпечення життєдіяльності літніх людей, їх залучення до активного способу життя поза сферою трудової діяльності шляхом:
 - підвищення рівня соціального забезпечення пенсіонерів за віком;
 - розвитку системи сервісу для літніх людей, включаючи облаштування житла, виробництво спеціальних продуктів харчування, організацію побуту, рекреації, дозвілля, освіти, туризму, тощо;
 - розвитку первинної медико-санітарної допомоги особам похилого віку, передусім одинакам;
 - створення державної спеціалізованої геріатричної служби, яка матиме медико-соціальний характер;
 - розвитку мережі спеціалізованих закладів для літніх людей та інвалідів;
- ◆ ефективне використання залишкового трудового потенціалу осіб пенсійного віку.

У сфері регіонального демографічного розвитку.

Розв'язання проблем демографічного розвитку на регіональному рівні виходить з необхідності реалізації двох ключових взаємопов'язаних завдань:

- досягнення скорочення розриву у рівнях регіональних демографічних показників;
- забезпечення стійкого, збалансованого демографічного розвитку кожного з регіонів.

Основним інструментом державного впливу є принцип диференційованого надання державної підтримки регіонам, що передбачає:

- посилення комплексності, адресності та ефективності заходів демографічної політики, зокрема на регіональному рівні;
- удосконалення механізму державної підтримки розвитку регіонів;
- забезпечення оптимального балансу між централізованим визначенням пріоритетних напрямів демографічного розвитку кожного з регіонів і прийняттям тактичних рішень на регіональному рівні.

Вироблення стратегій державного стимулювання демографічного розвитку регіонів виходить з необхідності координації заходів:

- довгострокових державної стратегії регіонального розвитку та регіональних стратегій розвитку;

- державних цільових програм;
- державних та регіональних програм економічного та соціального розвитку;
- державного стимулювання розвитку депресивних територій;
- регіональних програм розвитку спеціальних економічних зон і спеціальних режимів інвестиційної діяльності на територіях пріоритетного розвитку.

З огляду на обмеження фінансових ресурсів та наявність багатьох проблем у сфері демографічного розвитку необхідним є виділення пріоритетів по кожному з регіонів, обов'язкове їх узгодження з джерелами та обсягами бюджетного фінансування. Виходячи з наявної диференціації демографічної ситуації, додатковими до загальнодержавних пріоритетів *завданнями демографічного розвитку окремих регіонів України є:*

◆ для **АР Крим та Запорізької області** — зниження смертності немовлят, смертності населення від вбивств та зловмисних травм; крім того для:

- Запорізької області — зниження смертності населення від злоякісних новоутворень, нещасних випадків, отруєнь і травм; поліпшення екологічної ситуації; підвищення тривалості життя та народжуваності;
- АР Крим — вирішення проблем облаштування депортованих народів;

◆ для **Вінницької та Житомирської областей** — зниження смертності населення від хвороб системи кровообігу; розвиток мережі служб соціального сервісу та медичного обслуговування людей літнього віку; крім того для:

- Житомирської області — зниження смертності населення від хвороб органів дихання; зниження рівня безробіття;

◆ для **Волинської, Івано-Франківської та Львівської областей** — зниження смертності населення від хвороб органів дихання; крім того для:

- Волинської та Львівської областей — запобігання нелегальним трудовим поїздам українських громадян за кордон, транзиту та перебуванню в Україні нелегальних мігрантів;

◆ для **Дніпропетровської та Донецької областей** — зниження смертності немовлят, смертності населення від інфекційних і паразитарних хвороб, хвороб системи кровообігу, злоякісних новоутворень; підвищення народжуваності; поліпшення екологічної ситуації; крім того для:

- Донецької області — зниження смертності населення внаслідок вбивств та зловмисних травм, нещасних випадків, отруєнь і травм; запобігання значного природного скорочення населення; розвиток мережі служб соціального сервісу та медичного обслуговування людей літнього віку, запобігання транзиту та перебування в Україні нелегальних мігрантів;

◆ для **Закарпатської та Херсонської областей** — зниження смертності населення від інфекційних і паразитарних хвороб; крім того для:

- Херсонської області — зниження смертності населення від злоякісних новоутворень, вбивств та зловмисних травм, нещасних випадків, отруєнь і травм; зниження рівня безробіття;
- Закарпатської області — запобігання нелегальним трудовим поїздам українських громадян за кордон, транзиту та перебуванню в Україні нелегальних мігрантів;

Демографія та процеси відтворення населення

◆ для **Київської, Кіровоградської областей та м. Севастополь** — зниження смертності населення від злоякісних новоутворень; крім того для:

- Київської області — зниження смертності населення від хвороб системи кровообігу; підвищення народжуваності;
- Кіровоградської області — зниження смертності населення від хвороб органів дихання, нещасних випадків, отруєнь і травм; розвиток мережі служб соціального сервісу та медичного обслуговування людей літнього віку;

◆ для **Луганської та Харківської областей** — зниження смертності населення від хвороб системи кровообігу; підвищення народжуваності; крім того для:

- Луганської області — зниження смертності населення від злоякісних новоутворень, хвороб органів дихання, вбивств та зловмисних травм, нещасних випадків, отруєнь і травм; поліпшення екологічної ситуації; розвиток мережі соціального сервісу та медичного обслуговування людей літнього віку;

◆ для **Миколаївської та Одеської областей** — зниження смертності населення від інфекційних і паразитарних хвороб; крім того для:

- Одеської області — зниження смертності населення від злоякісних новоутворень, нещасних випадків, отруєнь і травм, запобігання нелегальним трудовим поїздкам українських громадян за кордон, транзиту та перебуванню в Україні нелегальних мігрантів;

◆ для **Полтавської та Чернігівської областей** — зниження смертності населення від хвороб системи кровообігу, злоякісних новоутворень, нещасних випадків, отруєнь і травм; підвищення народжуваності; розвиток мережі служб соціального сервісу та медичного обслуговування людей літнього віку; крім того для:

- Чернігівської області — зниження смертності населення від хвороб органів дихання;

◆ для **Рівненської та Чернівецької областей** — зниження смертності немовлят; зниження рівня безробіття; крім того для:

- Чернівецької області — запобігання нелегальним трудовим поїздкам українських громадян за кордон;

◆ для **Сумської та Черкаської областей** — зниження смертності населення від хвороб системи кровообігу, хвороб органів дихання; підвищення народжуваності; розвиток мережі служб соціального сервісу та медичного обслуговування людей літнього віку; крім того для:

- Сумської області — зниження рівня безробіття та створення нових робочих місць, запобігання транзиту та перебування в Україні нелегальних мігрантів;
- Черкаської області — зниження смертності немовлят;

◆ для **Тернопільської та Хмельницької областей** — зниження смертності населення від хвороб органів дихання; зниження рівня безробіття; крім того для:

- Хмельницької області — зниження смертності населення від злоякісних новоутворень; розвиток мережі служб соціального сервісу та медичного обслуговування людей літнього віку;
- Тернопільської області — запобігання нелегальним трудовим поїздкам українських громадян за кордон;

◆ для *м. Києва* — регулювання внутрішньодержавних міграцій, запобігання транзиту та перебуванню в Україні нелегальних мігрантів.

Результатом цих заходів має бути поетапне зменшення рівня регіональної диференціації демографічної ситуації в Україні, створення умов, за яких регіони-донори з відносно високими рівнями економічного розвитку не втрачатимуть стимулів для забезпечення покращення демографічної ситуації.

5. ЕТАПИ РЕАЛІЗАЦІЇ КОНЦЕПЦІЇ

Враховуючи складність і специфіку демографічних проблем, перспективи соціального та економічного розвитку України, реалізація частини концептуальних напрямів демографічної політики буде проводитися поетапно, а частини — впродовж усього десятиріччя. Періодизацію здійснено відповідно до Стратегії економічного і соціального розвитку України на 2004—2015 роки.

І етап — 2005—2009 роки — передбачає:

- визначення переліку, розробку і прийняття необхідних законодавчих та нормативно-правових актів, що регламентують реалізацію Концепції;
- реформування системи оплати праці для забезпечення переходу на модель економіки з високою вартістю робочої сили;
- розробку механізму реалізації та розширення підстав застосування податкового кредиту з урахуванням всього комплексу демографічних пріоритетів; надання соціальної податкової пільги батькам у разі здобуття дитиною дошкільної освіти в сім'ї;
- розробку комплексної моделі та здійснення соціального патронування та супроводу неповних, соціально неблагополучних, бідних сімей з неповнолітніми дітьми;
- встановлення розмірів мінімальної заробітної плати, пенсії, інших видів соціальних виплат та допомог на рівні не нижче прожиткового мінімуму;
- посилення державних гарантій щодо забезпечення медичних і соціально-гігієнічних заходів охорони материнства і дитинства;
- розробку обґрунтованої стратегії впровадження оплати медичних послуг, заснованої на принципах економічної доцільності, соціального патерналізму і прозорості; запровадження добровільного медичного страхування; перерозподіл частини обсягів медичних послуг від стаціонарних до амбулаторних закладів;
- розробку та впровадження комплексу просвітницьких програм щодо заохочення самозбережувальної (вітальної) поведінки людини;
- розробка системи працевлаштування за кордоном;
- реформування системи професійної освіти, забезпечення відповідності її структури та якості підготовки кадрів вимогам ринку праці;
- прискорення реалізації пенсійної реформи та підвищення її ефективності, сприяння створенню професійних пенсійних фондів;

Демографія та процеси відтворення населення

- розробку і впровадження спеціалізованих технологій обслуговування літніх людей у культурно-побутових, торговельних та інших громадських закладах, пристосування вулично-шляхової, пішохідної та вело-візкової мережі до потреб літніх людей, забезпечення доступності, зручності та безпечності перевезення осіб похилого віку муніципальним транспортом;
- перепрофілювання частини ліжкового фонду закладів охорони здоров'я у ліжковий фонд медико-соціального призначення з передачею його органам соціального захисту населення;
- формування механізмів координації заходів та фінансового забезпечення державних цільових програм з охорони здоров'я, освіти, державної підтримки малозабезпечених сімей та сімей з дітьми, програми житлових субсидій, регулювання міграційних процесів, забезпечення молоді житлом тощо;
- законодавче врегулювання та запровадження практики укладення угод щодо регіонального розвитку між Кабінетом Міністрів України, Верховною Радою АР Крим, обласними, Київською та Севастопольською міськими радами;
- удосконалення Порядку перерахування дотації вирівнювання та субвенцій з державного бюджету місцевим бюджетам, міжбюджетних трансфертів між місцевими бюджетами, внесення змін до Формули розподілу обсягу міжбюджетних трансфертів (дотацій вирівнювання та коштів, що передаються до державного бюджету) між державним бюджетом та місцевими бюджетами.

Впродовж *II етапу – 2010–2015 роки* – необхідно забезпечити:

- вирішення на програмно-цільовій основі завдань державного і місцевого рівня щодо відновлення демографічного потенціалу;
- забезпечення ефективної зайнятості, підвищення рівня оплати праці із врахуванням демографічних чинників при її реформуванні;
- запровадження системи оподаткування доходів не окремої особи, а сім'ї (включаючи осіб, що перебувають під опікою);
- поетапне розширення видів та збільшення асигнувань на кредитування під демографічні цілі – на період навчання, перекваліфікації, відпустки по догляду за дитиною та хворими, у зв'язку із зміною місця проживання, а також для лікування, оздоровлення тощо;
- розробку та запровадження спеціальної програми будівництва муніципального житла для соціально вразливих верств населення;
- створення єдиного соціального законодавства відповідно до принципів і норм міжнародного права;
- забезпечення вільного доступу до якісного дошкільного виховання дітей;
- залучення приватного сектору медичних та соціальних послуг до реалізації державних і муніципальних програм на конкурсних засадах;
- запровадження загальнообов'язкового медичного страхування;
- розробку механізмів переважного розміщення іммігрантів у сільській місцевості та у малонаселених регіонах.

Напрями діяльності впродовж 2005–2015 років:

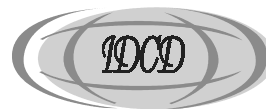
- удосконалення законодавчої та нормативно-правової бази з усіх напрямів державної демографічної політики, приведення їх у відповідність з нормами міжнародного права;
- підвищення ефективності заходів активної державної політики зайнятості, включаючи працевлаштування за кордоном та інтеграцію іммігрантів;
- сприяння розвитку та задоволенню потреб у кредитуванні сімейного підприємництва, фермерства на засадах доступної процентної ставки, пільгового її зниження в залежності від кількості дітей в сім'ї;
- стимулювання інвестицій у створення сучасної виробничої інфраструктури для обслуговування селянських господарств та підвищення їх ефективності, а також у докорінну перебудову соціальної інфраструктури села з метою поліпшення вікової структури сільського населення та посилення шлюбно-сімейних орієнтацій;
- збільшення обсягів та розширення можливостей житлового кредитування, передусім пільгового кредитування молодіжного житлового будівництва, надання кредитів молодим сім'ям з дітьми для облаштування побуту;
- створення інфраструктури з надання послуг сім'ям по догляду за дітьми, хворими, немічними тощо, консультацій з питань шлюбу та сім'ї, культурних центрів організації дозвілля і відпочинку сімей;
- розвиток сімейних форм виховання дітей-сиріт та дітей, які залишились без батьківського піклування, розробка заходів та механізмів вирішення проблеми соціального сирітства;
- посилення контролю та відповідальності в сфері дотримання законодавчо встановлених норм безпеки праці, поліпшення умов праці жінок, захисту виробничого середовища, ергономічних вимог до облаштування робочих місць;
- забезпечення стабільного фінансування закладів соціальної інфраструктури і підвищення ефективності їх використання, відповідності обсягів фінансування структурі і рівню державних соціальних стандартів і гарантій при одночасному реформуванні системи управління галузями соціальної сфери та впровадженні ефективних соціальних технологій;
- розвиток соціального страхування на принципах заохочення застрахованих осіб і роботодавців за відсутність страхових випадків;
- розробка та реалізація заходів щодо відновлення репродуктивного здоров'я населення, передусім жінок;
- забезпечення ефективної профілактики поширення інфекційних захворювань, передусім туберкульозу та ВІЛ/СНІДу, забезпечення повної та ефективної імунізації дітей та підлітків;
- відновлення практики обов'язкових періодичних медичних оглядів, масової санітарно-гігієнічної освіти населення;
- підвищення якості питної води, впровадження системи оперативного і ефективного контролю за якістю харчових продуктів;

Демографія та процеси відтворення населення

- організація надання кваліфікованої медичної допомоги літнім громадянам, які проживають у сільській місцевості, силами сімейних лікарів, дільничних терапевтів та виїзних спеціалізованих діагностичних, консультаційних і стоматологічних бригад;
- зміцнення матеріально-технічної бази спеціалізованих закладів для літніх людей та інвалідів, виділення земельних ділянок і надання допомоги у веденні підсобного господарства, поширення практики організації сезонних (на зимовий період) інтернатів для осіб похилого віку;
- використання механізмів соціального партнерства через внесення зобов'язань з питань забезпечення підвищення рівня та якості життя населення, відтворення і розвитку трудового потенціалу, інших аспектів демографічної політики до угод усіх рівнів, що укладаються між органами державної влади, організаціями роботодавців та об'єднаннями профспілок;
- стимулювання створення неурядових організацій (громадських, благодійних, органів самоорганізації населення тощо), діяльність яких спрямована на розв'язання проблем демографічного розвитку, зокрема на регіональному рівні, координації та сприяння цій діяльності з боку органів державної влади та місцевого самоврядування, підтримки і розвитку місцевих ініціатив у цій сфері;
- забезпечення наукового супроводження державної демографічної політики, формування державної програми проведення комплексних, фундаментальних демографічних досліджень;
- створення системи моніторингу соціально-демографічної ситуації, реалізації заходів демографічної політики та відповідних, пов'язаних з ними державних цільових програм, їх впливу на демографічну ситуацію в регіонах і країні в цілому, інформаційного забезпечення демографічних досліджень, передусім щодо репродуктивної поведінки населення та трудових міграцій.

Механізм реалізації демографічної політики має бути зорієнтованим на ринкові важелі ресурсного і організаційного забезпечення, передбачати фінансування загальних і спеціальних програм за умов поєднання коштів державних, регіональних, місцевих бюджетів, суб'єктів господарювання, а також приватних, благодійних і страхових фондів.

Надзвичайно важливою є формування об'єктивної суспільної оцінки демографічних процесів. Необхідно налагодити систематичне їх висвітлення у засобах масової інформації з коментарем провідних вчених-демографів. Це дасть змогу позбавитися тенденційності, політичної забарвленості і водночас сприятиме становленню необхідних настанов — репродуктивних, вітальних, міграційних.

ДЕРЖАВНА СТАТИСТИКА У КОНТЕКСТІ ПОДАЛЬШОГО ДЕМОСОЦІАЛЬНОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНИ

*Л.М. Стельмах,
директор департаменту статистики населення
Держкомстату України*

*О.Е. Остапчук,
заступник директора департаменту
статистики населення, начальник управління
перепису населення Держкомстату України*

Підсумки Всеукраїнського перепису населення 2001 року

Відходить до історії перший Всеукраїнський перепис населення 2001 року. І дедалі виразніше окреслюється його особливе значення для усвідомлення суспільством тих змін, що відбулися на початку розбудови державної незалежності України. Перше десятиріччя національної самостійності було не тільки надзвичайно динамічним з погляду реформування суспільно-політичних інститутів, але й переломним у житті країни, зважаючи на кардинальні зрушення, що мали місце у соціально-економічній ситуації, у наявних тенденціях демографічних процесів, зокрема в міграційній поведінці населення, у морально-психологічній настанові та світогляді людей. Перепис мав зафіксувати вплив здійснених перетворень на умови і рівень життя громадян України.

Нині, коли вже завершено оброблення даних, можна сказати, що перепис дав можливість не тільки відповісти на цільове запитання: “скільки нас”, а й отримати основні якісні характеристики щодо змін у складі населення. При цьому вказана інформація є найбільш об’єктивною і повною, оскільки враховує самооцінку, надану безпосередньо кожним респондентом. За результатами перепису Держкомстат підготував 17 томів тематичних друкованих публікацій (7 з яких також випущені в електронному вигляді на CD). Крім того, у минулому році разом з Інститутом демографії та соціальних досліджень НАНУ було видано монографію “Перший Всеукраїнський перепис населення: історичні, методологічні, соціальні, економічні, етнічні аспекти”, яка містить у собі не лише цифрову та графічну статистичну інформацію, а й змістовний аналітичний матеріал. З 2003 року функціонує сайт в Інтернеті “Всеукраїнський перепис населення 2001 року” (www.ukrcensus.gov.ua), де також докладно представлені переписні дані по Україні та ре-

Демографія та процеси відтворення населення

гіонах. У періодичних виданнях, на радіо й телебаченні упродовж останніх років Держкомстат оприлюднив велику кількість різноманітних статистичних даних за підсумками перепису населення. Варто зауважити, що таку ж за обсягами публічно-інформаційну роботу самостійно й через засоби масової інформації здійснював кожен територіальний орган державної статистики в усіх регіонах країни. Отже, сподіваймося, що нащадкам буде з чого робити висновки стосовно соціального портрета нашого сучасника.

Концепція демографічного розвитку України на 2005–2015 роки

Проте формування найпотужнішої інформаційної бази даних перепису населення мало на меті не лише констатацію демосоціального становища в Україні станом на певну дату, а й висвітлення на підставі проведеного аналізу проблемних питань у цій галузі. Першим гучним відгуком на результати перепису населення стали травневі парламентські слухання 2003 року “Демографічна криза в Україні: її причини та наслідки”. У рекомендаціях цих слухань було зазначено: загострення демографічної ситуації в Україні стало наслідком того, що політико-економічні трансформації відбувалися без урахування потреб соціальної сфери, а реформування економіки здійснювалося без належного наукового обґрунтування. Жорсткість заяви пояснюється необхідністю повернення уваги суспільства до проблем, що очікують на серйозне осмислення. Депопуляція населення, його постаріння, недостатній рівень народжуваності й очікуваної тривалості життя — це ознаки демографічної кризи. Її подолання є стратегічним завданням і потребує виваженого комплексно-пріоритетного підходу — таким був висновок парламентських слухань. З огляду на це, Кабінету Міністрів України було рекомендовано розробити державну Концепцію демографічного розвитку України на середньострокову перспективу (2005–2015рр.), яка передбачала б цілісну систему заходів економічного, правового, соціального, освітнього, культурного, інформаційно-пропагандистського та організаційного характеру і була спрямована на зниження смертності, підвищення народжуваності, захист, реабілітацію та відновлення генофонду населення України, відвернення міграції, яка погіршує демографічну ситуацію в країні. Такий документ за участю Національної академії наук України, багатьох центральних органів виконавчої влади, в тому числі й Держкомстату, було підготовлено і схвалено розпорядженням Уряду від 8 жовтня 2004 р. № 724-р.

Концепція вміщує стислий аналіз сучасної демографічної ситуації, оцінку її ймовірних перспектив та завдання щодо подальшого демографічного розвитку. Серед основних пріоритетів: становище сім'ї і рівень народжуваності; стан здоров'я нації, смертність та тривалість життя, старіння населення, міграційні процеси та причини існування міжрегіональної демосоціальної диференціації. Необхідними умовами досягнення намічених цілей визначено забезпечення комплексності та координованості реалізації заходів Концепції, їх відповідне ресурсне забезпечення та концентрація зусиль на вирішенні найбільш важливих завдань, виконання яких, з огляду на складність і специфіку проблем, передбачено здійснювати у два етапи. На першому етапі (2005–2009рр.) планується удосконалити національну законодавчу базу з означених питань та взаємоузгодити заходи з реформування соціальної сфери на підставі державної програми комплексних фундаментальних демографічних досліджень. На другому етапі (2010–2015рр.) передбачається створити систему єдиного соціального законодавства відповідно до принципів і норм міжнародного права та на програмно-цільовій основі державного і місцевого рівня забезпечити розв'язання завдань щодо відновлення демографічного потенціалу країни і регіонів.

**Запровадження нових методів
статистичного вивчення демографічних
і соціальних характеристик населення**

Виконання заходів Концепції, як зазначено у її заключному розділі, потребуватиме створення спеціальної “системи моніторингу соціально-демографічної ситуації, стану реалізації демографічної політики та відповідних державних цільових програм, їх впливу на демографічну ситуацію в регіонах і країні в цілому, інформаційного забезпечення демографічних досліджень, зокрема питань репродуктивної поведінки населення та трудової міграції”. Виконання цього завдання багато в чому забезпечуватиме Держкомстат. Саме задля інформаційної підтримки концептуальних заходів, оцінки їх результатів та коректування вибраних підходів Держкомстат передбачив у 2006 році здійснити масштабне вибіркове демосоціальне обстеження населення. Це, власне, буде мікроперепис, зважаючи на значний обсяг обстежуваної вибіркової сукупності (5%) і на програму опитування, про що йтиметься далі.

Досвід проведення такого роду обстежень є у багатьох країнах світу. Після останнього радянського перепису населення 1989 року також планувався мікроперепис, який у Російській Федерації було проведено у 1994 році. На нещодавньому семінарі з питань нових методів переписів населення, що проходив у Женеві у листопаді минулого року у рамках Робочої програми Конференції європейських статистиків, відзначалося, що хоча переписи в усіх країнах регіону ЄЕК ООН мають багато спільного, у деяких з них під час попереднього переписного раунду застосовувалися нові методологічні підходи в організації проведення опитування населення. Дійсно, враховуючи загальносвітові тенденції у демографії та стрімкий розвиток технологій збирання і оброблення інформації щодо населення було б нерозсудливим припустити, що процес переписів 1994–2004 років міг би бути повторений у наступному раунді без будь-яких змін. Тому європейські статистичні служби намагаються знайти нові джерела і методи отримання необхідної інформації. При цьому дехто з них поступово переходить від досить рідких суцільних статистичних спостережень (як правило, загальнонаціональні переписи населення проводяться не частіше, ніж раз на десять років) до щорічних вибірових опитувань, які здійснюються на постійній основі.

Так, наприклад, Французький Інститут Статистики та Економічних досліджень вже певний час замість перепису населення у традиційному розумінні використовує вибіркове обстеження — так званий “новий плинний перепис населення”. Ідея проведення спостереження саме у такий спосіб зумовлена тим, що в останні два десятиліття у Франції відбувалася децентралізація управління, тобто делегування функцій центральної влади на місцевий рівень. Тому й була запроваджена практика проведення кожного року перепису мешканців окремих комун (це найнижчий рівень місцевого самоуправління) залежно від чисельності їх мешканців. Для побудови вибірки використовується метод збалансованої вибірки. Всі комуні відранжовані за 5-ма групами. Такий перепис кожного року охоплює нові групи комун (не менше 8% від усієї кількості населення), і завдяки цьому, за десять років залучається до опитування все населення країни. На думку французьких колег, новий підхід значно спростив процедуру опитування респондентів, надав можливість отримувати дані по малих територіях, використовувати їх для короткострокового прогнозування і, до того ж, дозволив більш рівномірно розподіляти загальні фінансові витрати на проведення перепису населення.

Демографія та процеси відтворення населення

Центральне бюро статистики Ізраїлю і Федеральна статистична служба Німеччини останнім часом запровадили проведення так званого “інтегрованого перепису населення” — поєднання комбінації індивідуальних даних, отриманих з реєстру фізичних осіб, з даними, зібраними через вибіркове опитування населення. Таким чином одночасно досягають кількох позитивних результатів: уточнюються дані адміністративного реєстру, отримуються додаткові характеристики щодо населення, яких у реєстрі немає, а також істотно зменшується навантаження на респондентів і на бюджет перепису населення. Так, за оцінкою німецьких колег, вартість вибіркового опитування населення у ході компіляційного перепису становить 78 млн. євро, а суцільне обстеження коштує близько 1 млрд. євро.

Бюро цenzів США наступний суцільний перепис населення планує провести за коротким запитальником (всього 6 запитань). А в міжпереписний період передбачає проведення низки щорічних вибірових обстежень (кожного року 2,5% від усього населення; по 250 тисяч домогосподарств щомісяця).

Статистична служба Нідерландів використовує у своїй практиці модель щорічного віртуального перепису: інформація без участі респондентів надходить з адміністративних реєстрів (фізичних осіб, робочих місць, платників податків, пільгових категорій населення, соціального захисту тощо). Крім того, додатково проводиться вибіркове обстеження робочої сили за два суміжних роки. Всі показники з різних джерел даних погоджують між собою за допомогою унікальних особистих ідентифікаційних номерів респондентів. За схожою методикою здійснюють переписи населення в інших країнах, які мають надійні реєстри населення та різноманітні соціальні реєстри: Фінляндія, Данія, Швеція, Норвегія.

Масштабне вибіркове демосоціальне обстеження населення України

Як вже зазначалося вище, в Україні також планується вибіркове демосоціальне обстеження населення, орієнтовно восени 2006 року. Мікроперепис охоплюватиме усі регіони країни (до рівня районів і міст республіканського й обласного значення) і виконуватиметься з переважанням використанням так званого методу самообчислення респондентів, інакше кажучи, самозаповнення ними запитальників на підставі наданих їм відповідних інструктивних матеріалів.

Відповідно до затвердженого календарного плану, територіальні органи державної статистики вже розпочали першочергові підготовчі роботи до цього обстеження. У даний час вони упорядковують документацію з переписного районування територій минулого перепису для подальшого уточнення спеціального картографічного матеріалу і переведення його з паперового вигляду до електронного.

У поточному році передбачається також проведення пробного вибіркового обстеження населення. Полігоном визначено чотири різних за своїми демосоціальними характеристиками регіони: Закарпатська, Київська і Луганська області та м. Київ. Під час пробного опитування і за отриманими результатами має бути протестовано проект програми (запитальник), метод опитування, період і строки його проведення, організаційні підходи та методологію, а також скориговано обсяги необхідного фінансового забезпечення.

Демографія та процеси відтворення населення

З метою гармонізації програми мікроперепису з планами інших обстежень населення, її проект було погоджено з територіальними органами державної статистики, з відповідними структурними підрозділами Держкомстату за компетенцією, а також із зацікавленими науковими установами та іншими потенційними користувачами інформації з числа центральних органів виконавчої влади: з Міністерством у справах сім'ї, дітей та молоді, Мінпраці, МОЗ, Дежкомнацміграції. Після проведених обговорень до програми вибіркового демосоціального обстеження було вирішено включити такі теми:

- склад та родинні стосунки членів домогосподарства;
- стать;
- дата народження;
- етнічне походження;
- сімейний стан (з додатковим модулем “фертильність”);
- освіта;
- джерела засобів існування;
- сума середньомісячного доходу;
- зайнятість;
- міграційна активність(з додатковим модулем “трудова міграція”);
- стан здоров'я (у тому числі репродуктивне здоров'я жінок і чоловіків);
- житлові умови.

Як бачимо, поряд із введенням до проекту програми мікроперепису нових тем вибіркового статистичного дослідження, таких як: фертильність, трудова міграція, самооцінка респондентами стану здоров'я тощо, вона зберігатиме ключові запитання Всеукраїнського перепису населення 2001 року. Таке розширення кола демосоціальних показників на основі загальних переписних характеристик дасть можливість не тільки оцінити нові аспекти демографічної ситуації, а й проаналізувати наявні тенденції щодо установлених демографічних процесів порівняно з базовими даними суцільного спостереження усередині міжпереписного інтервалу.

Демографічні чинники бідності

*Л.М. Черенько,
кандидат економічних наук,
завідувач відділу Інституту демографії та
соціальних досліджень НАН України*

Різке падіння рівня життя переважної частини населення протягом першої половини 1990-х років значною мірою вплинуло не тільки на збільшення масштабів бідності в країні, а й на зміну визначальних чинників бідності. Успадкована з радянських часів система соціального захисту не відповідала новим економічним умовам. Намагання наблизити її до сучасних вимог шляхом підтягування доходів окремих категорій населення не мало комплексного характеру і давало лише тимчасовий ефект, збільшуючи тим самим необґрунтований тиск соціальних видатків на бюджет.

У результаті такої політики в найгіршому становищі опинилися соціально вразливі групи населення, які не могли або не встигали адаптуватися до перехідних процесів. Нині, незважаючи на значне підвищення показників рівня життя і загальне поліпшення ситуації з бідністю, зберігається тісна залежність між рівнем матеріального добробуту родини та її соціально-демографічними характеристиками. Отже, визначальні чинники бідності мають бути детально досліджені з метою формування цілеспрямованої державної політики зі зниження масштабів бідності серед соціально вразливих верств населення.

Проблемі дослідження демографічних чинників бідності приділяється неабияка увага в міжнародних дослідженнях — починаючи з 60-х років минулого століття проводилися серйозні наукові дослідження впливу демографічних характеристик на рівень доходів домогосподарства [1, 2]. Особливо популярними такі дослідження стали з другої половини 1990-х років, коли в країнах колишнього соціалістичного табору розпочалися ринкові перетворення, що спровокували загострення соціальних проблем [3, 4]. Проте сьогодні в Україні дослідженню чинників та профілів бідності приділяється недостатньо уваги. Якщо підвищені ризики бідності для безробітних та осіб похилого віку розглядаються як окрема наукова проблема, то всебічно чинники бідності, зокрема, демографічні, практично не досліджуються.

Метою роботи є комплексне дослідження демографічних чинників бідності для формування адекватної сучасним умовам державної соціальної політики.

Основні завдання дослідження:

1. Визначити профілі бідності в Україні та роль демографічних чинників у їх формуванні.
2. Виокремити групи населення з підвищеними ризиками бідності.
3. Встановити ступінь впливу демографічних чинників на масштаби абсолютної та відносної бідності.
4. Визначити напрями формування цілеспрямованої державної соціальної політики з підтримки соціально вразливих верств населення.

Загальновідомо, що не тільки в Україні, а і в інших країнах перехідної економіки спостерігається тісний зв'язок між демографічними характеристиками населення та ризиками настання бідності. За умов, коли більшість населення споживає на рівні, нижчому за середньосупільні стандарти, до групи ризику потрапляють особи зі специфічними демографічними характеристиками. При цьому демографічні чинники подекуди виходять на передній план серед інших факторів, що впливають на рівень матеріального добробуту родини та на ситуацію з бідністю.

Спеціалісти Світового банку зазначають [5], що в країнах перехідної економіки окремі демографічні групи мають особливо високі ризики бідності. У ряді країн СНД та Центральної і Південно-Східної Європи до проблемних груп населення потрапляють особи похилого віку, насамперед внаслідок зниження купівельної спроможності пенсій та знецінення заощаджень. Особливо вразливою групою населення в перехідному періоді стали діти. В окремих країнах спостерігаються високі ризики бідності серед одиноких матерів та одиноких жінок похилого віку. Серйозною проблемою країн з перехідною економікою стала бідність сільського населення, що є специфічною ознакою соціально-економічної ситуації практично всіх країн СНД та Центральної і Південно-Східної Європи.

Для характеристики ситуації з бідністю в Україні особливого значення набуває проблема визначення профілів бідності, тобто тих категорій населення чи домогосподарств, які найбільше підпадають під дію негативних факторів і мають показники бідності, значно вищі за середні по країні.

Національним критерієм бідності в Україні виступає 75%-ий поріг медіанного рівня сукупних еквівалентних витрат населення. В основу визначення цього критерію покладено *відносний метод*, за яким бідним вважається населення, чиї витрати є нижчими за встановлений відсоток їх медіанного рівня. Однак для поглибленого аналізу ситуації з бідністю в країні та визначення профілів бідності необхідно використовувати поряд з відносними і абсолютні критерії. В даному дослідженні доцільно спиратися як на міжнародні абсолютні критерії бідності¹, так і на комбінований критерій, отриманий на основі вартісного значення національної межі бідності².

Як свідчать попередні дослідження, в Україні визначальними факторами підвищення ризику бідності є наявність у складі домогосподарства:

- двох та більше дітей будь-якого віку;
- хоча б однієї дитини у віці до 3-х років;
- принаймні одного безробітного;
- хоча б однієї особи старше 75 років;
- одночасно хоча б однієї дитини та дорослих осіб пенсійного віку (однієї чи більше).

Єдиним чинником, що може позитивно вплинути на ситуацію з бідністю в домогосподарстві, є наявність вищої освіти, принаймні у одного з членів домогосподарства (рис. 1).

Серед зазначених факторів найсуттєвішим (як за абсолютним, так і за відносним критерієм) є наявність у домогосподарстві двох та більше дітей або одночасно дітей та осіб пенсійного віку. В таких домогосподарствах рівні бідності за національною межею в 1,7 раза перевищують середньоукраїнське значення.

¹ Для країн Центральної та Східної Європи – 4,3 дол. США на добу за паритетом купівельної спроможності; для розвинутих країн Європи – 14,76 дол. США на добу за паритетом купівельної спроможності.

² Межа бідності являє собою вартісне значення національної межі бідності 1999 року, скориговане на індекс інфляції.

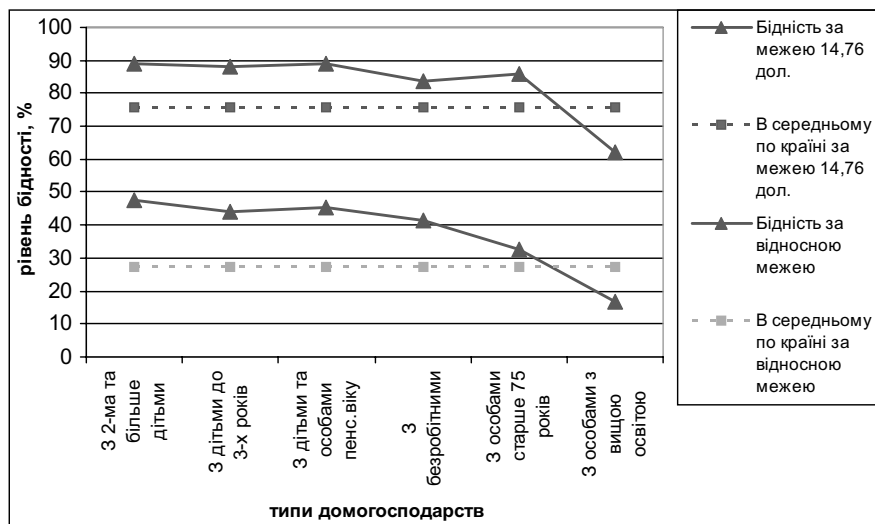

Рис. 1. Рівні бідності за різними типами домогосподарств залежно від обраного критерію

Таблиця 1

Рівні бідності по домогосподарствах залежно від обраного критерію

Тип домогосподарства	Абсолютний критерій бідності – 4,3 дол. США за ПКС	Абсолютний критерій бідності – 14,76 дол. США за ПКС	Комбінований критерій – відносна межа бідності 1999 року, скоригована на індекси інфляції	Відносний критерій – 75% медіанного рівня сукупних еквівалентних витрат
3 2-ма та більше дітьми	7,6	89,0	28,5	47,5
3 дітьми до 3-х років	7,9	88,2	29,0	44,2
3 дітьми та особами пенсійного віку	6,2	89,2	25,2	45,2
3 особами старше 75 років	2,5	83,8	15,0	32,8
В середньому по Україні	3,2	75,8	13,8	27,3

Специфіка української бідності полягає в тому, що незалежно від обраного критерію бідності, профілі залишаються практично незмінними, тобто різні критерії визначення бідності (і відносні, і абсолютні) змінюють сукупність бідного населення, але групи ризику залишаються стабільними (табл. 1). Таким чином, незалежно від обраної методики

Демографія та процеси відтворення населення

визначення бідності, одні й ті ж категорії сімей потребують особливої уваги при формуванні державної соціальної політики.

Аналіз профілів бідності за різними критеріями приводить до висновку, що серед негативних чинників бідності саме демографічні характеристики мають найбільше значення. Демографічні фактори впливають на бідність сильніше, ніж соціально-економічні характеристики членів домогосподарства. Особливо це стосується наявності в домогосподарстві дітей. Так, якщо поява в домогосподарстві хоча б одного безробітного підвищує ризик бідності на 12,4%, то наявність дітей — відповідно на 29,7%.

Причому, якщо в домогосподарствах з однією дитиною індекс відносного ризику бідності³ складає менше одиниці (0,94), то в сім'ях з двома дітьми він підвищується до 1,55, а з трьома та більше дітьми — до 2,4. Взагалі, при появі другої дитини в сім'ї ризик бідності зростає на 59,2%, а третьої — на 43,8%. Отже, в нинішніх умовах найістотніше підвищення ризиків бідності відбувається з народженням другої дитини.

Крім того, значно підвищує вразливість родини наявність дитини у віці до 3-х років: якщо в домогосподарстві з двома та більше дітьми є одна дитина такої вікової категорії, то рівень бідності становить 51,4%, що майже вдвічі перевищує середнє по країні значення. Наявність одночасно двох дітей у віці до 3-х років підвищує рівень бідності до 76,5%, при цьому індекс відносного ризику бідності становить 2,8.

Таким чином, попри існуючі переконання щодо найгіршого становища багатодітних родин, сьогодні до групи ризику також потрапляють домогосподарства з двома дітьми, а найбільш вразливими поряд з багатодітними можна вважати сім'ї з двома дітьми у віці до 3-х років.

Для поглибленого дослідження демографічних чинників бідності необхідно розглянути різні типи домогосподарств залежно від вікового складу. Аналіз рівнів бідності за основними типами домогосподарств, згрупованими за віковою ознакою, приводить до висновку про безпосередній вплив даного чинника на матеріальне становище родини (табл. 2).

Таблиця 2

Рівні бідності за типами домогосподарств залежно від обраного критерію

Тип домогоспо-дарства	Абсолютний критерій бідності — 4,3 дол. США за ПКС	Абсолютний критерій бідності — 14,76 дол. США за ПКС	Комбінований критерій — відносна межа бідності 1999 року, скоригована на індекси інфляції	Відносний критерій — 75% медіанного рівня сукупних еквівалентних витрат
3 дітей та осіб працездатного віку	4,5	80,7	17,8	32,1
3 дітей та осіб працездатного і пенсійного віку	6,5	90,1	25,7	45,7
3 осіб працездатного віку	1,2	59,8	5,5	14,7
3 осіб працездатного та пенсійного віку	2,4	74,7	10,6	23,8
3 осіб пенсійного віку	0,8	71,5	6,3	17,8
з них: домогосподарства з осіб старше 75	1,7	82,0	10,6	26,9
В середньому по Україні	3,2	75,8	13,8	27,3

³ Індекс ризику відносної бідності — відношення рівня бідності в окремій групі населення до рівня бідності по країні в цілому. Чим вище значення цього індексу (від 1), тим більше означена група представлена в бідному населенні країни.

Демографія та процеси відтворення населення

Незалежно від обраного критерію бідності, найбільше підпадають під дію негативних факторів складні домогосподарства з подвійним демоекономічним навантаженням (дітьми та особами пенсійного віку). Таким чином, напрошується висновок, що найуразливішими є домогосподарства, в яких мешкають одночасно утриманці молодше та старше працездатного віку, що може свідчити не тільки про низькі рівні оплати праці годувальників, а й про недостатній рівень пенсійного забезпечення. Проте в даному випадку в дію вступають специфічні причинно-наслідкові зв'язки, оскільки найчастіше складними домогосподарствами вимушено проживають сім'ї з низьким рівнем доходу. Отже, високі рівні бідності в таких домогосподарствах можуть бути наслідком не лише і не стільки подвійного демоекономічного навантаження на населення працездатного віку, а здебільшого пояснюються скупченням населення з низьким рівнем матеріального добробуту саме в домогосподарствах такого типу.

Друге місце за ризиком бідності обіймають домогосподарства, що складаються виключно з дітей та дорослих працездатного віку. Це за досить високого рівня економічної активності населення, безперечно, може бути свідченням як низьких стандартів оплати праці в країні, так і негативного впливу безробіття (незначний рівень допомоги по безробіттю та великі масштаби тривалого безробіття).

У найкращій ситуації перебувають домогосподарства, які складаються виключно з осіб працездатного віку, що має цілком логічне пояснення. Проте за критерієм бідності, який має найнижче вартісне значення серед досліджуваних критеріїв (147,7 грн. у 2004 році)⁴, рівень бідності даного типу домогосподарств перевищує значення по домогосподарствах з осіб пенсійного віку. Отже, рівень пенсійного забезпечення 2004 року практично захищає осіб старше працездатного віку від ризику крайньої бідності. Натомість, серед домогосподарств з осіб працездатного віку залишається (хоча і незначний) відсоток вкрай бідних.

Попри традиційні переконання щодо соціальної незахищеності осіб пенсійного віку, домогосподарства, які складаються з осіб означеної категорії, мають показники бідності, значно нижчі за середньоукраїнські значення. Ця закономірність зберігається незалежно від обраного критерію бідності.

На протипагу віковому чиннику, статевий склад домогосподарства не має чітко вираженого впливу на формування ризиків бідності в Україні, оскільки рівні бідності практично не змінюються в різних за гендерною ознакою домогосподарствах (рис. 2).

За критеріями бідності з невисоким вартісним значенням межі показники по різних за статевим складом домогосподарствах практично збігаються. Із збільшенням вартісного значення межі бідності спостерігаються дещо нижчі рівні бідності по домогосподарствах, в яких всі дорослі чоловічої статі. Це пояснюється більшим представництвом чоловіків серед населення з високим рівнем особистих доходів. У домогосподарствах, де всі дорослі члени жіночої статі, та в тих, які представлені обома статями, рівні бідності практично збігаються, незалежно від обраного критерію.

Серед домогосподарств одинаків різниця у рівнях бідності за гендерною ознакою є мінімальною (17,3% по чоловіках проти 16,0% по жінках), до того ж закономірність змінюється — серед одиноких жінок показник є нижчим, ніж по одиноких чоловіках.

Сьогодні окремою визначальною характеристикою бідності в Україні, як і в більшості країн перехідного періоду, виступає місцевість проживання, адже всі показники бідності

⁴ Міжнародний критерій — 4,3 дол. США на добу (за паритетом купівельної спроможності Світового банку).

підвищуються зі зменшенням розміру населеного пункту. Така закономірність зберігається незалежно від обраного критерію бідності (рис. 3). Найістотнішим є розрив у рівнях бідності між великим містом і селом по абсолютному критерію 4,3 дол. США на добу за паритетом купівельної спроможності (3,2 раза), а найменшим – за аналогічним критерієм, але з використанням межі в 14,76 дол. (1,3 раза). Таким чином, із збільшенням вартісного значення межі бідності за абсолютним критерієм зменшується розшарування між великим містом і селом за показником рівня бідності.

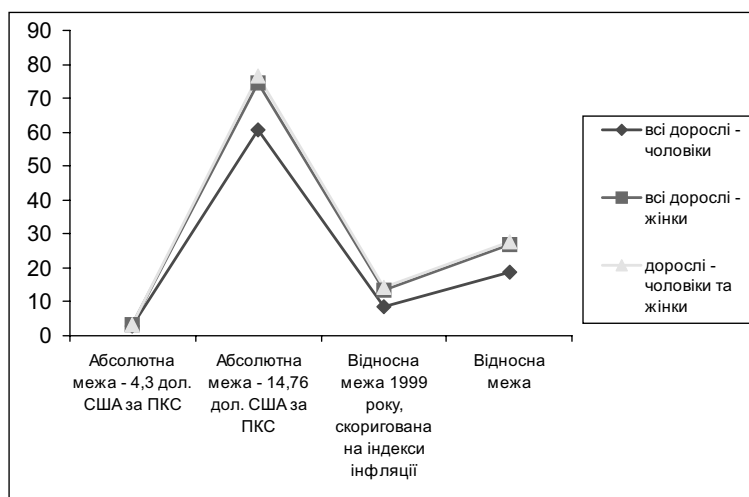

Рис. 2. Рівні бідності залежно від статевих складу домогосподарства за різними критеріями бідності

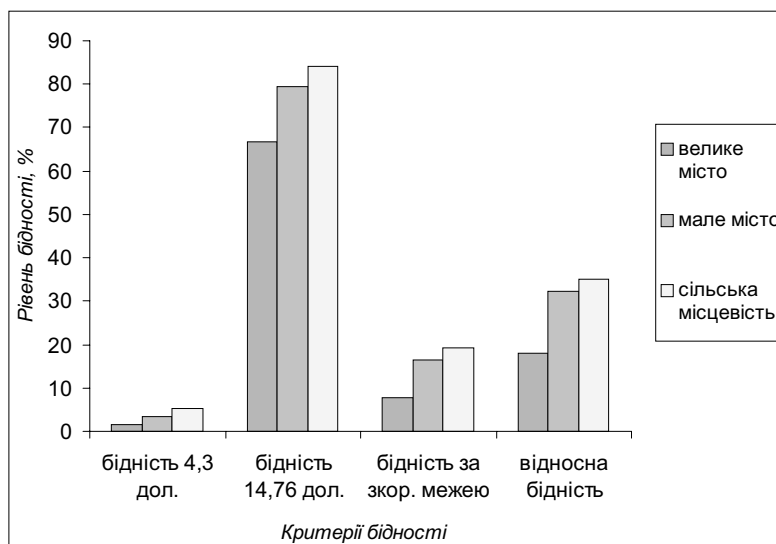

Рис. 3. Рівні бідності за типами місцевості проживання залежно від обраного критерію

Демографія та процеси відтворення населення

Всі згадані вище чинники бідності розглядалися в ізоляції один від одного. Тобто були розраховані прості ризики бідності, що не враховували дію інших супровідних факторів. Наприклад, рівень бідності багатодітних родин у великому місті наближається до значення показника по домогосподарствах з двома дітьми в сільській місцевості. А рівень бідності по складних домогосподарствах (з подвійним демоекономічним навантаженням) у великих містах лише на 1,7 відсоткових пункти перевищує показник по найблагополучнішому типу домогосподарства (з осіб працездатного віку), яке знаходиться в сільській місцевості.

Отже, прості ризики бідності не враховують взаємодію різних факторів, коли дія визначеного чинника може посилюватися або, навпаки, пом'якшуватися під впливом інших змінних. Для максимального врахування дії супутніх факторів можна використовувати часткові показники відносного ризику бідності, що дасть змогу більш чітко виділити соціально вразливі категорії сімей, які особливо потребують державної підтримки.

Дослідження часткових ризиків бідності для різних типів домогосподарств з дітьми залежно від місцевості проживання доводить, що при взаємодії двох найважливіших чинників бідності (наявність дітей і місцевість проживання) суттєво змінюються отримані результати (табл. 3). На основі наведених розрахунків можна звизити коло домогосподарств з найвищими ризиками бідності. Отже, з урахуванням вищезгаданих факторів такими можна вважати: 1) багатодітні родини в малих містах; 2) багатодітні домогосподарства в сільській місцевості; 3) домогосподарства з дітьми до 3-х років у сільській місцевості; 4) багатодітні домогосподарства у великих містах; 5) домогосподарства з двома дітьми у сільській місцевості.

Таблиця 3

Прості та часткові відносні ризики бідності за типами домогосподарств з дітьми та місцевістю проживання

Тип домогосподарства Місцевість проживання	Часткові відносні ризики бідності				Прості відносні ризики бідності
	З однією дитиною	З двома дітьми	З трьома та більше дітьми	З дітьми до 3-х років	
велике місто	0,6	1,2	1,9	1,1	0,7
мале місто	1,3	1,6	3,1	1,7	1,2
сільська місцевість	1,2	1,8	2,6	2,0	1,3
Прості відносні ризики бідності	1,0	1,5	2,5	1,6	X

Аналіз часткових ризиків бідності залежно від вікового складу домогосподарства та місцевості проживання (табл. 4) приводить до висновку, що найбільш вразливими категоріями можна вважати домогосподарства з подвійним демоекономічним навантаженням, які знаходяться в сільській місцевості та в малих містах. Часткові ризики дають можливість виключити з категорії найбільш вразливих складні домогосподарства у великих містах, оскільки рівень бідності в них наближається до середньоукраїнського значення.

Особливий інтерес викликає при дослідженні часткових ризиків бідності взаємодія вікового та статевих чинників. При поєднанні статевих та вікових характеристик посилюється вплив гендерного чинника на ризики бідності. Так, закономірність підвищеного ризику бідності для одиноких жінок починає простежуватися з настанням пенсійного віку (рівень бідності становить 19,8% по жінках проти 13,8% по одиноких чоловіках), а у

Демографія та процеси відтворення населення

віці старше 75 років вона набуває чітко виражених ознак — серед одиноких жінок старше 75 років рівень бідності майже вдвічі перевищує аналогічне значення по одиноких чоловіках цієї вікової категорії (26,8% проти 13,9%). Проте цю категорію населення не можна віднести до найбільш вразливих, оскільки рівень бідності знаходиться в межах середньо-українських значень.

Таблиця 4

**Прості та часткові відносні ризики бідності за типами домогосподарств
(залежно від вікового складу) та місцевістю проживання**

Тип домогосподарства Місцевість проживання	Часткові відносні ризики бідності						Прості відносні ризики бідності
	З дітей та осіб працездатного віку	З дітей та осіб працездатного і пенсійного віку	З осіб працездатного віку	З осіб працездатного та пенсійного віку	З осіб пенсійного віку	з них: з осіб старше 75 років	
велике місто	0,8	1,0	0,4	0,6	0,6	0,9	0,7
мале місто	1,4	2,0	0,7	1,0	0,7	1,1	1,2
сільська місцевість	1,5	1,9	0,7	1,2	0,7	1,0	1,3
Прості відносні ризики бідності	1,2	1,7	0,5	0,9	0,7	1,0	X

Проведене дослідження дає змогу зробити висновок, що сьогодні в Україні демографічні чинники виходять на передній план при аналізі простих та часткових ризиків бідності. Проте їх не можна розглядати ізольовано від соціально-економічних характеристик членів домогосподарств, оскільки формування цілеспрямованої державної соціальної політики потребує узагальнюючих підходів до оцінки усіх можливих факторів впливу.

Незважаючи на загальне підвищення рівня життя населення країни та наявність стійких позитивних тенденцій у ситуації з бідністю протягом останніх чотирьох років, як і раніше, в групі ризику перебувають сім'ї з дітьми та особами старших вікових груп. Викликають занепокоєння стабільно високі показники бідності в сільській місцевості. Отже, сьогодні політика держави має бути спрямована не тільки на закріплення позитивних тенденцій у ситуації з бідністю, а й на підтримку окремих категорій сімей, що опинилися в найгіршому становищі. Той факт, що протягом останнього десятиріччя найбільш соціально незахищеною категорією виявилися діти, ставить в залежність від успішності політики подолання бідності не тільки стабілізацію соціально-економічної, а й покращення демографічної ситуації в країні.

При формуванні політики особливого значення набуває виявлення груп населення, наражених на найвищі ризики бідності, та груп, що складають більшість малозабезпеченого населення. Саме така інформація дає змогу відповісти на запитання, чи може соціальна допомога бути адресована конкретним категоріям бідних. Крім того, проблема визначення ризиків бідності набуває першорядного значення в ситуації, коли надання

Демографія та процеси відтворення населення

соціальної допомоги вимагає витрачання необґрунтовано великих коштів або ефективність такої допомоги є надто низькою. При низькій дієвості соціальної допомоги профілі бідності можна використовувати для визначення категорій населення, що потребують додаткової підтримки або виняткового статусу.

Виокремлення груп, наражених на високі ризики бідності, та типів сімей, що складають переважну частину бідного населення, може стати дієвим інструментом при моделюванні варіантів надання соціальної допомоги, коли необхідно оцінювати адресність та ефективність такої підтримки для конкретних категорій бідного населення.

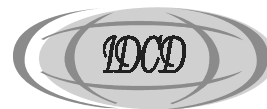
Адресація допомоги групам населення з найвищими ризиками бідності дає змогу звести до мінімуму втрати від включення в коло реципієнтів небідного населення, тобто зменшити помилку включення. Проте, якщо групи населення з найвищими ризиками становлять невелику частину бідного населення, така адресація може збільшити помилку виключення, тобто знизити охоплення дійсно бідного населення допомогою.

Натомість, надання допомоги групам населення, що складають більшу частину бідних, мінімізує помилку виключення, але при цьому збільшує вірогідність потрапляння до кола реципієнтів небідного населення, якщо ризики бідності для обраних типів домогосподарств не набагато перевищують середньоукраїнські значення.

Таким чином, при розв'язанні конкретних практичних завдань щодо політики держави з підтримки соціально вразливих категорій населення необхідно здійснювати поглиблений аналіз ризиків бідності та складу бідного населення і на основі отриманих результатів моделювати можливий вплив різних варіантів надання допомоги не тільки на загальну ситуацію з бідністю в країні, а й на становище окремих категорій бідного населення.

Джерела

1. *Bogue Donald J.* Principles of Demography. — New York: Willey and Sons, Inc., 1969.
2. *Towsend, P.* Poverty in the United Kingdom. A Survey of Household Resources and Standards of Living. Penguin Books, Harmondsworth. — London, 1979.
3. *Buckley, Robert M., and Eugene N. Gurenko.* Housing and Income Distribution in Russia, World Bank Research Observer, 1997.
4. *Foster, Michael F., and Istvan Gyorgy Toth.* Trends in Children Poverty and Social Transfers in the Czech Republic, Hungary and Poland// Child Well-Being in Rich and Transition Countries. — Luxemburg, 1999.
5. Обратить реформы во благо всех и каждого: Бедность и неравенство в странах Европы и Центральной Азии/ Вашингтон: Всемирный банк, 2001.

СОЦИАЛЬНО-ДЕМОГРАФИЧЕСКАЯ СИТУАЦИЯ И ЗАНЯТОСТЬ НАСЕЛЕНИЯ АВТОНОМНОЙ РЕСПУБЛИКИ КРЫМ НА СОВРЕМЕННОМ ЭТАПЕ РАЗВИТИЯ

*В.И. Шостка,
кандидат физико-математических наук,
доцент Таврического национального
университета им. В.И. Вернадского*

*Б.Л. Финогеев,
кандидат технических наук,
заслуженный работник социальной сферы АРК,
Почетный академик Крымской академии наук*

Мы живем в сложное время политического и социального переустройства украинского общества на демократических принципах и рыночных основах хозяйствования. Исчезновение социальной общности «советский народ», возникновение института украинского гражданства, усиление региональных тенденций в политике и экономике определяют структурные изменения, которые, в свою очередь, оказывают заметное влияние на социальное поведение граждан. Процесс формирования национальной идентичности в полиэтническом обществе осложняется наличием ряда противоречий, в частности между [1]:

- необходимостью единой концепции гражданственности и отсутствием у различных социальных и этнических групп общих ценностей;
- развитием региональной идентичности, связанной с возрастанием роли регионов в управлении государством, и потребностью в формировании единой национальной идентичности — украинский народ;
- повышением выраженной этнической идентичности, характеризующейся культурными ценностями и традициями отдельных этнических групп, и созданием общего культурного пространства Украины;
- выраженной конфликтогенностью отдельных этнических групп населения Украины и отсутствием методов формирования межгрупповой толерантности.

Демографія та процеси відтворення населення

Население Крыма — это большое полиэтническое сообщество, представляющее этническую неповторимость, богатство национальных культур, самобытность полиэтнического трудового менталитета. Каждая национальность своеобразна по укладу жизни, обрядам, мастерству и т. п., а собранные воедино — они источник создания крымской палитры культур, материальных и духовных ценностей.

В историческом ряду поколений, живших и живущих ныне в Крыму, можно встретить греков, турок, немцев, евреев, крымских татар, поляков, венгров, чехов, русских, эстонцев, белорусов, украинцев, латышей, литовцев, румын и представителей многих других национальностей. Прибыв в разные периоды истории на благодатную Крымскую землю с неповторимым климатом и разнообразным ландшафтом, они вели между собой не только торговлю, но и борьбу за использование природных богатств, за место на полуострове. В процессе жизнедеятельности происходило постоянное появление смешанных браков в результате ассимиляции различных этнических групп. При этом менталитет отдельных национальных и этнических групп оказывал воздействие на труд, культуру, привычки, традиции, образ жизни, мастерство и ремесла других групп населения.

Сегодня остро стоит вопрос о необходимости возрождения, в той или иной мере, национального наследия наших предков, а также создания реальных условий востребованности его населением и гостями Крыма.

Современный Крым — это регион Украины с площадью 26,1 тыс. кв. км. (без Севастополя). Общая численность населения по данным Главного управления статистики АРК [2] на 1 января 2004 г. составила 2005,1 тыс. человек (табл. 1).

Таблица 1

Численность наличного населения АРК на 1 января 2004 года [2]

	1979 ¹	1989 ¹	2001 ¹	2002 ²	2003 ²	2004 ²
Всего населения, тыс. чел.	1848,1	2063,6	2033,7	2031,7	2018,4	2005,1
<i>В том числе постоянного населения</i>						
Всего населения, тыс. чел.	1801,3	2035,2	2024,0	2022,0	2008,7	1996,4

1) по данным переписей населения на 17.01.1979, на 12.01.1989, на 5.12.2001 г.

2) на начало года.

Плотность населения — 77,3 человек на 1 кв. км. На побережье Черного моря — 400 чел./км², максимальная плотность — 2000 чел./км².

В сравнении со среднегодовой численностью за последние пять лет число жителей уменьшилось на 58,5 тыс. человек. В том числе в городах на 65,6 тыс. человек, в сельской местности — наоборот, увеличилось на 7,1 тыс. человек.

Соотношение между городским и сельским населением осталось примерно на том же уровне: 62,7 % городское население и 37,3% — сельское (табл. 2).

Доля городского населения выросла в 2-х городах и 4-х районах, уменьшилась в 3-х городах и 7-ми районах, а в 6 городах и 3-х районах осталась без изменений. Количество административно-территориальных единиц в АРК на 1 января 2004 года [3] представлено в таблице 3. Одна треть населения проживает в городах прибрежных зон полуострова и имеет туристско-экскурсионную и курортно-оздоровительную направленность трудовой деятельности.

Демографія та процеси відтворення населення

Соотношение между женским и мужским населением с 1979 года практически не изменилось (табл. 4), при тенденции уменьшения общего количества населения. Соотношение количества женщин и мужчин в репродуктивном возрасте стало более благоприятным, поскольку относительный показатель для женщин этой возрастной группы в расчете на 1000 мужчин соответствующего возраста составляет 1054. Среди жителей городского населения женщины составляют 696,3 тыс. человек (55%), а в сельской местности — 399,8 тыс. человек (53%).

Таблица 2

Количество наличного и постоянного населения в городских и сельских населенных пунктах АРК [2]

Население, тыс. чел	1979	1989	2001	2002	2003	2004	2005
Наличное население							
Городское	1151,3	1339,6	1274,3	1273,1	1265,9	1258,6	1237,4
Сельское	696,8	724,0	756,4	758,6	752,5	746,5	739,8
Постоянное население							
Городское	1097,2	1309,6	1258,7	1257,6	1250,3	1243,8	1236,5
Сельское	704,1	725,6	765,3	764,4	758,4	752,6	746,6

Население Крыма размещено в 16 городах, 56 поселках городского типа и в 956 сельских населенных пунктах.

Таблица 3

Количество административно-территориальных единиц в АРК на 2004 год [3]

	Районы	Всего городов	В т.ч. города республ. знач.	Районов в городах	ГТ	Сельские советы	Сельские насел. пункты
всего	14	16	11	по 3	6	244 ¹⁾	956

1) — включая Школьненский поссовет

Особенностью национального состава населения Автономной Республики Крым является его полиэтничность. По данным Всеукраинской переписи населения, на территории АРК проживают представители 132 национальностей и народностей. Данные относительно наиболее многочисленных национальностей приведены в таблице 5.

В национальном составе населения Крыма преобладают русские, численность которых составляет по данным переписи 2001 года 1180,4 тыс. человек или 58,3 % от общей численности населения. За годы, прошедшие после переписи населения 1989 года, количество русских уменьшилось на 11,6%.

Второе место по численности среди населения Крыма занимают украинцы. Их количество по сравнению с переписью 1989 года уменьшилось на 9,6% и составляет 492,2 тыс. человек. Удельный вес украинцев в общей численности населения АРК — 24,4%. Третье место принадлежит крымским татарам (табл.5). Их численность в сравнении с данными Всесоюзной переписи населения 1989 года увеличилась в 6,4 раза и составляла на момент переписи 2001 года 243,4 тыс. человек. Удельный вес крымских татар в общей численности населения АРК — 12,1%.

Таблиця 4

Количество женского и мужского населения в АРК

Наличное население												
Всего, тыс. чел. В том числе: мужчины, тыс. чел. женщины, тыс. чел.	1979		1989		2001		2002		2003		2004	
	1848,1		2063,6		2033,7		2031,7		2018,4		2005,1	
	Кол-во	%	Кол-во	%	Кол-во	%	Кол-во	%	Кол-во	%	Кол-во	%
	853,3	46,2	960,4	46,5	937,6	46,1	936,6	46,1	922,5	46,0	922,5	46,0
	994,8	53,8	1103,2	53,5	1096,1	53,9	1095,1	53,9	1082,6	54,0	1082,6	54,0
Постоянное население												
Всего, тыс. чел. В том числе: мужчины, тыс. чел. женщины тыс. чел.	1801,3		2035,2		2024,0		2022,0		2008,7		1996,4	
	Кол-во	%	Кол-во	%	Кол-во	%	Кол-во	%	Кол-во	%	Кол-во	%
	825,1	45,8	944,6	46,4	931,4	46,0	930,1	46,0	923,3	46,0	916,8	45,9
	976,2	54,2	1090,6	53,6	1092,6	54,0	1091,9	54,0	1085,4	54,0	1079,6	54,1

Таблиця 5

**Национальный состав постоянного населения Автономной Республики Крым
(по итогам Всеукраинской переписи населения 2001 года) [3]**

Национальность	Количество, тыс. чел	В процентном (%) отношении ко всему населению	
		2001 год	1989 год
1. Всего	2024,0	100,0	100,0
2. Русские	1180,4	58,3	65,9
3. Украинцы	492,2	24,4	26,7
4. Крымские татары	243,4	12,1	1,9
5. Белорусы	29,2	1,5	2,1
6. Татары	11,0	0,52	0,5
7. Армяне	8,7	0,43	0,1
8. Евреи	4,5	0,22	0,7
9. Поляки	3,8	0,188	0,3
10. Молдаване	3,7	0,183	0,3
11. Азербайджанцы	3,7	0,183	0,3
12. Узбеки	2,9	0,143	0,03
13. Корейцы	2,9	0,143	0,15
14. Греки	2,8	0,142	0,14
15. Немцы	2,5	0,124	0,1
16. Мордва	2,2	0,11	0,2
17. Чуваш	2,1	0,1	0,2
18. Цыгане	1,9	0,09	0,1
19. Болгары	1,9	0,09	0,1
20. Грузины	1,8	0,089	0,095
21. Марийцы	1,1	0,054	0,08
22. Чехи	0,7	0,035	0,054
23. Караймы	0,7	0,035	0,058
24. Эстонцы	0,6	0,03	0,04
25. Литовцы	0,5	0,025	0,03
26. Латыши	0,4	0,02	0,022
27. Румыны	0,3	0,015	0,02
28. Венгры (угорцы)	0,2	0,01	0,015
29. Другие национальности	15,8	1,43	0,093

В разрезе административно-территориальных единиц автономии русские преобладают по отношению к представителям других национальностей: в Керчи – 80,0%, Феодосии – 75,3%, Алуште – 68,8%, Евпатории – 65,3%, Саках – 65,1%, Судак – 64,3%. Меньше всего их проживает в Красноперекопском (33,5%), Первомайском (35,2%) и Джанкойском (38,9%) районах (табл. 6).

Удельный вес украинцев достаточно высок в Красногвардейском (43,8%), Красноперекопском (40,9%), Раздольненском (40,1%), Первомайском (38,1%), Джанкойском (33,8%) районах и городе Армянске (36,0%). Меньше всего украинцев проживает в Белогорском (16,3%), Кировском (17,6%) районах и в городах Керчи (15,6%), Феодосии (19%), Судак (19,4%), Бахчисарее (19,6%).

Удельный вес крымских татар в национальном составе районов и городов Автономной Республики Крым наиболее высок в Белогорском (29,5%), Кировском (25,5%), Симферопо-

Демографія та процеси відтворення населення

польском (22,3%), Советском (22,2%), Джанкойском (21,6%), Первомайском (21,6%) и Бахчисарайском (21,3%) районах. Наименьшая доля крымских татар отмечается в городах Керчи (1,1%), Ялте (1,3%), Феодосии (1,4%), Армянске (2,2%) и Красноперекопске (3,0%).

Все этнические группы, проживающие в Крыму, ни в чем не ощущают ущербность, воплощая в практическую плоскость своего существования на крымской земле свою самобытность, традиции, мастерство, занимаясь своими ремеслами и промыслами.

Русский язык называют родным 99,7% русских, 59% украинцев, 6% крымских татар. Владеют русским языком практически все национальные группы, проживающие в Крыму.

Крым имеет сложную конфессиональную структуру. Наиболее массовыми являются религиозные общины христианского вероисповедания (православие) и мусульманского вероисповедания.

Перепись населения (2001 г.) [4] свидетельствует о тенденции повышения уровня образования населения Крыма, увеличения количества человек, имеющих высшее и полное среднее образование. Так в 2003–2004 годах в высших учебных заведениях 3–4 уровня аккредитации обучалось 56,8 тыс. студентов, что в 3,8 раза больше, чем в 1990–1991 годах.

Таблица 6

Распределение постоянного населения Автономной Республики Крым по основным национальным группам (по итогам Всеукраинской переписи 2001 года) [3]

Города, районы	Русские		Украинцы		Крымск. татары	
	Всего чел.	%	Всего чел.	%	Всего чел.	%
АРК	1180441	58,5	492227	24,4	243433	12,1
Симферополь	225898	66,8	70143	20,8	25005	7,4
В т. числе:						
-Железнодорожный район	54072	67,7	17624	22,1	4333	5,4
-Киевский район	102562	67,5	30852	20,3	10987	7,2
-Центральный район	69264	65,2	21667	20,4	9685	9,1
Алушта	20502	68,8	7413	24,9	570	1,9
Армянск	14148	57,7	8826	36,0	531	2,2
Джанкой	25611	59,8	11106	25,9	3469	3,1
Евпатория	67457	65,3	22767	22,1	7999	7,8
Керчь	124430	80,0	24298	15,6	1635	1,1
Красноперекопск	15756	51,0	12631	40,9	928	3,0
Саки	18573	65,1	6938	24,3	1646	5,8
Судак	9679	64,3	2921	19,4	1474	9,8
Феодосия	55588	75,3	14013	19,0	998	1,4
Ялта	53656	67,1	21357	26,7	1065	1,3
Бахчисарайский район	50236	54,3	18158	19,6	19695	21,3
Белогорский район	32706	49,7	10749	16,3	19425	29,5
Джанкойский район	32048	38,9	27788	33,8	17744	21,6
Кировский район	29290	50,0	10219	17,6	14816	25,5
Красногвардейский район	45666	48,9	25563	27,4	15619	16,7
Красноперекопский район	10587	33,5	13822	43,8	5477	17,3
Ленинский район	38168	65,1	15950	23,5	10784	15,9
Нижегородский район	28727	50,4	16419	28,8	9136	16,0
Первомайский район	14155	35,2	15317	38,1	8693	21,6
Раздольненский район	15289	41,1	14896	40,1	4961	13,3
Сакский район	36592	45,2	25517	31,5	14137	17,5
Симферопольский район	73753	49,6	35098	23,6	33161	22,3
Советский район	18234	48,5	8287	22,1	8344	22,2
Черноморский район	18002	52,8	9993	29,3	4321	12,7

Демографія та процеси відтворення населення

По шкале Организации Объединенных Наций население страны, в которой лица в возрасте свыше 65 лет составляют порядка 7% от общей численности населения, считается старым. В Автономной Республике Крым, как это ни прискорбно, этот показатель приближается к 13%.

Демографическая ситуация в Крыму, как и в целом по Украине, характеризуется негативными тенденциями, снижается рождаемость и естественный прирост населения, который начиная с 1992 года имеет отрицательный баланс. Причем среди городских жителей эти показатели выше, чем в сельской местности (табл. 7).

Таблица 7

Формирование численности населения АРК на 1.01.2004 г. (тыс. человек) [3]

	Естественное движение			Миграционное движение			Общее движение
	Рождаемость	Смертность	Прирост (убыль)	Прибыло	Убыло	Прирост (убыль)	
В целом по АРК	17,4	30,5	-13,1	20,95	20,95	0,0	-0,176
Городское население	10,3	19,4	-9,1	12,50	9,85	3,41	+0,985
Сельское население	7,1	11,1	-4,0	8,45	11,1	-2,65	-1,161

В последнее время отмечается значительный рост смертности. Немалый вклад в показатели внесло старение населения. Миграционное движение в Крыму остается главным источником формирования численности населения, в то время как естественный прирост на сегодняшний день теряет свое значение. Пока же за счет миграции не удастся прекратить естественную убыль населения Крыма, что вызывает озабоченность не только специалистов, но и государства в целом.

Когда мы говорим о безработице и социально-экономическом неблагополучии, необходимо учитывать не только административно-территориальные, но и национальные, образовательные и другие особенности полиэтнического населения полуострова, привыкшего к определенному роду трудовой деятельности, имеющего определенные традиции, самобытность, связанные с определенным укладом жизни. К сожалению, при реформировании экономики в регионе, а тем более при обнажении всех негативных сторон последнего периода, об этом забыли. На конец 2004 г. зарегистрировано не имеющих работы 20,8% трудоспособного населения. Среди безработных 68,5% составляют женщины, 20,5% — молодежь в возрасте до 28 лет. Половина зарегистрированных безработных (49,6%) приходится на сельских жителей. Кроме того, в последнее время появилось новое явление в занятости населения полуострова — так называемая «нерегламентируемая занятость», в пределах 90—100 тыс. человек (7,5—8,3%). Как показывает анализ статистических материалов, полная занятость на начало 2004 г. составила 1126,0 тыс. человек (55%) от постоянного населения Крыма. Занятость на больших и средних предприятиях составила 40,7% от полной занятости и 22,7% населения полуострова. Более всего занято работников на предприятиях коллективной формы собственности (АО, ООО, ЗАО, ОАО) — 43,0%. (В сельском хозяйстве занято 77%, в торговле — 83%, в строитель-

Демографія та процеси відтворення населення

стве — 70%, в отелях, ресторанах и других сферах услуг — 63,5%, в финансовой сфере деятельности — 65,5%). Как видим, коллективная форма собственности вобрала в себя значительное число трудоспособного населения.

На долю государственной и коммунальной формы собственности соответственно приходится 24% и 31% трудоспособных граждан. Повышенное число работников, занятых на предприятиях государственной формы собственности, отмечается в органах государственного управления (69%), в транспорте (63%), рыбной отрасли (41,2%). Среди занятых на предприятиях коммунальной собственности обращает на себя внимание сфера образования (86,4%), деятельность в ритейл-сфере (32,5%), в органах здравоохранения (69%), оказание юридических услуг (32,5%), в структурах государственного управления работают более 30%.

На предприятиях частной формы собственности занято не много трудоспособных граждан (всего порядка 2%). Среди них более всего (9,3%) — в сфере услуг, торговле, около 7% занимаются сельским хозяйством.

Анализ социально-демографических факторов показывает, что в целом ситуация в Крыму в области занятости имеет негативные тенденции. Разумеется, эта проблема возникла не сразу, не сегодня, она накапливалась годами и связана с постепенно увеличивающимся неблагополучием в обществе.

Нередко приходится сталкиваться с проблемой недостаточной активности безработных трудоспособных граждан в поиске путей и методов организации своего дела или участия их в коллективной трудовой деятельности. Приходится задумываться, почему до сих пор нет разработанных программ социально-экономического развития автономии с учетом использования трудового менталитета полиэтнического населения Крыма.

Стихийно возникающие домашние мастерские и производства по воссозданию ремесел и промыслов, услуги туризма в сельской местности и приморских городах и поселках показывают их жизнеспособность и востребованность. Необходима только поддержка в этом стремлении. Однако недостаточно четко выраженные государственная политика, правовые и налоговые требования не позволяют устойчиво развиваться малому предпринимательству, наоборот, только усугубляют и без того тяжелое социально-экономическое положение населения.

Население Крыма сохранило многие национальные ремесла и промыслы, традиции до наших дней. Работа с керамикой, изделия из глины; ручное ткачество и вязание, художественная вышивка; предметы из кожи и бархата, украшенные бисером; изделия, полученные методом плетения; резьба по дереву, кости, камню; шитье золотом, тамбуринным швом; чеканка по металлу; роспись по дереву и металлу и т.п. — вот далеко не полный перечень национальных ремесел[5].

Крымская земля настолько богата природными, материальными и людскими ресурсами, что перед нашим обществом стоит задача — создать все необходимые условия для максимального вовлечения в экономическую деятельность незанятого населения, раскрывая в нем способности и таланты. Наступило время творческой свободы для использования наследия национального мастерства. Создавая утилитарные предметы, украшения или блюда национальной кухни, человек предлагает плоды своего творческого потенциала. Многие места компактного проживания различных национальных групп на полуострове приобретают аттрактивность с точки зрения развития сельского и этнического туризма.

Развитие малого предпринимательства в этом направлении может решить ряд существенных проблем, связанных с занятостью и самозанятостью, самореализацией и самоорганизацией трудоспособного населения Крыма, но для этого необходимо:

- содействие со стороны государственных органов управления воссозданию национальных промыслов и ремесел;
- обеспечение всестороннего развития этнического трудового потенциала населения;
- стимулирование развития новых видов туризма и услуг гостеприимства, особенно в сельской местности полуострова;
- стимулирование сферы использования трудового менталитета путем применения льготного налогообложения и кредитования.

Минимизация безработицы путем развития занятости, самозанятости и малого бизнеса на основе национального трудового менталитета полиэтнического населения Крыма — достаточно эффективное, но, конечно, далеко не единственное решение данной проблемы.

Источники

1. *Коростелина К.В.* Система социальных идентичностей: Опыт анализа этнической ситуации в Крыму. — Симферополь: Доля, 2002. — С. 10 — 12.
2. *Автономна Республіка Крим у цифрах: стат. довідник / Головне управління статистики в АРК.* — Симферополь, 2004. — С. 189.
3. *Финогеев Б.Л., Богиня Д.П., Шостка В.И.* Трудовой менталитет в полиэтническом развитии населения Крыма и его социально-трудовой деятельности. — Симферополь: Петит, 2004. — С. 117.
4. *Итоги Всеукраинской переписи населения 2001 года по городам и районам АРК.* Стат. бюл. / Главн. управл. статистики в АРК. — Симферополь, 2003.
5. *Финогеев Б.Л., Шостка В.И.* Малое предпринимательство. Из прошлого в настоящее. — Симферополь: Таврия-Плюс, 1999. — С. 110.

ДЕМОГРАФІЧНІ НАСЛІДКИ ЗЛОВЖИВАННЯ АЛКОГОЛЕМ В УКРАЇНІ

*Н. М. Левчук,
кандидат економічних наук,
провідний науковий співробітник Інституту
демографії та соціальних досліджень НАН України*

В сучасних соціально-економічних умовах основною складовою забезпечення економічного зростання України є активне й ефективне запровадження реформ, а його надійним підґрунтям має стати поліпшення здоров'я нації. Оскільки хворі люди мають менше можливостей для освітньо-професійної самореалізації, не забезпечують вищу продуктивність праці, остільки вони не можуть розглядатися як ресурс якісних змін. Погіршення здоров'я населення є впливовим чинником стримування розвитку держави і перешкодою для досягнення нової якості економічного зростання. Саме тому перелом довготривалих негативних тенденцій у сфері здоров'я й життєзбереження, подовження тривалості життя населення є однією з головних інвестицій в економічну розбудову країни. Між тим, більш пильний розгляд зазначених питань дає підставу стверджувати, що однією з головних причин втрати здоров'я й формування високого рівня передчасної смертності в Україні є зловживання алкоголем, і саме алкоголю належить значний внесок у руйнування громадського здоров'я.

Значна поширеність вживання алкоголю в українському суспільстві, широкий перелік зумовлених нею суспільно шкідливих наслідків безсумнівно свідчать про злободенність проблем, пов'язаних із алкоголем, масштаби і глибина яких, на жаль, не усвідомлюються на належному рівні ні суспільством, ні державою. Активна суспільна увага оминає величезні збитки і втрати через надмірне споживання алкоголю, а держава опікується, головним чином, питаннями регулювання виробництва й продажу алкогольної продукції. Не знаходить належного відображення зазначена проблематика і у колі вітчизняних наукових, у тому числі демографічних досліджень, хоча питання взаємозв'язку зловживання алкоголю і смертності населення підіймались російськими та іншими зарубіжними вченими (О. Немцов, В. Школьніков, С. Васін, L. Chenet, D. Leon, M. McKee, F. Mesle, J. Vallin та інші). Тому є вагомі аргументи необхідності ґрунтовнішого вивчення руйнівного впливу алкогольного чинника на життя та здоров'я українських громадян, зокрема його демографічних наслідків, що і стало предметом нашого дослідження.

По-перше, вплив алкоголю на здоров'я є різнобічним, але однозначно негативним за зловживання ним. Медики довели безпосередній зв'язок між надмірним вживанням алкоголю та його токсичними ефектами. Небезпека та підступність алкоголю полягає в

тому, що він впливає на психіку й поведінку людини навіть у разі прийому його невеликої кількості, а при систематичному зловживанні призводить до формування психологічної і фізичної залежності, розвитку хронічного алкоголізму, алкогольних психозів, спричиняє виникнення й загострення багатьох інших соматичних захворювань.

Разом з тим доволі слушно завважити факт існування доказів певних захисних ефектів вживання алкоголю у малих дозах. Вони, головню, полягають у тому, що помірне і нерегулярне вживання спиртних напоїв запобігає виникненню серцево-судинних хвороб. Таке твердження неабиякою мірою впливає на алкогольну політику держав, зокрема європейських, сприяючи розширенню алкогольного ринку. Водночас, на думку автора, розглядати захисну дію алкоголю у позитивному сенсі можна лише у розвинутих країнах з високим економічним добробутом і відповідною культурою вживання алкогольних напоїв. Натомість у країнах з низьким рівнем життя будь-які позитивні ефекти від споживання алкоголю не йдуть ні в яке порівняння з його негативними наслідками, що є руйнівними для здоров'я і призводять до втрат тривалості життя взагалі та потенційних років здорового життя.

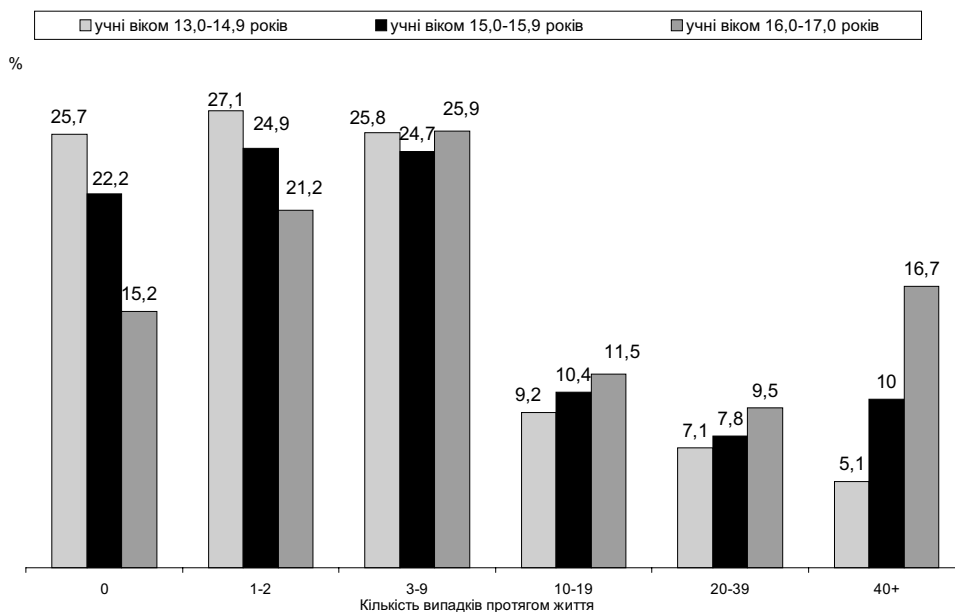
По-друге, немає потреби доводити велику роль алкоголю у житті і побуті пересічного українця. Існують певні історичні традиції, пов'язані з тим, що у структурі споживання алкоголю переважають міцні алкогольні напої. Моделі споживання алкоголю в Україні та розвинутих державах суттєво відрізняються. Це виявляється, передусім, хоча і в несистематичному, але високому рівні споживання в Україні напоїв з високою концентрацією спирту. „Ударні” одноразові дози алкоголю чинять доволі сильний токсичний вплив на організм, нерідко з летальними наслідками. Тому відмінності щодо споживання алкоголю в Україні порівняно з розвинутими європейськими країнами полягають не просто в кількості випитого, а у культурі пиття, наразі у її відсутності у значної частини населення.

По-третє, аналіз динаміки обсягів продажу алкогольної продукції в Україні протягом 90-х років минулого століття не дозволяє аргументувати висновок про зменшення споживання алкогольних напоїв. Скорочення доходів і зниження рівня життя населення не призвели до зменшення попиту на алкоголь, а навпаки, загострили алкогольну ситуацію у країні в цілому. Різкий спад офіційно зареєстрованого продажу алкоголю у першій половині 90-х років, очевидно, був не стільки проявом глибокої економічної кризи, скільки наслідком розширення нелегітимного простору алкогольного ринку, різкого зростання нелегального виробництва і продажу алкоголю, що, за експертними оцінками, становить нині не менше третини усієї алкогольної продукції в Україні. При цьому значне розповсюдження на ринку алкоголю токсичних фальсифікатів й підробок, самогонваріння, а також легально виготовлених, але низькоякісних спиртних напоїв, що не відповідають необхідним вимогам і стандартам, стало однією з причин підвищення рівня алкогольних отруєнь та смертей, пов'язаних з ними.

Ще одним, не менш важливим чинником, що актуалізує алкогольну проблему в Україні, є зростання рівня та омолодження початку вживання алкоголю серед молоді, передусім внаслідок стрімкого поширення споживання пива і так званих слабоалкогольних напоїв, що, як відомо, підвищує ризик розвитку алкогольної залежності у майбутньому. За результатами Європейського опитування учнівської молоді щодо вживання алкоголю та наркотичних речовин (ESPAD), проведеного в Україні у 2003 р., не вживали протягом життя жодного виду алкоголю лише 13% учнів віком 13–15 років, 11,6% віком 15–16 років і 7,8% респондентів у віці 16–17 років. Водночас частка тих, хто вживав алкоголь більше 20 разів протягом життя, становила 30,9% серед 13–15-річних, третину (34,4%) серед опитаних 15–16-річних і майже половину (48,9%) серед 16–17-річних учнів [6, с. 97].

Демографія та процеси відтворення населення

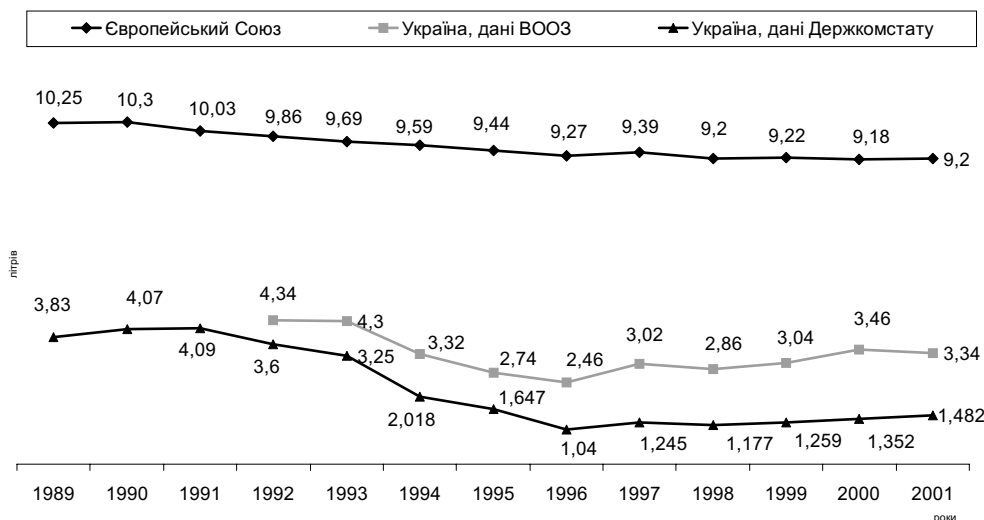
При цьому далеко не поодиноким явищем є вживання спиртних напоїв у великих дозах до стану сп'яніння. Зокрема, перебували у стані алкогольного сп'яніння 10 і більше разів протягом життя 21,4% учнів віком 13–15 років, 28,2% опитаних віком 15–16 років і 37,7% учнів віком 16–17 років (рис. 1).

За даними опитування ESPAD (the European school survey project on alcohol and other drugs), 2003

Рис. 1. Частота алкогольних інтоксикацій (перебування у стані алкогольного сп'яніння) протягом життя серед учнівської молоді віком 13–17 років в Україні у 2003 р., %

Проведений аналіз структури споживання алкоголю серед молодих людей не дає підстав для висновку про те, що пиво витісняє вживання міцних алкогольних напоїв. Радше йдеться про зменшення попиту на вино і поєднання вживання пива й міцних спиртних напоїв. Загалом, зростання виробництва пива й розширення його асортименту на алкогольному ринку, з одного боку, та збільшення рівня його споживання — з іншого свідчать, що вживання пива стає невід'ємним елементом молодіжної субкультури в Україні. Однак головну роль у формуванні ставлення й поведінки сучасної молоді щодо алкоголю відіграє той прикрий факт, що в Україні немає усталених традицій й культури здорового способу життя, що передбачає усвідомлення цінності громадського та особистого здоров'я і реалізацію життєзберігаючої поведінки. Молоді люди можуть дозволити собі купувати і вживати доступні й широко розповсюджені алкогольні напої, але поки що не можуть відмовитись від них, оскільки наявне в Україні суспільне середовище сприяє відтворенню і подовженню тих алкогольних звичок і традицій, які негативно впливають на здоров'я людини.

За даними Держкомстату України та БООЗ (HFA DB).

Рис. 2. Споживання алкоголю на душу населення в Україні та країнах Європейського Союзу у 1989–2001 рр. за даними Держкомстату України та БООЗ (у літрах чистого спирту)

Безпосередньої статистики споживання алкоголю в Україні не існує, таку оцінку можна виконати лише на основі обсягів зареєстрованого продажу алкогольних напоїв або за даними відповідних соціологічних опитувань. Достовірність офіційної статистичної звітності викликає сумніви, оскільки вона не відображає справжню ємність українського алкогольного ринку, розміри якого є набагато більшими за декларовані. У зв'язку з цим офіційні показники продажу алкоголю, перераховані у літрах чистого спирту на душу населення, виявляються в Україні необґрунтовано низькими. Зокрема, протягом останніх років вони становили близько 1,6 літра абсолютного алкоголю на душу населення за рік. Не можна використовувати і відповідні дані БООЗ (3,4 л на душу населення), яким бракує достовірних джерел інформації по Україні (рис. 2). Такі дані різко відрізняються від зазначених показників не лише країн Європейського Союзу, а й держав СНД. Так, згідно з даними Госкомстату РФ, офіційний рівень споживання чистого алкоголю серед росіян становить близько 8 літрів на душу населення за рік, за оцінкою російських демографів – 15 літрів [1, 4]. Відповідні експертні оцінки споживання алкоголю серед українців коливаються в середньому близько 10–13 літрів на душу населення [3]. Не зайвим буде нагадати, що згідно з оцінкою БООЗ споживання алкоголю більше 8-ми літрів за рік є небезпечним і руйнівним для здоров'я. Експертами БООЗ встановлено, що кожен додатковий літр чистого спирту понад вищезазначену межу зумовлює скорочення тривалості життя на 11 місяців у чоловіків та 4 місяці у жінок.

Демографічні наслідки надмірного споживання алкоголю в Україні лежать у площині руйнування здоров'я і формування значних обсягів передчасної смертності.

Для України є характерним досить високий рівень алкоголізму серед населення. Офіційно зареєстрована у закладах охорони здоров'я кількість хворих на хронічний алкоголізм й алкогольні психози протягом останніх років становила в Україні понад 700

Демографія та процеси відтворення населення

тис. осіб (за даними Центру медичної статистики МОЗ України на початок 2005 р. — 639,5 тис. осіб). Водночас, на думку зарубіжних фахівців, поширеність розладів психіки й поведінки внаслідок вживання алкоголю є значно вищою: за їхньою оцінкою, майже 2,5 млн. осіб в Україні є алкогольно залежними.

За даними ВООЗ (HFA DB) та [9].

Рис.3. Динаміка захворюваності на алкогольні психози й стандартизованих показників смертності від випадкових отруєнь алкоголем в Україні у 1980–2002 рр.

Хоча захворюваність на алкогольні психози у 90-х роках ХХ ст. відзначалась нестабільною динамікою, в останній період відбувається підвищення її рівня: за даними ВООЗ, відповідні показники виросли від 11,2 у 1991 р. до 21,9 у 2002 р. у розрахунку на 100 тис. осіб (рис. 3). Характерною особливістю захворюваності населення України, з одного боку, є омолодження та фемінізація алкоголізму, а з іншого — високий рівень алкоголізму поєднується з дедалі більш небезпечним поширенням наркоманії серед молоді, і у зв'язку з цим, з підвищенням рівня захворюваності на розлади психіки й поведінки через вживання психоактивних речовин в цілому.

За офіційними даними Держкомстату, внесок алкогольних смертей до загального числа смертних випадків в Україні не перевищує 2,5% (16,7 тис. померлих у 2004 р.), „левою” частку з яких становлять випадкові отруєння алкоголем. Проте наявна статистика не дає змоги об'єктивно оцінити втрати здоров'я й тривалості життя внаслідок надмірного вживання алкоголю. Справжні масштаби алкогольно залежної смертності є прихованими, що пов'язано з багатьма чинниками¹.

¹ Згідно з оцінкою російських вчених, зокрема Олександра Немцова, людські втрати, які більшою чи меншою мірою пов'язані із вживанням алкоголю, становлять в Росії не менше третини усіх смертей, що значно більше офіційних даних Госкомстату РФ (3% загального числа смертних випадків). За оцінкою дослідника, з алкоголем пов'язані 72% вбивств, 42% самогубств, 53% смертей від інших зовнішніх дій, 68% смертей від цирозів печінки і 60% від панкреатиту, 23% смертей від серцево-судинних захворювань і 25% — від інших причин смерті [4].

Демографія та процеси відтворення населення

По-перше, демографічні втрати від алкоголю не обмежуються померлими через причини, безпосередньо пов'язані зі зловживанням алкоголем (хронічний алкоголізм, алкогольні психози, випадкові отруєння алкоголем, алкогольний цироз печінки). Окрім безпосередніх, є значна частина непрямих, опосередкованих втрат. Зокрема, вищезгадана модель споживання алкоголю в Україні, пов'язана із вживанням так званих „ударних” доз алкоголю, зумовлює вкрай негативні токсичні впливи на організм людини: збільшення ризику тромбозів, серцевої аритмії, змін у міокарді, гіпертонії. Різноманітні дослідження підтверджують тісний зв'язок між частотою смертей від раптових серцевих нападів та випадками алкогольної інтоксикації різного ступеня [7]. Саме надмірне вживання алкоголю часто спричиняє раптове загострення хронічних соматичних захворювань з летальними наслідками.

По-друге, зловживання алкоголем істотно підвищує ризик смерті від так званих зовнішніх дій, тобто неприродних причин смерті, оскільки у стані достатньо вираженого сп'яніння людина нерідко втрачає здатність адекватно оцінювати ситуацію, що провокує невмотивовану агресивну поведінку, внаслідок чого дії такої людини стають небезпечними для життя і здоров'я. Тому значна частина алкогольних смертей „замаскована” у різного роду нещасних випадках, травмах, отруєннях, вбивствах, самогубствах і т. д. Побіжно можна також припустити і неабияку роль алкоголю щодо смертей, зареєстрованих у групах „пошкоджень без уточнень” та „недостатньо позначених станів”.

По-третє, достовірні обсяги алкогольно залежних втрат є заниженими і не відповідають дійсності як через те, що лікарі часто виявляються не підготовленими поставити правильний діагноз і виділити головну та супутні причини смерті, так і у зв'язку з перекручуванням справжнього діагнозу на прохання родичів померлого через їхнє небажання висвітлювати зв'язок смерті із випадком зловживання алкоголем. Таким чином, алкогольно асоційована смертність охоплює широкий перелік причин, які безпосередньо або опосередковано пов'язані зі зловживанням алкоголем.

Таблиця 1

Внесок основних груп причин смерті до приросту тривалості життя населення України внаслідок антиалкогольної кампанії у 1984–1986 рр. та скорочення тривалості життя у 1989–1995 рр.

Групи причин смерті	Приріст тривалості життя у 1984-1986 рр.				Скорочення тривалості життя у 1989-1995 рр.			
	чоловіки		жінки		чоловіки		жінки	
	роки	%	роки	%	роки	%	роки	%
Інфекційні та паразитарні хвороби	0,09	4,0	0,05	5,3	-0,24	-4,9	-0,07	-2,6
Новоутворення	-0,07	-3,1	-0,03	-3,2	-0,03	-0,6	-0,03	-1,1
Хвороби системи кровообігу	0,86	37,9	0,62	65,9	-1,84	-37,9	-1,38	-50,7
Хвороби органів дихання	0,28	12,3	0,17	18,1	-0,34	-7,0	-0,04	-1,5
Хвороби органів травлення	0,14	6,2	0,04	4,3	-0,32	-6,6	-0,14	-5,2
Зовнішні дії	0,94	41,4	0,12	12,8	-1,55	-31,9	-0,39	-14,3
Інші причини	0,03	1,3	-0,03	-3,2	-0,54	-11,1	-0,67	-24,6
Усі причини	2,27	100,0	0,94	100,0	-4,86	-100,0	-2,72	-100,0

Авторські розрахунки за даними Держкомстату України.

Демографія та процеси відтворення населення

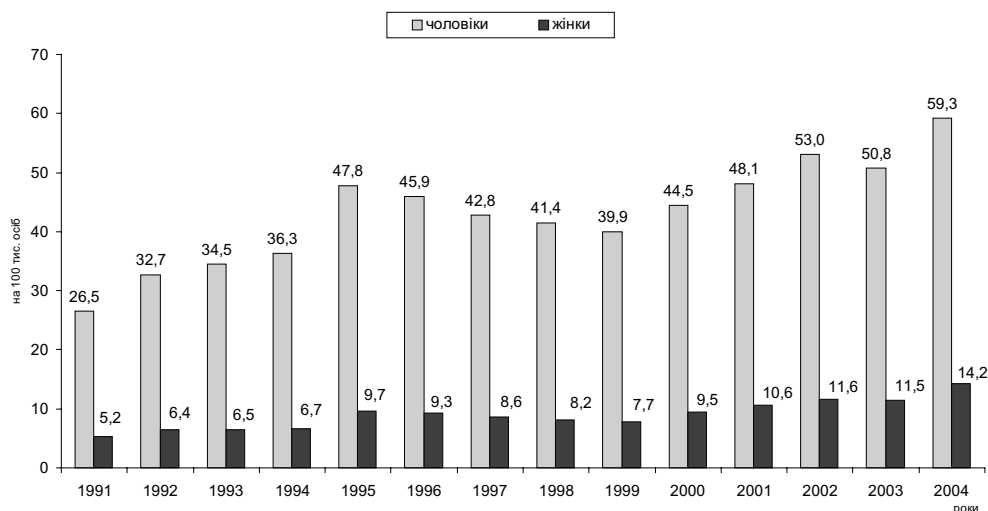
Промовистим свідченням тієї незримої, але водночас такої значущої ролі, яку виконує алкоголь у формуванні смертності населення, є антиалкогольна кампанія, запроваджена радянським урядом у середині 80-х років XX ст. Саме тоді була перервана довготривала тенденція до підвищення смертності населення і відбувся підйом очікуваної тривалості життя в Україні: на 2,3 року у чоловіків та 0,9 року у жінок протягом 1984–1986 рр. Наші розрахунки свідчать, що така демографічна ефективність вищезгаданої акції пов'язана зі зниженням смертності практично від усіх основних груп причин смерті окрім новоутворень. При цьому найбільш чутливо „зреагувала” смертність від зовнішніх дій й серцево-судинних захворювань, що дає підставу стверджувати про існування тісного взаємозв'язку між споживанням алкоголю і зазначеними видами смертності. Зокрема, зменшення показників смертності чоловіків від зовнішніх дій і хвороб системи кровообігу забезпечило 41,4 та 37,9% зазначеного приросту тривалості життя у 1984 і 1986 рр. відповідно. У жінок внесок скорочення смертності від нещасних випадків, отруєнь і травм до приросту тривалості життя становив 12,8%, від серцево-судинних захворювань — 65,9% (табл. 1).

Видається доречним згадати, що саме у зв'язку із антиалкогольною кампанією певна частина демографів (передусім, російських) з рішучою недвозначністю заперечують факт різкого зростання смертності населення у 90-х роках як наслідок гострої соціально-економічної кризи того часу, мотивуючи це тим, що ті, хто мав би померти у середині 80-х, померли у 90-х рр. [8]. Йдеться про людські життя, додатково збережені внаслідок антиалкогольної кампанії, і реалізацію „надолуження” цих смертей у 90-х роках. Таку версію не можна прийняти беззастережно хоча б тому, що підйом смертності як дзеркальне відображення „силоміць” збережених життів мав би вичерпати себе вже по перших роках минулого десятиліття, а не затягнутися у довгочасі новітньої української доби. Попри неоднозначну оцінку антиалкогольної кампанії можна бути цілком певним того, що, по-перше, вона відіграла неабияку роль у формуванні динаміки смертності населення України, по-друге, вона засвідчила можливі „зсуви” у смертності й резерви тривалості життя внаслідок скорочення споживання алкоголю.

Оскільки зниження смертності у середині 1980-х було штучним, не мало за собою серйозних змін у сфері охорони здоров'я й способу життя пересічної радянської людини, остільки негативні тенденції у динаміці смертності населення швидко відновилися. Головний внесок до різкого зниження тривалості життя на 4,9 року у чоловіків та 2,7 року у жінок в Україні у 1989–1995 рр. належав тим самим причинам: підвищенню смертності від серцево-судинних хвороб та нещасних випадків, отруєнь і травм. У чоловіків вони зумовили майже 70% скорочення тривалості життя, а у жінок — 65% (табл. 1). Ймовірно припустити, що неабияку роль у цьому відіграло зростання споживання алкоголю в українському суспільстві.

Проведений аналіз дає можливість стверджувати, що алкоголь є важливим чинником у формуванні підвищеної смертності населення України. Показники смертності від причин, безпосередньо пов'язаних зі зловживанням алкоголем (хронічний алкоголізм, алкогольні психози, випадкові отруєння алкоголем, алкогольний цироз печінки), виросли у розрахунку на 100 тис. осіб від 26,5 у 1991 р. до 59,3 у 2004 р. серед чоловіків та з 5,2 до 14,2 серед жінок відповідно (рис. 4). Вражає те, що лише від отруєнь алкоголем в Україні щорічно йдуть з життя 9–10 тис. осіб. З кінця 80-х років минулого століття смертність від алкогольних отруєнь виросла удвічі, що є свідченням значних обсягів нелегального ринку алкогольної продукції в Україні та поширення на ньому неякісних і токсичних алко-

гольних сурогатів (рис. 3). Рівень алкогольно залежної смертності в Україні, обчислений за методикою ВООЗ (що охоплює значно ширший перелік причин смерті), є ще більшим. Він перевищує відповідні показники країн Європейського Союзу утричі серед чоловіків та удвічі серед жінок (рис. 5). Якщо у державах Європейського Союзу протягом 90-х років смертність від причин, пов'язаних зі зловживанням алкоголем, стало знижувалась, то в Україні відбувся її підйом: від 240,5 осіб у 1991 р. до 323,5 у 2002 р. серед чоловіків і з 57,8 до 74,3 осіб серед жінок відповідно (у розрахунку на 100 тис.).

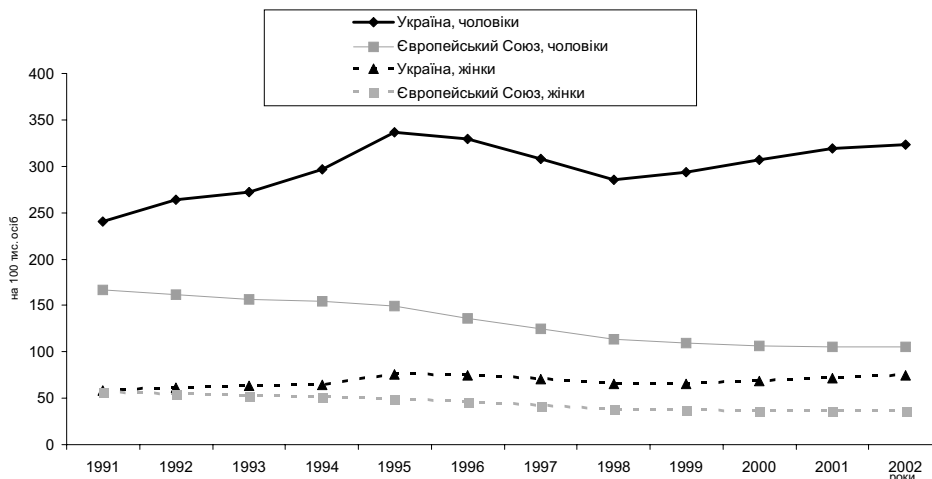
Авторські розрахунки за даними Держкомстату України.

Рис. 4. Показники смертності чоловіків і жінок України від причин*, безпосередньо пов'язаних зі зловживанням алкоголем, у 1991–2004 рр., на 100 тис. осіб

* — хронічний алкоголізм і алкогольний психоз, алкогольний цироз печінки, випадкові отруєння алкоголем.

При цьому не зайвим буде нагадати, що в Україні рівень споживання алкоголю і його структура серед чоловіків суттєво відрізняється від жінок. Чоловіки вживають алкоголь значно частіше, віддають перевагу міцним алкогольним напоям і більш схильні до алкоголізму. Тому рівень алкогольно залежної смертності серед чоловіків у 4–5 разів вищий, ніж у жінок (у країнах Європейського Союзу цей розрив становить 2–3 рази). Надмірне вживання алкоголю є однією з головних причин формування надмірної смертності чоловіків працездатного віку в Україні. Про це свідчать також значні статеві відмінності у смертності населення від класу зовнішніх дій. Зокрема, частота самогубств серед чоловіків у 5 разів перевищує відповідні показники серед жінок, летальних отруєнь алкоголем — у 4 рази, вбивств — у 2 рази. Зовнішні дії лідирують у структурі причин смерті чоловіків працездатного віку: у 2004 р. нещасні випадки, отруєння і травми стали причиною третини (30,4%) усіх смертей чоловіків цієї вікової групи (у жінок — 20,3%).

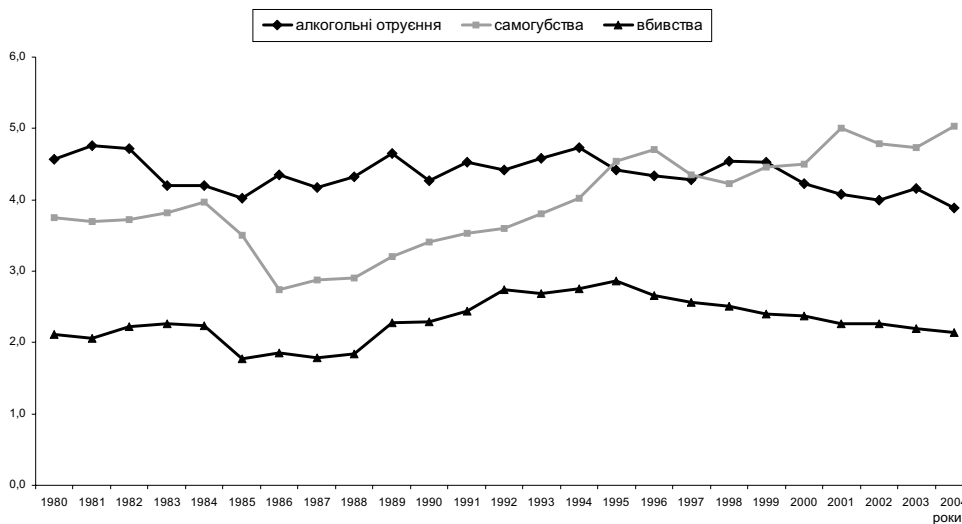
Демографія та процеси відтворення населення

За даними ВООЗ (HFA DB).

Рис. 5. Стандартизовані показники смертності від визначених ВООЗ причин, пов'язаних зі зловживанням алкоголем, в Україні та країнах Європейського Союзу у 1991–2002 рр., на 100 тис. осіб**

** — злоякісні новоутворення глотки і стравоходу, хронічний алкоголізм і алкогольний психоз, алкогольний та інші цирози печінки, усі зовнішні дії.

Розраховано за даними Держкомстату України та [9].

Рис. 6. Співвідношення кількості смертей внаслідок алкогольних отруєнь, самогубств і вбивств серед чоловіків та жінок в Україні у 1980–2004 рр. (жінки = 1)

Таблиця 2

Очікуваний приріст тривалості життя за умови ліквідації причин смерті, пов'язаних зі зловживанням алкоголем в Україні у 2004 р., років

Причини смерті	Чоловіки	Жінки
Причини смерті, безпосередньо пов'язані зі зловживанням алкоголем*	0,79	0,26
Алкогольно зумовлені причини смерті, визначені ВООЗ**, в т.ч.:	4,69	1,63
– алкогольний цироз печінки	0,14	0,08
– алкогольні отруєння	0,48	0,16
– самогубства	0,58	0,12
– вбивства	0,23	0,13

* – хронічний алкоголізм і алкогольний психоз, алкогольний цироз печінки, випадкові отруєння алкоголем.

** – злоякісні новоутворення глотки і стравоходу, хронічний алкоголізм і алкогольний психоз, алкогольний та інші цирози печінки, усі зовнішні дії.

За нашими розрахунками, усунення смертності від причин, безпосередньо пов'язаних зі зловживанням алкоголю, забезпечило б приріст тривалості життя в Україні у 2004 р. на 0,8 року у чоловіків та 0,3 року у жінок. За умови ліквідації смертності від алкогольних причин, визначених ВООЗ, очікуваний приріст тривалості життя досягнув би 4,7 та 1,6 року серед чоловіків і жінок відповідно. При цьому найбільшу кількість додаткових років життя забезпечило б скорочення смертності від зовнішніх дій, а саме усунення самогубств, вбивств й алкогольних отруєнь (табл. 2).

Проведене дослідження дає можливість аргументувати висновок, що надмірне вживання алкоголю в Україні є болючою соціально-демографічною проблемою, актуальність якої стосується не лише окремих соціально-дезадаптованих верств, а широкого загалу населення. Зловживання алкоголем є причиною багатьох захворювань і несе загрозу передчасної й насильницької смерті. Даний аналіз дає також підставу для припущення, що більшість передчасних смертей у молодому й середньому працездатному віці (передусім, серед чоловіків) зумовлена комбінованим впливом алкоголю та інших причин смерті, де саме алкоголь відіграв роль „пускового механізму” у смертності. Тому зменшення алкогольно залежної смертності є значним резервом у скороченні загальної смертності та підвищенні тривалості життя населення.

Парадоксальність алкогольної проблеми полягає в тому, що зростання споживання алкоголю призводить, з одного боку, до збільшення доходів товаровиробників алкогольних напоїв та держави, а з іншого — до демографічних втрат та економічних збитків, яких зазнає суспільство через необхідність лікування багатьох захворювань і значні розміри передчасної смертності. Ціна, яку платить суспільство за таку байдужу і дворушницьку позицію щодо статусу алкоголю, є досить високою. При цьому сподіватись на засвоєння так званої безпечної поведінки щодо вживання алкоголю, поширення помірного або відповідального споживання спиртних напоїв можна лише тоді, коли держава створить умови, необхідні для альтернативи, для вибору та засвоєння населенням іншої моделі поведінки, зорієнтованої на здоровий спосіб життя.

Демографія та процеси відтворення населення

Джерела:

1. Демин А. К., Демина И. А. Здоровье населения и алкогольная эпидемия в России: лекарство от жизни? // Алкоголь и здоровье населения России, 1900–2000. — М.: Российская Ассоциация общественного здоровья, 1998. — С. 16–30.
2. Динаміка поширення тютюнопаління, вживання алкоголю та наркотичних речовин серед учнівської молоді України: 1995, 1999, 2003 роки / ESPAD (Європейське опитування учнівської молоді щодо вживання алкоголю та наркотичних речовин). — К.: Держ. ін-т проблем сім'ї та молоді, 2003. — 174 с.
3. Здоров'я населення України та діяльність лікувально-профілактичних закладів системи охорони здоров'я. Щорічна доповідь. — К.: МОЗ України, Укр. Ін-т громадського здоров'я, 1998. — 386 с.
4. Немцов А. В. Алкогольный урон регионов России. — М.: NALEX, 2003. — 136 с.
5. Тишук Е. А. Медико-статистические аспекты действия алкоголя как причины смертности населения. // Здоровоохранение Российской Федерации. — 1997. — №2. — С. 34–36.
6. Тютюн, алкоголь, наркотики в молодіжному середовищі: вживання, залежність, ефективна профілактика. — К.: Держ. ін-т проблем сім'ї та молоді, Укр. ін-т соціальних досліджень, 2004. — 196 с.
7. Chenet L., Leon D., McKee M., Shkolnikov V., Vassin S. Alcohol and cardiovascular mortality in Moscow: new evidence of a causal association. — Epidemiol Community Health, 1998. — Vol. 52. — P. 772–774.
8. Leon D., Chenet L., Shkolnikov V., Zakharov S., Shapiro J., Rakhmanova G., Vassin S., McKee M. Huge variation in Russian mortality rates 1984–1994: artefact, alcohol or what? — The Lancet, 1997. — Vol. 350. — P. 383–388.
9. Mesle F., Vallin. J., Pyrozhev S., Shkolnikov V., Adamets S. Mortality and causes of death in Ukraine for the 20th century. — Paris: INED, MSE.

*Методологія демографічних
та соціально-економічних
досліджень*

**ІНФОРМАЦІЙНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ
МОНІТОРИНГУ ЕФЕКТИВНОСТІ
ВИКОНАННЯ СОЦІАЛЬНО-
ДЕМОГРАФІЧНИХ ПРОГРАМ**

*Н.С. Власенко,
заступник Голови Державного
комітету статистики України*

Прагнення України до розбудови соціальної та правової держави, забезпечення людського розвитку відповідно до соціально-економічних потреб населення, Цілей розвитку тисячоліття, вимог інтеграції в європейську спільноту потребує відстеження соціальних процесів та прогнозу їх змін у майбутньому.

Реалізуючи державну політику у галузі статистики, Держкомстат України систематично удосконалює наявний масив статистичних показників, які охоплюють всі основні процеси, що формують стан і тенденції соціально-економічного розвитку країни в умовах ринкової економіки.

З метою висвітлення перебігу вищезазначених процесів в основному створено науково обґрунтовану систему статистичних індикаторів, яка базується на міжнародних стандартах та враховує потреби різних верств користувачів.

Статистика населення в органах державної статистики представлена поточною демографічною інформацією та даними переписів населення. Вона акумулює у собі стан багатьох процесів, що відбуваються у суспільстві і відповідно досліджуються іншими галузями статистики. Всі економічні та соціальні процеси “проходять” через населення, відбиваються на його цільових установках та поведінці і знаходять своє відображення у показниках демографічної статистики. З іншого боку, дані демографічної статистики активно використовуються при розрахунках в інших галузях статистики, розробках соціальних та економічних загальнодержавних програм, при формуванні державного та місцевих бюджетів, зокрема, в частині асигнувань на освіту, охорону здоров’я, що враховуються при визначенні обсягів трансфертів між державним бюджетом та бюджетами окремих адміністративних одиниць. Отже, наявність демографічної статистики є необхідним елементом інформації щодо забезпечення нормальної життєдіяльності суспільства.

Демографічна статистика займається статистичним описом населення, а саме його стану (чисельність населення, розподіл за статтю, віком) та демографічних явищ (народження, смерті, укладення або розірвання шлюбів).

Методологія демографічних та соціально-економічних досліджень

Відповідно у Держкомстаті України розрахунки здійснюються за такими напрямками:

- **статистика чисельності та складу населення** (чисельність наявного та постійного населення, міського та сільського; розподіл населення за статтю та віком, демографічне навантаження, середній, модальний, медіанний вік населення, структурні показники);
- **статистика природного руху населення** (кількість народжених, померлих, шлюбів, розлучень, загальні показники природного руху населення; рівень смертності немовлят, вікові показники народжуваності і смертності, шлюбності та народжуваності; розподіл дітей за порядком народжень, склад померлих за причинами смерті, стандартизовані показники смертності, сумарні показники народжуваності);
- **статистика міграції населення** (кількість прибулих та вибулих на постійне проживання в межах окремого регіону та країни в цілому, рівні міграції, характеристики мігрантів за віком та статтю, за напрямками міграції, за громадянством, країнами вибуття та прибуття);
- **таблиці народжуваності та смертності** (очікувана тривалість життя, коефіцієнти дожиття, сумарний показник народжуваності, брутто- та нетто-коефіцієнти відтворення населення);
- **дані про наслідки Чорнобильської катастрофи для населення України** (кількість осіб за статусом постраждалих, кількість переселенців, статевий та віковий склад постраждалих) тощо.

Всі дані демографічної статистики у міжпереписний період розраховуються в цілому по Україні та регіонах. Значна частина показників розраховується до рівня районів, міст обласного та республіканського значення, а загальні показники щодо чисельності населення, рівня народжуваності, смертності, шлюбності, розлучуваності та міграційної активності населення — до рівня найдрібніших міських населених пунктів.

Комплексне дослідження рівня життя населення в цілому та окремих соціальних груп як на національному, так і на регіональному рівнях здійснюється на основі даних багатоглобового обстеження умов життя домогосподарств. Дані обстеження використовуються також для ведення моніторингу бідності, спостереження за диференціацією населення за рівнем добробуту, при обчисленні індексу споживчих цін за загальноприйнятою в міжнародній практиці методологією, для розрахунків макроекономічних показників розвитку країни та окремих галузей економіки, оцінок обсягів неформального сектору економіки, при визначенні соціальних стандартів та нормативів, для розрахунків соціального бюджету, обґрунтування пріоритетних заходів щодо соціального захисту окремих груп населення тощо.

З метою оперативного реагування на зміни у соціальній політиці протягом останнього часу були удосконалені програми статистичних публікацій та інших матеріалів, що готуються за даними обстеження. Значно розширена інформація, необхідна для поглибленого висвітлення диференціації рівня життя окремих груп населення. Упровадження нових соціальних нормативів оперативно відображається в статистичних публікаціях на національному і регіональному рівнях.

Для удосконалення системи показників, що використовується для характеристики рівня життя населення та його окремих груп, проведено нові анкетні опитування домо-

Методологія демографічних та соціально-економічних досліджень

господарств (щодо наявності товарів довгострокового користування, самооцінки здоров'я тощо), за підсумками яких підготовлені відповідні статистичні публікації.

За матеріалами обстеження умов життя домогосподарств опрацьовано принципово новий тип вихідної інформації – мікрофайли даних обстеження, які дають користувачам нові можливості для моделювання, поглибленого аналізу та прогнозування наслідків впливу змін у соціально-економічному середовищі на рівень життя населення країни. На постійній основі запроваджено інформаційне забезпечення для розрахунків показників бідності. Здійснюється підготовка інформаційної бази згідно з Комплексною програмою забезпечення реалізації стратегії подолання бідності.

Відповідно до вимог міжнародних стандартів та підвищення можливостей здійснення міжнародних порівнянь щодо розрахунків окремих показників, у програму обстеження умов життя домогосподарств з 2002 року запроваджено міжнародну класифікацію індивідуального споживання товарів та послуг за цільовим призначенням (COICOP-HBS), рекомендовану Євростатом.

Гуманітарний розвиток країни аналізується на основі даних соціальної статистики (освіти, охорони здоров'я, соціального захисту, житлових умов населення, культури, туризму, правопорушень), яка формується на основі проведення системи державних статистичних спостережень, а також додаткового використання даних Міністерства охорони здоров'я України, Міністерства освіти та науки України, Міністерства праці та соціальної політики України, Міністерства культури України, Державної туристичної адміністрації України, правоохоронних органів.

Система показників соціальної статистики побудована відповідно до міжнародних стандартів та існуючого в Україні правового поля. Виконано комплекс робіт у частині впровадження у соціальну статистику міжнародних класифікацій та визначень елементів даних. У статистику населення та охорони здоров'я впроваджено Міжнародну класифікацію хвороб (перегляд 10) – використовується з 2000 року; у статистику туризму – стандарт Всесвітньої туристичної організації; у статистику житлових умов населення – вимоги постанов Європейського Союзу з відповідних питань; у статистику освіти – Міжнародну стандартну класифікацію освіти (ISCED, 7 версія, адаптовано відповідно до національної системи освіти).

Головна мета таких робіт – всебічний перегляд концептуальних основ соціальної статистики та внесення змін, що необхідні для повної її гармонізації з міжнародними стандартами.

Так, зокрема, робота у галузі *статистики освіти* значною мірою спрямована на забезпечення інформаційної бази стосовно реалізації Україною основних положень Болонської декларації. З цією метою переглянуто систему показників державного статистичного спостереження з питань вищої освіти, за даними якого в останньому звіті чітко розмежовано інформацію за ступенями підготовки фахівців (бакалаврат, магістратура тощо). Формування показників, що характеризують джерела фінансування навчання студентів, наразі передбачає повну методологічну відповідність принципам формування державного замовлення на підготовку фахівців. Спостереження дає змогу визначити кількість випускників вищих навчальних закладів (ВНЗ), які отримали направлення на роботу, більше уваги приділено характеристиці особливої групи студентів – із числа сиріт та позбавлених батьківського піклування. Серед нових показників можна відзначити ті, що стосуються навчання в Україні студентів з інших держав світу, забезпечення доступу до бібліотек тощо.

Методологія демографічних та соціально-економічних досліджень

Постійно вдосконалюється і система показників, які характеризують стан дошкільної та загальної середньої освіти в Україні, що дозволяє забезпечити інформаційну базу для вирішення найбільш проблемних питань. Так, за допомогою нових показників відповідного спостереження вперше отримано інформацію про стан приміщень дошкільних закладів, що тривалий час не працюють, та їх придатність для подальшого цільового використання. За допомогою адміністративних даних уперше стали доступними відомості про забезпечення підвозу дітей до школи тощо.

Таким чином, існуюча система індикаторів дає змогу не тільки здійснювати щорічний моніторинг діючої мережі закладів освіти (від дошкільних до аспірантури й докторантури), а також основних показників діяльності згаданих закладів щодо забезпечення здобуття тими, хто навчається, відповідного освітнього рівня, а й отримувати інформацію соціального характеру стосовно дітей, учнівської та студентської молоді.

Крім того, показники охоплення навчанням різного рівня відповідних вікових груп населення (які, до речі, систематично публікуються у відповідних статистичних бюлетенях Держкомстату) широко використовуються при міжнародних порівняннях. Позитивним, на наш погляд, є також систематичний обмін інформацією з Інститутом статистики ЮНЕСКО з показників, що відповідають міжнародному стандартному класифікатору освіти (ISCED).

Усього ж у 19 формах звітності з питань освіти, які опрацьовує Держкомстат, міститься більш ніж 11 тисяч показників.

У статистиці *охорони здоров'я* основна увага була зосереджена на інформації щодо окремих соціально небезпечних хвороб. Так, беручи до уваги прийняття Генеральною Асамблеєю ООН Декларації тисячоліття та Декларації про прихильність справі боротьби з ВІЛ/СНІД, у рамках вдосконалення відповідної інформаційної бази разом з Міністерством охорони здоров'я було переглянуто звітність про ВІЛ/СНІД в Україні. Показники згаданої звітності характеризують як наявність відповідних хворих, так і шляхи поширення хвороби, а також розподіл хворих за статтю та віком. Відповідна звітність є також стосовно захворюваності на туберкульоз, онкологічні, венеричні хвороби, психічні розлади, алкоголізм, наркоманію, токсикоманію тощо. Позитивним є те, що при збиранні інформації та її публікації використовуються і абсолютні, і відносні показники, а також, що відомості надаються згідно з Міжнародним класифікатором хвороб десятого перегляду, що дає можливість порівняння індикаторів за країнами, регіонами України, статтю, віком тощо.

Усього у 29 формах звітності з питань охорони здоров'я, які опрацьовує Держкомстат України, міститься майже 22 тисячі показників.

Економічний стан країни протягом останнього десятиріччя привернув увагу суспільства до проблем *соціального забезпечення та соціального захисту* населення. З метою надання відповідної інформації Держкомстат України щорічно видає спеціальний статистичний бюлетень "Соціальний захист населення", який містить інформацію про чисельність пенсіонерів, їх розподіл за видами призначених пенсій, про середній розмір пенсій, що їх отримують пенсіонери (номінальні та реальні), їх співвідношення з прожитковим мінімумом тощо. Можливість порівняння розмірів пенсій з даними по інших країнах надається шляхом публікації цих даних у національній валюті та у доларах США. Наводиться також інформація про надання пенсіонерам та малозабезпеченим громадянам різних видів соціальної допомоги.

Методологія демографічних та соціально-економічних досліджень

Значна частина показників відображає стан інвалідів у країні, їхнє перебування у відповідних державних закладах, навчання, працевлаштування, забезпечення спецавтотранспортом тощо.

Знаходить у бюлетені відображення й надання відповідним групам населення окремих видів допомоги Центрами соціальних служб для молоді.

Усього ж у 22 формах звітності з питань соціального захисту населення, які опрацьовує Держкомстат України, міститься понад 10 тисяч показників.

Україна znana у світі як держава з розвиненою статистичною культурою і багатими культурними традиціями. Як і в інших галузях гуманітарної сфери, інформаційна база по культурі формується у тісній співпраці з відповідними міністерствами (відомствами) з урахуванням потреб в інформації органів державного управління України та міжнародних організацій, зокрема ЮНЕСКО. Серед пріоритетних напрямів роботи у поточному році – вдосконалення звітності з питань охорони культурної спадщини (проект звітності наразі опрацьовується), бібліотек, центрів дозвілля, клубів за місцем проживання. Досить цікавою видається оновлена у минулому році звітність про діяльність закладів кіно (відео)показу та прокату. У відповідних формах звітності, яку щорічно опрацьовує Держкомстат, міститься інформація стосовно наявної мережі закладів культури та мистецтва: бібліотек, клубів, кінотеатрів, музеїв, театрів, концертних організацій, парків, зоопарків, цирків тощо, а також їх діяльності. Зацікавленість населення у їх відвідуванні відображають відповідні відносні показники, які порівняні за регіонами, країнами тощо.

З огляду на зростання ролі друкованих та електронних засобів масової інформації у суспільстві, Держкомстат щороку збирає та публікує інформацію про видання в Україні газет, журналів, книжок, їх тиражі, тематику, періодичність, статус, мови. Наводяться також дані про мовлення державних телерадіоорганізацій, спрямоване, зокрема, на жіночу, молодіжну та дитячу аудиторію.

Геополітичне становище України, її пам'ятки історії та архітектури, культурні традиції, побут, наявність курортів та закладів відпочинку є передумовою для стрімкого розвитку внутрішнього і зовнішнього туризму. Відповідно, постійно вдосконалюється інформаційна база з питань туристичних потоків, категорій туристів, мети їх приїзду в Україну. Досить широкою є система показників щодо відновлення здоров'я громадян України та її гостей у санаторіях, пансіонатах та базах відпочинку.

Проводяться роботи з удосконалення методологічних основ правової статистики в Україні. Велика увага приділяється запровадженню єдиної методології ведення державної статистики про стан злочинності. Розроблено та затверджено нові уніфіковані документи первинного обліку, що передбачають єдиний для правоохоронних органів облік злочинів і осіб, які їх учинили, рух кримінальних справ і матеріалів про злочини. На базі цих документів Держкомстатом України разом із заінтересованими відомствами розроблені і впроваджуються форми державної статистичної звітності з урахуванням єдиного методологічного підходу до ведення статистики про стан злочинності.

Для визначення рівня довіри населення до правоохоронних органів проведено відповідне соціально-демографічне обстеження.

На розвиток глобальних ідей ООН щодо побудови індексу людського розвитку Держкомстат разом із Радою з вивчення продуктивних сил НАН України *розробили методику розрахунку регіональних індексів людського розвитку, адаптовану до національних умов*, за якою регулярно здійснюються відповідні розрахунки. Використання методики забезпе-

Методологія демографічних та соціально-економічних досліджень

чує обґрунтованість порівнянь соціально-економічного розвитку регіонів країни, визначення місця кожного регіону на універсальній шкалі, яка дозволяє виконувати методологічно коректні порівняння як за інтегральним індексом, так і за кожним з 9 індексів окремих аспектів людського розвитку; додаткові відомості дає аналіз окремих базових показників.

Зважаючи на зобов'язання Уряду України дотримуватися Декларації та Плану Дій з питань проблем дитинства (Всесвітній Саміт із питань проблем дитинства, Нью-Йорк, 1990 рік), Держкомстат виконує функції щодо організації та ведення *моніторингу досягнення поставлених цілей і задач щодо поліпшення становища дітей*. Протягом останніх років значно розширено інформаційну базу із зазначеного питання як за рахунок даних, що їх збирають безпосередньо органи державної статистики, так і інформації відповідних міністерств (відомств). При цьому особлива увага приділяється найменш захищеним категоріям дітей — сиротам, інвалідам, малозабезпеченим, хворим тощо. Зокрема, систематично збирається та публікується інформація стосовно загальної чисельності дітей-сиріт та тих, що позбавлені батьківського піклування, їх улаштування у відповідні державні заклади, навчання, відпочинку. Введення відповідної звітності допомагає проаналізувати причини такого досить нового для України явища, як збільшення чисельності дітей, що потребують влаштування у притулки для неповнолітніх, будинки сімейного типу і прийомні сім'ї, та особливості розвитку мережі зазначених закладів. У звітності відображається також інформація про надання різних видів соціальної допомоги сім'ям із дітьми та малозабезпеченим сім'ям.

Важливим є й удосконалення системи показників охоплення дітей навчанням для здобуття повної загальної середньої освіти, яка в Україні є обов'язковою.

Особлива увага приділяється інформації щодо стану здоров'я дітей та жінок: відповідні індикатори з усіх класів хвороб щороку публікуються у статистичних виданнях.

В полі зору статистики — проблеми оздоровлення та відпочинку дітей, інформація щодо яких останнім часом користується значним попитом. Існуюча система показників дає змогу проаналізувати охоплення різними видами оздоровлення та відпочинку як загальної кількості дітей, так і окремих, найменш захищених їх груп. Значний інтерес у користувачів викликає інформація про міграцію дітей з метою оздоровлення.

Для доповнення наявної інформаційної бази органи статистики за підтримки ЮНІСЕФ провели вибіркове соціально-демографічне обстеження становища дітей в Україні, в рамках якого було отримано інформацію для оцінки становища дітей та жінок, а також для визначення перспектив на майбутнє десятиріччя. Обстеження стало черговим внеском у удосконалення систем збирання даних для моніторингу в Україні й розширення технічних можливостей при створенні, впровадженні та аналізі таких систем.

Держкомстат взяв також участь у розробці методолого-організаційних засад та проведеному вибіркового соціально-медичного *обстеження початкових рівнів дефіциту йоду та заліза й спричиненої ними анемії серед дітей та жінок в Україні*.

Для отримання статистичної інформації щодо соціально-економічного становища жителів сільських населених пунктів, створення інформаційної бази для розробки державної політики, спрямованої на формування повноцінних життєвих умов у сільській місцевості, задоволення економічних і соціальних потреб сільського населення, комплексного розвитку сільських територій *органами державної статистики тричі проведено суцільне обстеження сільських населених пунктів* (обстеження проводиться раз у 5 років).

Методологія демографічних та соціально-економічних досліджень

Інструментарій для обстежень формується з врахуванням потреби вивчення динаміки соціально-економічної ситуації у сільських населених пунктах та доповнюється новими показниками відповідно до змін законодавства.

У рамках останнього обстеження отримано інформацію щодо зміни демографічної ситуації у сільських населених пунктах, зайнятості сільського населення, стану житлового фонду та житлових умов населення, детальну інформацію про наявність об'єктів соціальної сфери, розміщення сільськогосподарських підприємств, розвиток фермерських господарств та особистих підсобних господарств населення. Уперше було отримано інформацію про розподіл земельних паїв у зв'язку з реформуванням колективних сільськогосподарських господарств.

У поточному році готується чергове обстеження соціально-економічного становища сільських населених пунктів, програма якого адаптована для прийняття обґрунтованих рішень, пов'язаних з адміністративно-територіальною реформою в Україні.

Головним чинником, що впливає на рівень життя населення, є зайнятість. Сприяння повній, продуктивній та вільно обраній зайнятості населення, посилення механізмів регулювання ринку праці залишаються важливими елементами державної політики зайнятості. *Для обґрунтування та прийняття зважених рішень при формуванні та удосконаленні політики на ринку праці в основу беруться показники статистики праці.*

Сьогодні статистика праці є інтегрованою системою показників, що базується на вибіркових обстеженнях домашніх господарств щодо економічної активності, державних статистичних спостереженнях (суцільних та вибіркових) підприємств, установ та організацій з питань праці та статистичній звітності служб зайнятості населення.

Безперечним досягненням національної статистики праці є запровадження у 1995 р. обстежень населення з питань економічної активності, зайнятості та безробіття. Перше повномасштабне обстеження, що охоплювало 1% населення, яке постійно проживає в містах та сільській місцевості, проведено у жовтні 1995 року. Всі наступні обстеження робочої сили до 1998 р. проводилися щороку восени, з 1999 р. впроваджені в практику на щоквартальній основі, а з січня 2005 року – на щомісячній.

Це обстеження є головним, найбільш повним джерелом отримання унікальної щодо багатьох соціально-демографічних характеристик населення інформації, гармонізованої із системою міжнародних стандартів спостереження економічної активності населення. А з огляду на те, що для забезпечення проведення зазначених обстежень в усіх регіонах країни було створено єдину мережу інтерв'юерів, це обстеження може використовуватися як базове для модульних досліджень соціально-трудових характеристик населення.

Важливим кроком до підвищення інформованості щодо процесів, які відбуваються у сфері зайнятості, стало створення системи статистичного вимірювання зайнятості у неформальному секторі.

Постійно здійснюється комплекс робіт з реорганізації системи збирання й розповсюдження статистичної інформації з питань оплати праці та стану її виплати, використання робочого часу, умов праці найманих працівників та ін., яку отримують на базі обстежень підприємств, установ, організацій.

Щомісяця здійснюється спостереження за змінами у рівнях заробітної плати по видах діяльності (галузях економіки) та обчислення індексу реальної заробітної плати згідно з міжнародними стандартами.

Методологія демографічних та соціально-економічних досліджень

Досягнення високого рівня соціальної безпеки можливе за наявності сприятливих економічних, соціальних, правових умов і високої активності суб'єктів державного управління й населення щодо вирішення проблем соціального розвитку.

Поетапність відстеження стану і тенденцій, які визначають рівень соціально-економічної безпеки, формування та реалізації стратегічних пріоритетів державної й регіональної політики щодо задоволення соціальних потреб та інтересів, є можливою за комплексного підходу до інформаційного забезпечення прийняття якісних управлінських рішень.

Для розширення інформаційної бази соціальної статистики перспективою є запровадження статистичного моніторингу, що ґрунтується на поєднанні основного статистичного масиву даних та результатів проведення (постійно) соціологічних обстежень з актуальних питань. Саме в рамках таких обстежень отримують інформацію щодо суб'єктивної оцінки населенням соціального становища у країні.

Україна поступово здійснює певні кроки до формування соціальної держави та соціально-орієнтованої економіки. У цих процесах визначення стану та перспектив соціальної захищеності населення набувають подальшого розвитку. Про це свідчить залучення України до міжнародного моніторингу з питань Базової захищеності населення та послідовна практика проведення соціологічних обстежень у 2000 та 2004 роках.

Робота із залучення додаткової інформації, що використовується поряд із статистичними узагальненнями, спрямована на прийняття якісних управлінських рішень при формуванні та реалізації соціально-економічної політики держави та її регіонів. Порівняння статистичного аналізу та соціологічних узагальнень щодо соціально-економічної захищеності населення дає можливість зробити обґрунтовані висновки щодо динаміки соціально-економічних процесів та сприяє розробці пріоритетних напрямів соціальної політики.

Саме соціологічні опитування з питань Базової захищеності населення, що проводились у 2000 та 2004 рр., символізують важливий етап у формуванні системи соціального моніторингу як складової механізму інформаційного забезпечення соціальної політики держави. Впровадження такого моніторингу, базованого на проведенні обстежень щодо соціально-економічної захищеності населення на постійній основі, дає змогу систематично відстежувати соціальний стан і тенденції у соціальній політиці, а також визначати, як ці зміни відбиваються на соціальних аспектах й становищі людини в суспільстві. Враховуючи значущість соціального моніторингу для потреб державного соціального управління, слід сприяти його подальшому становленню та розвитку на принципах комплексності, системності та регулярності.

Здійснення статистичного моніторингу щодо соціально-економічної захищеності населення України вкрай необхідно з точки зору:

- забезпечення органів влади й управління, профспілок і громадських організацій науково обґрунтованою інформацією про стан і тенденції розвитку українського суспільства в частині захищеності населення. При цьому йдеться передусім про систему достовірних кількісних вимірювань захищеності населення, індикаторів, які дають можливість досить адекватно вимірювати й відображати процеси, що відбуваються, ставити діагноз і розробляти стратегію розвитку, яка враховує інтереси й розстановку основних політичних та соціальних сил, можливості державних, політичних і соціальних інститутів та організацій впливати на поліпшення ситуації у частині соціально-економічної захищеності населення;

Методологія демографічних та соціально-економічних досліджень

- суттєвого доповнення уявлення про суспільство, зафіксованого статистичною системою національних соціальних показників;
- можливості розраховувати інтегральний індекс соціального самопочуття, соціально-економічної захищеності різних категорій населення як показник ставлення людей до ситуації, що склалася в суспільстві, їхніх соціально-адаптаційних ресурсів і готовності підтримувати певний соціально-економічний курс розвитку країни чи протидіяти йому.

Щоб соціальна статистика могла гідно підтримувати соціальний діалог і надавати дані для розробки соціальної політики, вона повинна бути гнучкою та мати можливість оперативно запроваджувати нові показники, що відповідають змінам у суспільному житті країни.

З метою розширення спектра статистичних показників, які даватимуть змогу відобразити новітні аспекти економічного та соціального розвитку, Держкомстат України визначив пріоритетні ланки роботи, зокрема:

- удосконалення системи показників зайнятості та безробіття на регіональному рівні з метою здійснення інформаційного моніторингу реалізації регіональних державних програм соціального захисту населення;
- створення нормативно-законодавчих засад доступу Держкомстату до даних адміністративних реєстрів фондів соціального страхування з метою підвищення рівня якості даних, що стосуються оплати праці;
- визначення збалансованого попиту користувачів на інформацію у регіональному розрізі (на рівні районів);
- формування системи інформації про зовнішню трудову міграцію населення України;
- здійснення на макроекономічному рівні виміру та оцінки впливу туристичної діяльності на соціально-економічний розвиток країни;
- удосконалення статистичного обліку з питань працевлаштування випускників вищих навчальних закладів різних рівнів акредитації з метою отримання інформаційної бази для прийняття рішень у частині збалансування ринку освіти та ринку праці;
- розробка методології розрахунку індексу людського розвитку на муніципальному рівні з метою отримання інформаційної бази для порівнянь соціально-економічного розвитку районів України;
- систематизація та формування агрегованої інформації у вигляді соціальних рахунків охорони здоров'я, освіти, туризму, житла, соціального захисту. Важливою передумовою для формування матриць соціальних рахунків має стати відпрацювання механізмів гармонізації даних, отриманих із різних джерел;
- створення оновленої інформаційної бази для моніторингу ефективності соціальних програм.

Форми та методи розповсюдження статистичної інформації. Одним із пріоритетних напрямів роботи органів державної статистики є забезпечення статистичною інформацією органів державної влади та інших користувачів. З цією метою готується велика кількість різноманітних статистичних матеріалів з різною періодичністю — експрес-інфор-

Методологія демографічних та соціально-економічних досліджень

мації, економічні доповіді, статистичні бюлетені, збірники тощо як у друкованому, так і в електронному вигляді.

Загалом, для задоволення інформаційних потреб користувачів усіх рівнів відповідно до Плану державних статистичних спостережень у 2004 році органи державної статистики видали близько 150 тис. експрес-інформацій, збірників, доповідей, бюлетенів, з яких 5,8 тис. одиниць становили статистичні видання. Значний обсяг статистичної та методичної інформації розміщується на веб-сайтах Держкомстату та територіальних органів державної статистики, що гарантує одночасний та рівний доступ до статистичних джерел усім категоріям користувачів.

Основними фундаментальними статистичними виданнями Держкомстату є: “Статистичний щорічник України”, “Україна у цифрах”, “Національні рахунки”, “Праця в Україні”, “Економічна активність населення”, “Соціальні індикатори”, “Жінки, сім’я та діти України”, “Витрати та доходи домогосподарств”, “Промисловість України”, “Наука та наукова діяльність”, “Транспорт та зв’язок в Україні”, “Фінанси України”, “Сільське господарство України”, “Інвестиції та будівельна діяльність в Україні”, “Інвестиції зовнішньоекономічної діяльності”, “Зовнішня торгівля України”, “Населення України” та інші.

Збірники “Статистичний щорічник України” та “Україна у цифрах” у 2004 році підготовлено у друкованому вигляді і на компакт-дисках українською та англійською мовами.

У газеті “Урядовий кур’єр” щомісяця публікуються повідомлення Держкомстату про підсумки соціально-економічного розвитку України.

Щоквартально, починаючи з 1998 року, Держкомстат видає загальноукраїнський науково-інформаційний журнал “Статистика України”.

Для забезпечення більш вільного доступу до статистичної інформації користувачів усіх рівнів на веб-сайті Держкомстату в мережі Інтернет (www.ukrstat.gov.ua) розміщується оперативна та річна статистична інформація щодо соціально-економічного розвитку країни та її регіонів. Там представлені також: нормативно-правова база органів державної статистики, Стратегія розвитку державної статистики на період до 2008 року, План державних статистичних спостережень, методологічні положення зі статистики, класифікації, загальнодержавний табель (перелік) форм державних статистичних спостережень для об’єднань, підприємств, організацій та установ України всіх форм власності, коментарі фахівців з питань статистики, відомості про проведення державних закупівель, наявність вакантних посад та інша корисна інформація. Для зручності іноземних користувачів створено російсько- та англійські версії веб-сайту. Постійно зростає кількість відвідувань веб-сайту. Порівняно з 2003 роком їх кількість зросла на 10% і за 2004 рік становила понад 168 тисяч.

Тематика переписних публікацій у 2004 р. була представлена такими статистичними виданнями: “Джерела засобів існування населення України”, “Розподіл населення найбільш численних національностей за статтю та віком, шлюбним станом, мовними ознаками та рівнем освіти” (обидві ці публікації були також представлені в електронному вигляді на CD), “Зайняте населення України. Населення, зайняте економічною діяльністю, за групами занять”, “Зайняте населення України. Населення, зайняте економічною діяльністю, за статусом зайнятості”, “Населення України за місцем народження та громадянством”, “Жінки та чоловіки України”, “Жінки і діти України”, “Міграція населення України”, “Домогосподарства України. Домогосподарства за розміром та характеристикою членів домогосподарств”, “Домогосподарства України. Домогосподарства за

типами та кількістю дітей”, “Зайняте населення України. Кількість зайнятого населення та його розподіл за видами економічної діяльності”, “Житлові умови та земельні ділянки населення України”. Аналогічні друковані видання за матеріалами перепису населення протягом 2004 року випускалися також і територіальними органами державної статистики. Загальна кількість таких статистичних збірників та бюлетенів – близько 200.

За даними перепису населення ще у 2003 р. було відкрито веб-сайт (www.ukrcensus.gov.ua) “Всеукраїнський перепис населення 2001 року”. Станом на кінець минулого року українська сторінка сайту вміщувала майже усі зведені дані перепису населення. Кількість його відвідувань зростає у десятки разів і досягла у грудні 2004 р. в середньому близько 14 тисяч звернень щоденно. Цьому значною мірою сприяло те, що протягом 2004 р. веб-сайт (www.ukrcensus.gov.ua) “Всеукраїнський перепис населення 2001 року” доповнився також англо- і російськомовною версіями, наповнення яких у даний час триває.

Упродовж минулого року на численні запити користувачів дані Всеукраїнського перепису населення 2001 року надавались громадянам України, народним депутатам України, профільним комітетам Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України, органам державної влади та місцевого самоврядування, міжнародним організаціям та громадянам інших країн, вітчизняним і закордонним науковим установам, громадським об’єднанням, засобам масової інформації, підприємствам тощо.

Аналіз результатів всеукраїнських переписів дав можливість отримати характеристику чисельності населення України та всіх її адміністративно-територіальних одиниць (зокрема відстежити динамічні зміни та їх вплив на соціально-демографічну ситуацію), визначити рівень урбанізації країни, охарактеризувати статеві-віковий склад населення та його зміни, передовсім пов’язані з процесом старіння, етнічний та мовний склад населення (зокрема мовну ситуацію, розселення етнічних груп, новітні зрушення етнічної структури, віковий склад найчисленніших етнічних груп), склад населення за громадянством, визначити мобільність населення та її регіональні відмінності, віддзеркалити шлюбний та сімейний склад населення (включаючи динаміку шлюбних процесів, по-вікові особливості шлюбного складу, середню тривалість очікуваного життя у шлюбі, розмір домогосподарств та їх розподіл за розміром, демографічні типи домогосподарств), розподіл жінок за кількістю народжених дітей, рівень освіти населення (включаючи етнічні особливості), зайнятість та соціально-економічний склад населення. Інформація зібрана та узагальнена як по країні в цілому, так і по окремих територіальних одиницях. Дослідження результатів першого Всеукраїнського перепису населення стало важливою складовою розробленої Інститутом демографії та соціальних досліджень НАН України Концепції демографічного розвитку, яка вперше комплексно визначає демографічні пріоритети і параметри українського суспільства, основні напрями і складові демографічної політики держави на 2005–2015 роки.

Крім того, напрями видавничої діяльності Держкомстату розширено за рахунок плідної співпраці з профільними науковими установами та міжнародними організаціями.

Слід відзначити, що спільними зусиллями колективу науковців Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України і фахівців Державного комітету статистики започатковано видання щорічних тематичних публікацій.

У 2003 році підготовлено аналітичну доповідь “Населення України 2002”. Метою цієї публікації було надати ситуаційний аналіз перебігу демографічних процесів в Ук-

Методологія демографічних та соціально-економічних досліджень

раїні та стану демографічних структур за конкретний часовий період. У доповіді на експертному рівні досліджуються особливості відтворення населення впродовж демографічної кризи 90-х років минулого століття як чинника сучасного стану демографічних процесів і структур у державі.

У 2004 році вийшла перша доповідь з людського розвитку, в якій викладено теоретико-методичні питання дослідження людського розвитку, аналітичні розробки щодо його базових аспектів, питання реалізації принципів людського розвитку в державній соціально-економічній стратегії. Доповідь висвітлює як міжнародний досвід вимірювання рівня людського розвитку, так і вітчизняний методичний доробок щодо оцінки людського розвитку у регіонах України. Основну увагу приділено аналізу трьох основних складових: рівню життя населення, освіти та стану здоров'я.

У минулому році були опубліковані основні науково-аналітичні підсумки першого в історії незалежної України Всеукраїнського перепису населення. В рамках цієї публікації проведено унікальне комплексне дослідження реальної демографічної ситуації в Україні та створені науково-методологічні засади і нормативна база проведення наступних переписів населення на суцільній і на вибірковій основах.

За результатами вибірових обстежень, які проводив Держкомстат України спільно з Міжнародною Організацією Праці та Програмою розвитку ООН у рамках Проекту технічної допомоги “Вимірювання бідності: розробка індикаторів соціально-економічної захищеності населення України”, було підготовлено відповідну публікацію. У виданні представлено статистичний аналіз основних аспектів соціально-економічної захищеності як населення України в цілому, так і окремо працівників промислової галузі. У додатках наведено статистичну інформацію з питань соціальної політики.

Відповідно до міжнародних зобов'язань, Держкомстат надавав міжнародним організаціям системи ООН, МВФ, Євростату та СНД офіційну статистичну інформацію, яка поширюється цими організаціями у своїх публікаціях, а також включається до загальнодоступних баз даних.

Держкомстат координує роботи, пов'язані з розповсюдженням основних макроекономічних та фінансових показників на засадах Спеціального стандарту МВФ з поширення даних, до якого Україна приєдналася у січні 2003 року. Сторінку економічних та фінансових показників України, що охоплюють реальний сектор, бюджетно-податковий, фінансовий та зовнішній, розміщено на веб-сайті Держкомстату (www.ukrstat.gov.ua) та МВФ. Це забезпечує вільний доступ до інформації та відповідних метаданих усім користувачам і на національному, і міжнародному рівнях.

У 2004 році була розширена практика проведення семінарів з користувачами статистичної інформації, під час яких презентувалися статистичні дані та методологія обліку з найбільш актуальних питань економічного та соціального стану країни, спостереження за якими здійснює державна статистика.

ТРАКТОВКА ПОНЯТИЙ «ГОРОД» И «МЕТРОПОЛИЯ» В СВЕТЕ ПРЕДМЕТА СОЦИАЛЬНОЙ ЭКОНОМИКИ ПОЛЬШИ

*Здислав Сиройч,
кандидат педагогических наук,
Высшая школа экономической деятельности в Варшаве*

Город — это своего рода феномен — историческое, географическое, общественное, культурное и экономическое явление одновременно.

В научной литературе можно встретить сотни разных определений города. Анализируя некоторые из них, попытаемся провести как можно более простую классификацию и дать собственную дефиницию города.

Значительная группа ученых утверждает, что понятие «город» вообще не следует определять, что такая попытка бесцельна и безосновательна, поскольку городу, по ряду причин, невозможно дать определение.

Согласно Х. Гансу, адекватное и точное определение понятия «город» невозможно, а его поиск является занятием пустым и безрезультатным [1, с. 115]. Для М. Кастеллса понятия «город» не существует — а есть понятие «городская единица». По его мнению, можно только приблизительно назвать качества, отличающие одни городские единицы от других [2, с. 123]. Д. Мартиндаль также считал, что город, как относительно автономная единица поселения, исчез, ибо в урбанизированном обществе горожанство — везде и нигде, поэтому городу невозможно дать определение [3]. Подобное утверждал Б. Хамм, который считал, что в период урбанизированного общества невозможно подобрать полезные, с научной точки зрения, определения понятия «город», так как он является универсальной формой жизни [4, с. 31]. Зато Л. Рейссман исходил из того, что город — это общественное творение и, в связи с этим, невозможно уловить его сущность. Он является только той формой, которую мы выбираем с целью анализа [5, с. 153]. А Ж. Божо-Гарнье и Ж. Шабо считают, что городу невозможно дать какой-то общей дефиниции. Можно однако и даже следует анализировать это понятие в рамках цивилизации, к которой он принадлежит [6, с. 37 — 38].

По нашему мнению, тезисы некоторых ученых о бесцельности и безосновательности попыток дать определение понятию «город» неверны, негативно влияют на дальнейшие исследования города и доказывают наличие трудностей, на которые мы наталкиваемся, поднимая данный вопрос.

Однако подавляющее большинство ученых считает, что понятию «город» можно и следует дать определение, причем, по мнению их большей части, в процессе изучения города дефинирование является либо основным заданием, либо проводится в случае конкретной надобности. Редко кто из них считает, что для исследования города его определение маловажно.

В литературе предмета можно встретить большое количество характеристик и классификаций дефиниций города [4; 6; с. 7 – 11]. Наша задача состоит в предоставлении характеристики избранных определений понятия «город», их классификации, а также в попытке сконструировать собственную дефиницию этой основной формы поселения.

Анализируя избранные определения термина «город», можно выделить в них следующие типы:

- определения, основывающиеся прежде всего на территориальных элементах;
- определения, исходящие из общественных элементов;
- определения, подчеркивающие значение экономических элементов;
- определения, состоящие из разных элементов, среди которых следует выделить особенно:
 - структурные определения;
 - системные определения;
 - административные определения.

Примером дефиниции, основанной на пространственных элементах, является подробное определение города, содержащееся в старой французской инструкции для меров (касательно раздела населения гмин), согласно которому город – это скопление населения, насчитывающее не менее 2000 жителей, с оговоркой, что «о скоплении населения можно говорить тогда, когда люди проживают в прилегающих друг к другу домах либо разделенных парками, садами, складскими площадками, мастерскими или любого другого рода огражденным пространством, а также тогда, когда жилые дома либо перечисленные места разделяет улица, дорога, река, канал, прогулочная аллея, железная дорога или вал; составной частью скопления следует считать также его периферии либо другие места, которые в результате военных разрушений отделены от застроенного центра районами, еще не охваченными отстройкой». Не следует считать, что целостность скопления прервана, если между двумя застроенными площадками существует одна либо несколько не застроенных (даже если они не огорожены), пространство которых отвечает нормальным размерам строительных участков, что часто имеет место в новых районах. Целостность скопления однако считается прерванной, если между домами находятся незастроенные районы либо сельскохозяйственные территории (поля, луга, виноградники, огражденные либо не огражденные забором, живой изгородью, проволокой), если их пространство значительно превышает нормальные размеры строительных участков [12, с. 33 – 34].

Значительно более общим и кратким является определение Ч. Эданса, который считает, что город – это место, где относительно большое количество людей живет в относительно большой плотности [13, с. 44].

Более многочисленны определения, основанные на общественных элементах. Наиболее простую дефиницию этого типа сформулировал В. Сомбарт. Согласно его определению, город – это поселение, жители которого не знакомы друг с другом [14, с. 21 – 22].

Представитель неозекологической школы Л. Вирт понятие города представил следующим образом: это большая, густонаселенная совокупность гетерогенных в общественном отношении личностей [15].

Как непространную, гуманистическую целостность, реализуемую посредством человеческой деятельности и опыта, понимал город Ф. Знанецкий [16, с. 34].

Зато Ж. Божо-Гарнье и Ж. Шабо признают, что в связи с многочисленностью дефиниций понятия «город» следует считаться с сознанием жителей данного города. Если жители считают, что живут в городе, то это означает, что это действительно город [6, с. 37].

Л. Мамфорд понимает город как большое количество культурно дифференцированного и разнovidного населения [17, с. 85].

Еще иное определение городу дал Р. Е. Пахл. Согласно его теории, город это бюрократически указанная городскими властями территория, которой управляет данный центр власти [18, с. 200].

Однако наиболее полную дефиницию представил польский социолог Я. Зюлковский. Он пишет, что «городом является группа людей определенного количества и структуры, представляющая определенный этап общественной организации, проявляющая определенные формы общественной интеракции, выполняющая определенные функции в рамках общественного разделения труда и формирующая занимаемое пространство таким образом, чтобы оно позволяло выполнять эти функции и как можно более полно удовлетворять свои коллективные потребности [19, с. 142].

Экономические определения понятия «город» подчеркивают прежде всего его неаграрный характер. Согласно Ф. Рихтгофену, город — это скопление людей, источником обычного заработка которых является концентрация разнovidностей профессий, не связанных с сельским хозяйством, — прежде всего торговля и промышленность [8, с. 262]. Подобно трактует данный вопрос А. Леш. По его мнению, город — это агломерация в форме точечной локализации неаграрного характера [20, с. 79].

Г. Сиоберг представляет город как общность значительного количества людей и большой плотности, члены которой заняты разнovidными неаграрными профессиями [21, с. 55 — 56]. Также считает Е. Регульский. Он пишет, что городами называем большие поселения, группирующие жителей, занятых прежде всего несельскохозяйственными видами деятельности [22, с. 16].

Формулируя определение города, ученые часто подчеркивают разнovidность его функций. Можно утверждать, что город — это определенная организация сконцентрированной жизненной деятельности населения и разнovidных условий обеспечения этой деятельности [23, с. 39].

В связи со сложной материей города, его дефиниции чаще всего имеют разнovidный (смешанный) характер, содержа равно пространственные, как и общественные, и экономические элементы. Среди этого рода определений наиболее интересны *структурные и системные*. Структурные дефиниции указывают главные элементы города, а системные трактуют город как некое целое, некоторую систему, состоящую из взаимосвязанных элементов.

Среди дефиниций первой группы стоит обратить внимание на определения Я. Туровского, М. Маликовского и К. Дзевонского.

Я. Туровский осознает город как поселенческую группу, с большой плотностью населения, размещенную на относительно ограниченной географической территории, жители которой занимаются торговлей товарами либо услугами, характеризующуюся ступенчатостью специализации, сложной общественной и политической организацией [24, с. 16].

Подобным образом определяет город М. Маликовский. Согласно его дефиниции, город — это плотная, выделяющаяся из окружения, индивидуализированная, имеющая сформированный центр поселенческая единица, где проживает неаграрное население, которое, воплощая свои способности к труду и общественной жизни, особенно усиленно влияет на свое пространственное окружение и само под его влияние попадает [10, с. 16].

Зато К. Дзевонский рассматривает город как исторически сформированный тип поселения, определенного существованием конкретной фрагментарной общности, сконцентрированной на некоем пространстве с отдельной признанной и определенной законами организацией, а также производящей в рамках своей деятельности группу долговечных специфического вида материальных устройств, внешний вид которых можно принять за отдельный тип пейзажа [25, с. 1059].

Следующую группу определений составляют *системные дефиниции*.

А. Валлис рассматривает город как общественную систему, состоящую из двух подсистем: урбанистической и общественной. Урбанистическая подсистема — это совокупность материальных элементов города (как натуральных, так и изготовленных человеком), составляющих его пространственную структуру. Тогда как общественная подсистема — это совокупность пользователей города, которую составляют прежде всего его жители [26, с. 79].

М. Кастеллис вводит понятие городской системы, в состав которой входят — по его мнению — следующие элементы: продукция, консумпция, обмен, администрация и символика города [2, с. 249 — 252].

Е. Регульски трактует город как общественно-экономическую систему, состоящую из пяти составных частей: населения, функций, общественной и экономической структуры, человеческого хозяйства (благоустройства) и природной среды [22, с. 19, 38].

Среди других подходов к определению города следует выделить административный подход. Городом можно назвать поселение на основе приобретенного статуса либо административного назначения.

На основе представленных выше многочисленных определений города автор предпринимает попытку создать собственную дефиницию. Согласно нашему мнению, **город — это исторически сформированная, общественно и экономически разнообразная, плотно застроенная, пространственно сконцентрированная поселенческая единица с определенным по закону статусом, которая является сложной либо многосложной территориальной общественно-экономической системой.**

Существенным вопросом является определение **метрополии** как новой формы городского поселения. В научной литературе метрополия часто отождествляется с крупным или большим городом. Однако, в нашем понимании, понятие крупного города шире понятия метрополии. Крупные города встречаются в каждой исторической эпохе, а метрополии, в современном значении этого слова, это крупные города подаваемые процессу метрополизации, заключающемуся в прерывистом характере использования урбанизированных пространств.

Понятие крупного города носит относительный характер. От маленького города оно отличается масштабом, причем здесь имеется в виду количество населения, а в меньшей степени — размер занимаемой территории. Релятивизм крупного города состоит в том, что мы сравниваем его с:

- другими, соседними городами, городами в данном регионе или стране;
- самым большим городом на Земле;

- самым большим городом в данной исторической эпохе либо в других исторических периодах.

Крупный город поддается анализу также с точки зрения распространенности этого явления в настоящее время и в прошлом, а также с точки зрения его восприятия в нашем сознании и сознании других людей.

Крупный город выполняет много функций, среди которых особую роль играют культурная, научная и административная функции [10, с. 34]. Он имеет специфического типа застройку, разнообразную городскую экономику, а также многосторонние коммуникационные связи. Крупный город — это крупный рынок труда и множество возможностей проведения свободного времени.

Современный крупный город — это особенно сложный общественный организм, составляющий некий географически-экономический, архитектурный, инженерно-строительный и культурный комплекс [27, с. 96]. На наш взгляд, его можно определить как **поселенческую единицу с относительно большим количеством населения, масштаб которой может быть разным в разные исторические периоды, в разных культурах или географических регионах, занимающую значительную территорию с застройкой городского типа, разнообразной городской экономикой, богатством городских учреждений и общественных интеракций, составляющую многофункциональную городскую систему (особенно значительный культуротворческий центр), а также являющуюся таковой в сознании ее жителей и в сознании общественного окружения города.**

Понятие «метрополия», как и «крупный город», функционирует в литературе уже с древних времен. Однако в современном значении этого слова оно стало использоваться в исследованиях городов только в XX столетии в Европе и в Соединенных Штатах Америки такими учеными, как Р.Э. Парк, Е.В. Берджесс, Г. Зиммель и Л. Мамфорд [17; с. 28 — 29]. Ранее, в XIX веке, мы сталкиваемся с началом формирования первых современных метрополий.

Самые ранние записи использования термина «метрополия» в близком сегодняшнему значении можно встретить уже в древне- и средневековые [30–31]. Однако в древнейшей греческой версии (VIII—VI веков до н.э.) имел он несколько другое значение. Так называли город-мать, т.е. город — основатель колоний, устанавливаемых греками на побережьях морей: Средиземного и Черного [32, с. 29].

В более близкой к современности колониальной эпохе этим названием определяли колониальные государства, сохраняющие контроль над подчиненными колониями и зависимыми территориями.

Согласно П. Жоржу, современное понимание метрополии следует связывать с развитием капитализма [33, с. 402]. Это промышленная революция и вытекающий из нее демографический взрыв дали начало динамическому развитию крупных городов [34 — 35].

Поэтому более правильно и безопаснее будет называть докапиталистические крупные поселенческие единицы крупными городами, а крупные капиталистические центры экономики и культуры — метрополиями (так между прочими предлагал различать их М. Кастеллс, используя такие понятия, как «крупные дометрополитарные города» и «метрополии») [2, с. 34].

П. Жорж понимал метрополию (метрополитарный город) индустриальной эры как крупный промышленный либо портовый город, развитие которого наступило в период капитализма и было связано с общественными функциями — такой город должен был иметь большое, четко определенное, дифференцированное и интенсивно застроенное центральное пространство, т.е. центр города [33, с. 402].

Зато Б. Гоудалл пишет, что метрополия (англ. *Metropolis*) это термин, свободно употребляемый по отношению к крупному городу, но прежде всего относящийся к городам, являющимся местами расположения правительства, церковной администрации либо торговыми центрами [36, с. 301].

Л. Мамфорд трактовал метрополию как продукт семнадцативековых форм продуктивной деятельности (производства товаров и услуг), а особенно развития таких учреждений, как: музей, университет, больница, банк, универмаг, финансовая корпорация [17, с. 531].

Как видно, в прошлом были очень разные подходы к определению и пониманию метрополий. С течением времени они изменяются. На данный процесс повлияло дальнейшее развитие городских форм поселения, а также доктринальная дифференциация в исследовании этого явления.

Понятие «метрополия» значительно изменилось в постиндустриальной (информационной) эре. Главным, повлиявшим на данную перемену и одновременно обуславливающим ее, процессом является глобализация экономики.

Исследователи по-разному характеризуют современные метрополии и дают им определения. Согласно П. Солдатос, следует выделять десять представленных ниже характерных черт города-метрополии:

1. Принимает происходящие из заграницы факторы продукции, инвестиции, рабочую силу, а также товары и услуги.
2. Принимает заграничные фирмы, резиденции и филиалы международных корпораций, банков, неправительственные организации, научные и образовательные учреждения (школы), также университеты со значительным количеством иностранных студентов и дипломатические представительства.
3. Экспортирует факторы продукции: производства, банки и другие общественно-экономические, культурные и научные организации.
4. Напрямую связан с заграницей транспортной и коммуникационной сетью, системой автострад, скорых железных дорог, международных аэропортов.
5. Имеет развитую «инфраструктуру» и характеризуется интенсивной коммуникацией с заграницей посредством почты, телекоммуникации и туристического движения.
6. Имеет развитой сектор услуг, нацеленный на иностранных клиентов: центры проведения конгрессов и выставочные центры, комфортабельные гостиницы, международные школы, офисы высокого качества, международные юридические канцелярии, международные научные учреждения.
7. На его территории находятся средства массовой информации международного масштаба (газеты, журналы, радио, телевидение).
8. Регулярно организовываются разного рода международные встречи: конгрессы, выставки, фестивали, спортивные и артистические мероприятия при участии иностранных театральных групп.
9. В нем находятся отечественные и региональные организации, занимающиеся международными отношениями и имеющие международную марку, как, например, общества, спортивные клубы и т.д.
10. Городские общественные либо частные организации занимаются, посредством собственных представительств в других городах за границей, парадипломатией, чему способствует также членство в международных организациях, как, например, союзы городов-побратимов, метрополий и т.д. [37, с. 32].

М. Бассанд дефинирует метрополию как городскую агломерацию, насчитывающую не менее миллиона жителей и имеющую:

- совершенные услуги, учреждения и оснащение;
- инноваторский потенциал (технический, экономический, общественный, политический, культурный);
- исключительность и специфику места [38, с. 45].

Также Т. Анготти считает, что порог миллиона жителей должен быть минимальной граничной величиной метрополии, хотя само количество населения не может быть единственным критерием города-метрополии [39, с. 34 – 35].

Разница подходов к определению понятия «метрополия» является очевидным фактом. Это результат прежде всего различий в толковании явлений, связанных с развитием этой формы поселения. Примеры разных подходов содержатся в таблице 1. Они сгруппированы в **четыре основных критерия выделения метрополий** (что не означает отсутствия возможности иной группировки и выделения): **согласно значению, величине, сложности и специфике поселенческой единицы**. В дефинировании метрополии, как было показано выше, чаще всего выступает, однако, сочетание разных критериев.

Анализируя приведенные выше размышления, мы можем попытаться представить собственное определение современной метрополии. По нашему мнению, **метрополия — это исторически сформированная, крупная, сконцентрированная вокруг большого города или группы городов форма поселения, составляющая сложную либо многосложную геосистему, конкурирующую и кооперирующую в глобальном масштабе с иными субъектами или системами с целью удовлетворения потребностей своих жителей.**

Таблица 1

Примеры различных подходов к определению и выделению метрополии как формы городского поселения

П. н.	Трактование метрополии	Авторы подхода и год презентации
1	2	3
1.	Выделение согласно значению метрополии:	
	метрополия как самый важный (главный) город страны либо региона	Геродот (Vв. до н. э.) Ибн Халдун (1382) Географический Энциклопедический Словарь (1988) Всеобщая Популярная Энциклопедия (1995) Б. Люхтер (1997)
	метрополия как столица страны либо региона	Б. Годалл (1987) Всеобщая Популярная Энциклопедия (1995)
	метрополия как центр инноваций, значительных в политической, духовной и экономической жизни страны	Б. Годалл (1987) Географический Энциклопедический Словарь (1988) М. Бассанд (1997) М. Кастеллс (1998)
	метрополия как многофункциональный и дифференцированный крупный город	П. Солдатос (1987)

Методологія демографічних та соціально-економічних досліджень

П. н.	Трактование метрополии	Авторы подхода и год презентации
1	2	3
2.	Выделение согласно величине:	
	метрополия как крупный город метрополия как крупная городская агломерация метрополия как крупный (большой) промышленный или портовый город метрополия как крупный город, поддаваемый процессу метрополизации метрополия как мегагород метрополия как миллионный город (агломерация) метрополия как город, насчитывающий более 500 тыс. жителей метрополия как город, насчитывающий более 100 либо 200 тыс. жителей	А. Валлис (1967) Географический Энциклопедический Словарь (1988) П. Жорж (1952) Б. Яловецкий (2002) Е. Звингле (2003) Т. Анготти (1993) М. Бассанд (1997) М. Келчевска-Залеская (1972) Мнение, выражаемое в XIX и I половине XX в.
3.	Выделение согласно сложности поселенческой единицы:	
	метрополия как геосистема метрополия как группа городов метрополия как ступень в иерархии городов и форм поселения	Х. Боеш (1962) Х. Керол (1963) Я. Кондрацкий (1965) Р. Мыдель (2000) В. Кристаллер (1963) Б. Гоодалл (1987)
4.	Выделение согласно специфике метрополии:	
	метрополия как родной город колонии метрополия как общественная лаборатория, место разнообразных общественных проблем метрополия как культурный центр метрополия как театр	Древняя Греция (VIII – VI в. д.н.э.) Р. Э. Парк (1925) А. Валлис (1967) Б. Яловецкий, М. С. Щепанский (2002)

Источник: Собственная разработка, основываясь на: [2; 11; 27; 32; 36; 40; 41; 42].

Метрополии являются только этапом в развитии поселенческих форм. Они могут объединяться и создавать более сложные скопления людей. Путем слияния метрополитарных центров образуются мегаполисы (из греч. — огромный город). Данный процесс является переходом к следующему этапу урбанизации, носящему название мегалополизация [43, с. 139].

Подводя итоги в вопросе определения понятий «город» и «метрополия», следует подчеркнуть, что:

1. Большое количество существующих дефиниций и их разнообразие указывают на необходимость многоаспектного подхода к определению города, поэтому рекомендуется рассматривать город сквозь призму истории и общественно-экономических систем.

2. Наличие различных подходов и попыток классификации дефиниций города стимулировало автора представить их собственную, несложную классификацию; она основывается на трех важных элементах (подсистемах) города — городском пространстве, городской общественности и городском хозяйстве. Из этого следует выделение определений, основанных на преобладании пространственных, общественных, экономических и смешанных элементов.

3. Результатом анализа избранных определений города является представление собственной его дефиниции; она содержит разные элементы города, рассматриваемые как части специфической системы. Предложенный нами подход к определению «крупного города» и «метрополии», содержит прежде всего следующие аспекты: исторический, географический, статистический, функциональный и системный.

4. Понятие «крупного города» является более общим и относительным, чем понятие «метрополия». В каждой исторической эпохе, в каждом регионе или культурном круге оно обозначало и обозначает нечто иное. Понятия «крупного города» и «метрополии» взаимопроникаются. Многие ученые используют их как равнозначные понятия (табл. 1.). Ибо крупный город выполняет метрополитарные функции, а метрополии чаще всего являются крупными городами. Понятие «метрополия» относилось и относится ко множеству различных категорий городов и форм поселения, изменяло и изменяет свое историческое значение, что связано, прежде всего, с общественно-экономическими отношениями и функциями, выполняемыми ими в окружающей среде.

5. Разнообразие подходов исследователей к определению понятий «крупный город» и «метрополия», а также некоторые неточности в трактовках, подтолкнули автора предложить их собственную дефиницию. Сконструированные и предложенные нами определения являются очередным шагом к упорядочению вопроса основных понятий в давнем и современном поселенчестве. Характерными чертами данных определений являются: описательность, попытка выделения наиболее важных качеств, а также системный подход, трактовка каждого скопления как специфической системы, функционирующей в широко понимаемом окружении (природно-общественно-экономическом пространстве). В них также предпринята попытка использования принципа универсальности. Утверждается, что их следует относить к конкретному историческому периоду, конкретным общественным и экономическим отношениям, географическим и региональным условиям, а также культурному контексту.

Источники

1. *Gans H.* People and Plans. Essay on Urban Problems and Solutions. — London, 1972.
2. *Castells M.* Kwestia miejska. — Warszawa, PWN, 1982.
3. *Martindale D.* Prefatory Remarks: the Theory of the City // in: *Weber M.* The City. — London, 1960.
4. *Hamm B.* Wprowadzenie do socjologii osadnictwa. — Warszawa, Książka i Wiedza, 1990.
5. *Reissman L.* The Urban Process. Cities in Industrial Societies. — New York, 1964.
6. *Beaujeu-Garnier J., Chabot G.* Zarys geografii miast. — Warszawa, PWE, 1971.
7. *Myklebost H.* Norges Tettbygd Steder. — Oslo, 1960.
8. *Kiełczewska-Zalewska M.* Geografia osadnictwa. — Warszawa, PWN, 1972.
9. *Bogucka M., Samsonowicz H.* Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej. — Wrocław — Warszawa — Kraków — Gdańsk — Łódź, Ossolineum, 1986.
10. *Malikowski M.* Socjologiczne badanie miasta. Problemy pojęciowe, teoretyczne i metodologiczne. — Rzeszów, 1992.

11. Jałowicki B., Szczepański M.S. Miasto i przestrzeń w perspektywie socjologicznej. – Warszawa, Scholar, 2002.
12. Recensement de 1934. Population de la France. – Paris, 1934; za: *Beaujeu-Garnier J., Chabot G.*, Op.cit.
13. Edans Ch. Pierwsze społeczności – miasta i państwa // w: *Bahn P.G.* Atlas Archeologia świata. – Warszawa, Muza, 2003.
14. Sombart W. Handwörterbuch der Soziologie. – Stuttgart, 1959; za: *Hamm B.*, op.cit.
15. Wirth L. Urbanism as a Way of Life // *American Journal of Sociology*. – 1938. – Vol. 44.
16. Znaniecki F., Ziółkowski J. Czym jest dla Ciebie miasto Poznań? Dwa konkursy: 1928/1964. – Warszawa – Poznań, PWN, 1984.
17. Mumford L. The City in History. Its Origins, its Transformations, and its Prospects. – London, Secker & Warburg, 1963.
18. Pahl R.E. Whose City? – Harmondsworth, 1975.
19. Ziółkowski J. Urbanizacja, miasto, osiedle. – Warszawa, 1965.
20. Losch A. Gospodarka przestrzenna. Teoria lokalizacji. – Warszawa, PWE, 1961.
21. Sjöberg G. Cities and Developing in Industrial Societies // in: *Hauser P.M., Schnore L.* /ed./ The Study of Urbanisation. – New York, 1965.
22. Regulski J. Planowanie miast. – Warszawa, PWE, 1986.
23. Демиденко Э.С. Демографические проблемы и перспективы больших городов. – Москва: Статистика, 1980.
24. Turowski J. Urbanizacja świata. – Lublin, 1961.
25. Nowy Leksykon PWN. – Warszawa, Wyd. Naukowe PWN, 1998.
26. Wallis A. Miasto i przestrzeń. – Warszawa, 1967.
27. Географический Энциклопедический Словарь. Понятия и термины. – Москва: Советская Энциклопедия, 1988.
28. Park R.E., Burgess E.W. The City. – Chicago, 1925.
29. Simmel G. Die Grosstadt. – Dresden, 1903.
30. Herodot. Dzieje; za: *Bodnarski M.S.* /red./ Geografia antyczna. – Warszawa, PWN, 1957.
31. Cyt. za: *Zwingle E.* Megamiasta // *National Geographic Polska*. – 2003. – № 1.
32. Jałowicki B. Metropolie. – Białystok, Wyższa Szkoła Finansów i Zarządzania, 1999.
33. George P. Miasto. – Warszawa, PWN, 1956.
34. Eckert M., Nadolny A., Stobrawa W. Historia gospodarcza i społeczna świata XIX i XX wieku. – Zielona Góra, Kanion, 1993.
35. Sirojć Z. /red./ Zarys historii gospodarczej – od czasów najdawniejszych do najnowszych. – Warszawa, Wyższa Szkoła Działalności Gospodarczej, 2003.
36. Goodall B. The Penguin Dictionary of Human Geography. – Penguin Books, 1987.
37. Soldatos P. La nouvelle generation des villes internationales. – Montreal, 1987; za: *Jałowicki B.*, op.cit.
38. Bassand M. Metropolisation et ses sociales. – Lausanne, 1997.
39. Angotti T. Metropolis 2000. – London and New York, Routledge, 1993.
40. Powszechna Encyklopedia Popularna // – Kraków, Fogra, 1994 – 1998.
41. Wallis A. Socjologia wielkiego miasta. – Warszawa, PWN, 1967.
42. Kuciński K. Geografia ekonomiczna. Zarys teoretyczny. – Warszawa, SGH, 1994.
43. Luchter B. Osadnictwo // w: *Wrona J., Rek J.* /red./ Podstawy geografii ekonomicznej. – Warszawa, PWE, 1997.

*Методологія демографічних
та соціально-економічних
досліджень*

**МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ ОБ'ЄДНАННЯ ДАНИХ
З РІЗНИХ ДЖЕРЕЛ ДЛЯ АНАЛІЗУ
ДЕМОГРАФІЧНИХ І СОЦІАЛЬНО-
ЕКОНОМІЧНИХ ПРОЦЕСІВ**

*В.Г.Саріогло,
кандидат технічних наук,
старший науковий співробітник*

*Г.І.Терещенко,
молодший науковий співробітник,
Інститут демографії та соціальних
досліджень НАН України*

Останніми роками науковці, фахівці державних, громадських та комерційних структур, які працюють в галузі дослідження та моніторингу демографічних і соціально-економічних процесів, все чіткіше усвідомлюють необхідність використання інформації, отриманої з різних джерел. Цьому сприяють, зокрема, наступні тенденції у зміні принципів розробки соціальної політики [1]:

- зміщення акцентів при оцінці соціального розвитку та ефективності соціальних програм на регіональний та локальний (місцевий) рівень;
- зростання актуальності оцінки умов життя окремих верств населення — населення у стані бідності або злиденності, етнічних груп тощо;
- підвищення ролі багатовимірних, комплексних індикаторів соціального розвитку, таких, наприклад, як індекс людського розвитку;
- застосування методів моделювання при розробці заходів соціальної політики;
- дедалі ширше використання методів прогнозування і прогнозних оцінок;
- розвиток інформаційної бази, нові можливості застосування сучасних інформаційних технологій та ін.

Зростання попиту з боку користувачів призвело до того, що в галузі розробки методологічних підходів, методів, методик і процедур комплексного використання соціальної інформації нині відбуваються революційні зміни. Особливо це стосується проблем інтеграції даних на мікрорівні, про що свідчить й постійне зростання кількості публікацій з відповідних питань.

Методологія демографічних та соціально-економічних досліджень

Значну увагу фахівці приділяють питанням створення спеціалізованих (демографічних, соціальних) інтегрованих інформаційних систем корпоративного та, навіть, національного рівнів [2]. Важливим елементом таких систем є засоби, що забезпечують можливість об'єднання даних з різних джерел.

Окремі методики об'єднання даних впроваджуються в технологію обробки результатів вибіркового обстеження населення, що дозволяє підвищити надійність оцінок показників та узгодити їх з наявною зовнішньою інформацією [2].

У даній роботі розглядаються основні підходи до об'єднання інформації з різних джерел для підвищення ефективності вимірювання соціально-економічних і демографічних показників. Головна увага приділяється підходам до об'єднання даних на субнаціональному рівні. Методологічні та методичні аспекти вказаних підходів в Україні та пострадянських країнах недостатньо висвітлені в спеціальній літературі, хоча окремі методики та процедури вже застосовуються на практиці, зокрема при організації державних вибіркового обстеження населення.

Слід зазначити, що найбільш поширеним і опрацьованим підходом до забезпечення можливості оцінки показників на регіональному рівні є об'єднання агрегованих даних. Так, для оцінювання демографічних показників на регіональному рівні у міжпереписний період ще з 50-х років минулого століття застосовуються спеціалізовані симптоматичні розрахункові методики, в основі яких лежать так звані традиційні демографічні методи [3]. Ці методи призначені для оцінювання показників по малих територіях на базі об'єднання даних переписів з поточними адміністративними даними. Останні використовуються як симптоматичні показники для малих територій при аналізі відповідних процесів: актуальні адміністративні дані по певній території про кількість народжених, кількість померлих, характеристики міграційних процесів та ін. [4]. До найбільш відомих демографічних методик належать такі: методика життєвих відношень (Vital Rates Method), методика композиційного оцінювання, методика житлових одиниць тощо.

Спеціальні підходи до вимірювання показників зайнятості та безробіття на базі комплексного використання інформації з різних джерел з початку 60-х років ХХ століття застосовуються в США. Наприклад, у поточному вибіркового обстеженні населення (ПОН), що проводиться в США головним чином для щомісячного вимірювання рівнів безробіття і зайнятості населення, для отримання оцінок за окремими штатами та адміністративними округами застосовуються методи моделювання [5, 6]. При цьому будуються два види моделей: для рівня зайнятості та для рівня безробіття.

У моделі оцінки безробіття поряд з даними ПОН враховується така додаткова інформація, як дані з реєстру страхування по безробіттю, чисельність зайнятих, що визначається за платіжними документами, результати обстеження зайнятості, яке проводиться в несіськогосподарських галузях в ході поточного обстеження зайнятості, тощо. Перелічені дані використовуються в агрегованому вигляді. При моделюванні на рівні штату застосовуються статистичні процедури, що дають можливість коригувати оцінки з урахуванням наявних контрольних величин. Наприклад, місячні оцінки зайнятості та безробіття на рівні штатів коригуються таким чином, щоб їх річні середні показники дорівнювали відповідним показникам ПОН.

У США застосовуються також методи оцінки зайнятості та безробіття для субштатного рівня — так званий метод довідника, який до 1973 року був єдиним офіційним підходом для отримання оцінок зайнятості та безробіття на рівні штатів і на місцевому рівні [5, 6]. При оцінюванні безробіття на локальному рівні цей метод полягає у формуванні ряду оціночних “будівельних блоків”, в яких категорії безробітних класифікуються за

їхнім попереднім статусом (рис. 1). При цьому для отримання інформації по відповідних блоках використовуються наявні на місцевому рівні джерела даних, що забезпечує високу економічну ефективність підходу.

Оцінка безробіття в поточному місяці за методом довідника являє собою сукупну оцінку всіх трьох складових будівельних блоків. “Охоплена” категорія складається з таких груп безробітних: тих, хто в теперішній час отримує допомогу за програмою страхування по безробіттю; тих, хто не має права на допомогу. Оцінка чисельності першої групи безробітних не є проблемою, оскільки ці дані отримують з відповідних реєстрів.

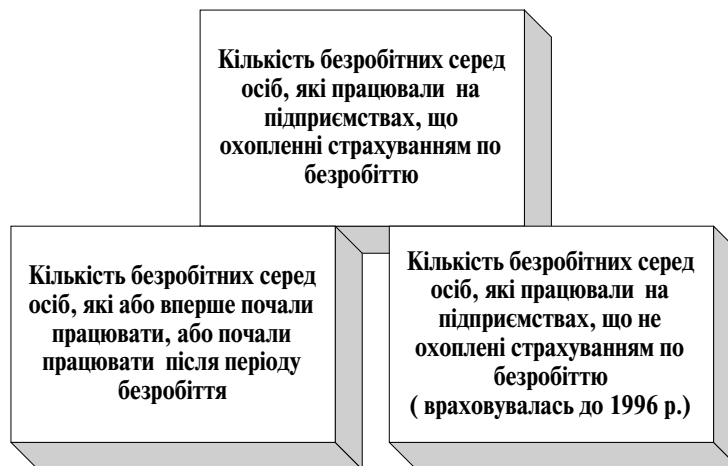

Рис. 1. “Будівельні блоки” при оцінюванні чисельності безробітних за методом довідника

Зазначимо, що до осіб, які в останній час працювали на підприємствах, що не охоплені страхуванням по безробіттю (рис. 1), відносять хатніх робітниць, безоплатно працюючих робітників сімейних підприємств, осіб, які займаються індивідуальною трудовою діяльністю, тих, що працюють в некомерційних організаціях, місцевих органах самоврядування та деяких сільськогосподарських галузях. Серед економічно активного населення кількість осіб цієї категорії мала тенденцію до зменшення, насамперед, за рахунок розвитку системи страхування на випадок безробіття. Тому, починаючи з 1996 року, вона не враховується при оцінках чисельності безробітних на місцевому рівні.

Оцінки кількості безробітних осіб, які втратили право на отримання допомоги, та тих, хто не має права на її отримання, базуються на оцінках фактичного числа безробітних в теперішній час плюс оцінка чисельності тих, кого слід додати до цих оцінок з попередніх періодів. Наприклад, оцінки за методом довідника кількості безробітних серед тих, хто вперше почав працювати (і не має права на допомогу), є функцією ряду параметрів, а саме: місяця року; поточної кількості кваліфікованих осіб серед безробітних і поточної чисельності кваліфікованої робочої сили; частки молодих людей у чисельності населення працездатного віку та оцінок відповідних часток економічно активного населення у попередні періоди. Оцінка на місцевому рівні середньої чисельності безробітних осіб серед тих, хто вперше почав працювати в поточному місяці, визначається за формулою [6, с. 28]:

$$UT=A(X+E)+BX,$$

де UT — середня за поточний період чисельність безробітних серед тих, хто вперше почав працювати;

X — середня чисельність безробітних за поточний період;

E — середня чисельність зайнятих за поточний період;

A і B — синтетичні коефіцієнти, що враховують історичні (за попередні періоди) оцінки часток економічно активного населення, сезонні коливання безробіття та ін.

Оцінка загальної чисельності зайнятих за методом довідника базується на даних, які отримують з кількох джерел. Головним джерелом інформації є обстеження підприємств, що проводиться за програмою поточного обстеження зайнятості на федеральному та місцевому рівнях. Важливим джерелом даних є обстеження зайнятості на підприємствах, що проводяться самими штатами. Використовуються також деякі інші дані. Метою опрацювання усіх цих даних є отримання оцінок загальної кількості найманих працівників, не пов'язаних з сільськогосподарським виробництвом, які працюють на підприємствах певного району. Ці оцінки зайнятості за місцем роботи узгоджуються з оцінками за місцем проживання. Розраховуються коефіцієнти коригування для кількох категорій зайнятих на основі співвідношень, встановлених за результатами останнього перепису населення. Екстраполяцією результатів перепису оцінюється, зокрема, чисельність працівників, що належать до сільськогосподарських робітників; працюючих не за наймом; безоплатно працюючих на сімейних підприємствах; працюючих вдома та ін. Всі перелічені складові, доповнені даними про погодинну оплату та заробітну плату, становлять оцінку показника зайнятості за методом довідника.

Таким чином, з наведеного зрозуміло, що ступінь використання наявної інформації при оцінюванні показників зайнятості та безробіття в США є дуже високим, особливо при оцінюванні показників на рівні штатів та адміністративних округів.

Аналогічні підходи в США застосовуються при оцінюванні показників бідності. Подібна методика використовується також у Канаді. Окремі підходи реалізовані у Франції, Великій Британії, Швеції та в інших країнах.

Впровадження аналогічних підходів в соціальну статистику України є наразі дуже актуальним.

Розглянуті раніше підходи стосуються, головним чином, агрегованих показників для різних рівнів агрегації даних. Ці методи розвиваються і стають все більш досконалими.

На особливу увагу заслуговують методи інтеграції даних на мікрорівні, тобто на рівні осіб або домогосподарств. Ці методи є найбільш актуальними для фахівців, оскільки дають змогу отримувати узгоджені масиви мікроданих [1]. При інтеграції даних з різних джерел застосовують такі основні методи:

- приєднання даних (data merging);
- зв'язування записів (record linkage);
- статистичне злиття, з'єднання даних (statistical matching; data fusion).

Перші два підходи застосовуються за умов, коли з різних джерел отримують дані по одних і тих самих одиницях або по однакових ознаках. Наприклад, у вибіркового обстеженні економічної активності населення, що проводилося Держкомстатом України за схемою ротації з 1999 по 2003 роки, у вибірці щоквартально змінювалось 25% домогосподарств (тобто, четверта частина домогосподарств вибувала з обстеження, і стільки ж

нових домогосподарств входило до вибірки) [7]. Квартальні оцінки показників розраховувалися на основі результатів опитування приблизно 30 тисяч відібраних домогосподарств. Для побудови річних оцінок показників в єдиний масив зливалися результати опитування за чотири квартали. З урахуванням того, що кожного кварталу анкети опитування були ідентичні, схема процедури приєднання даних є досить простою (рис. 2).

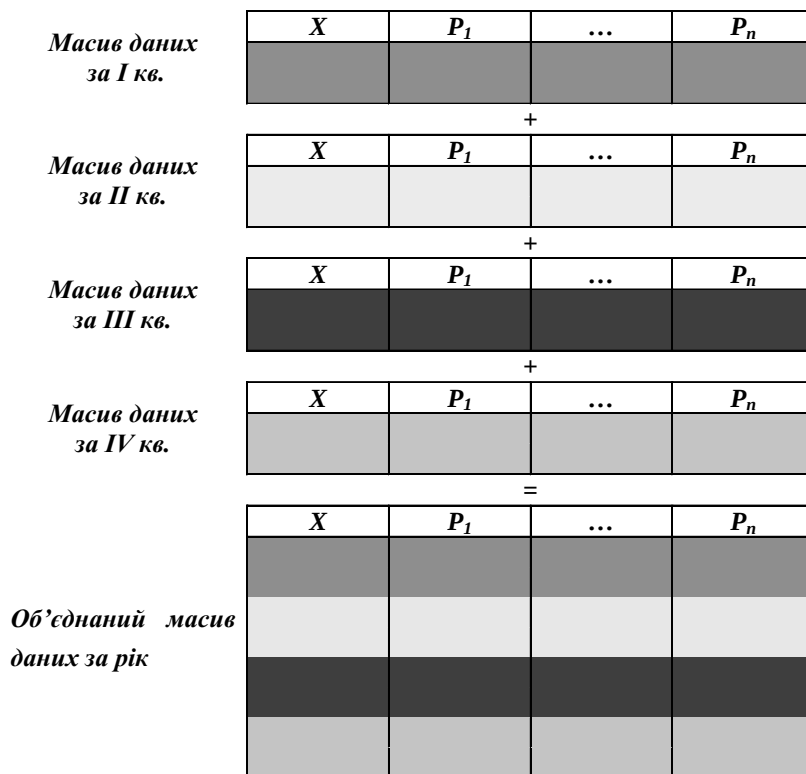

Рис. 2. Схема об'єднання квартальних даних обстеження економічної активності в єдиний річний масив методом приєднання даних

Звернемо увагу на те, що йдеться про одиниці однакового рівня – домогосподарства і про ідентичний набір ознак. Процедура приєднання даних реалізується багатьма стандартними статистичними пакетами програм і, зокрема, програмою SPSS.

Процедура зв'язування записів застосовується, коли по одних і тих самих одиницях отримують дані з різних джерел, тобто до певного масиву даних необхідно приєднати додаткові змінні (рис. 3). Прикладом застосування цього методу може бути щоквартальне вибіркве обстеження Держкомстату України умов життя домогосподарств, в якому дедалі більше застосовуються так звані модульні обстеження. Вони проводяться за окремою тематичною анкетною і охоплюють, як правило, всі або певну частину (підвибірку) домогосподарств, що були обстежені з питань умов життя. Для можливості приєднання

Методологія демографічних та соціально-економічних досліджень

даних з умов життя (наприклад, даних щодо складу, доходів або витрат домогосподарств) до даних модульного обстеження необхідно передбачити спеціальні ознаки – ключі, за якими вдасться потім зв'язати записи за домогосподарствами.

Рис. 3. Схема зв'язування записів модульного обстеження з даними обстеження умов життя домогосподарств

Процедура зв'язування записів також реалізується багатьма стандартними статистичними пакетами програм. Два розглянуті підходи широко застосовують при обробці даних вибірових обстежень у відповідних підрозділах Держкомстату України, науковці, соціологи та статистики при дослідженнях.

Найбільш методологічно і технологічно складним є третій підхід, який дозволяє об'єднувати дані з різних джерел за різними блоками обстежених одиниць та різними блоками ознак (рис. 4). При цьому не вимагається наявності ознак-ключів. Таке об'єднання даних спирається на аналіз та врахування статистичних властивостей наборів даних. Застосування методики злиття даних дає можливість отримувати єдині масиви даних на основі різних обстежень, таких, наприклад, як переписи населення та вибірові обстеження населення (домогосподарств).

Слід зазначити, що результати переписів і вибірових обстежень фактично доповнюють одне одного. Переписи є джерелом даних по всіх одиницях спостереження, але по дуже обмеженому колу “фундаментальних” ознак. Спеціалізовані обстеження дають набагато більш детальні дані, але по певній частині (вибірці) одиниць. Лише на підставі комплексного аналізу цих даних з'являється можливість ефективного моніторингу заходів соціальної політики. При цьому дані переписів дають змогу встановити основні характеристики одиниць спостереження та їх розміщення, а результати обстежень – визначити взаємозв'язки та взаємодію ознак [5].

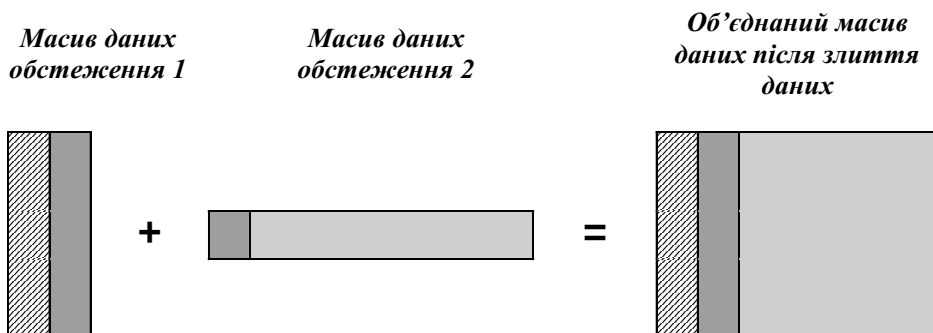

Рис. 4. Схема статистичного злиття даних двох різних обстежень

Методи статистичного злиття даних дають можливість оцінювати соціальні показники на основі більших за обсягом масивів інформації, ніж масиви, отримані за даними конкретних обстежень. Так, злиття даних обстежень умов життя домогосподарств і економічної активності населення дозволило би оцінювати показники, що вимірюються в обох обстеженнях (наприклад, окремі показниками зайнятості), на значно більших масивах даних — щоквартально об'єднані масиви включали би результати обстеження майже 35 тис. домогосподарств замість близько 25 тис. для обстеження економічної активності та близько 10 тисяч для обстеження умов життя домогосподарств. Саме для реалізації такої можливості зараз Держкомстат України проводить роботи з гармонізації програм цих обстежень.

Можливість застосування методології злиття даних передбачає виконання певних правил підготовки даних [8], а саме:

- гармонізацію статистичних одиниць;
- гармонізацію періоду статистичних обстежень;
- порівнянність охоплення населення;
- гармонізацію ознак;
- гармонізацію класифікацій;
- контроль пропущених значень;
- контроль походження змінних;
- контроль змінних на послідовність.

Гармонізація статистичних одиниць передбачає необхідність з'ясування, чи всі дані з різних джерел можна віднести до одиниць одного рівня. Наприклад, у вибіркових обстеженнях часто обстежують домогосподарства, а переписи та реєстри населення містять інформацію по окремих особах, тому треба передбачити можливість переходу до статистичних одиниць одного рівня.

Гармонізація періоду статистичних обстежень полягає в узгодженні періоду (моменту часу) отримання даних.

Аналіз охоплення населення дає змогу з'ясувати, чи однакові групи населення об'єднані, бо дані перепису населення містять інформацію про все населення, а дані, скажімо, об-

Методологія демографічних та соціально-економічних досліджень

стеження економічної активності населення містять лише інформацію про працездатне населення, тобто населення у віці 15–70 років.

Гармонізація змінних. В усіх джерелах інформації всі змінні, що об'єднані, мають бути однаково визначені.

Гармонізація класифікацій. В усіх джерелах інформації всі змінні, що об'єднані, повинні бути однаково класифіковані.

Перевірка на пропущені значення. Дана процедура дозволяє з'ясувати, чи не містять змінні пропущені значення.

Походження змінних. Внаслідок об'єднання можуть з'явитися деякі нові змінні.

Перевірка змінних на послідовність дає можливість з'ясувати, чи зберегли змінні потрібну послідовність в об'єднаному масиві.

Оскільки перший масив, зображений на рис. 4 (масив даних обстеження 1), використовується для отримання невідомої частини другого масиву, перший масив називають донором, а другий — реципієнтом. Завдання полягає фактично у заповненні частини масиву - реципієнта за допомогою спеціальної процедури відновлення відсутніх даних — процедури імпутації [9]. Найбільш поширеними методами імпутації є заповнення відсутньої частини масиву: середніми з наявних значень; методом «cold deck» імпутації (заповнення без доббору); методом «hot deck» імпутації (з доббором); методом «найближчого сусіда»; заповнення на базі статистичних моделей; багаторазове заповнення, або багаторазова імпутація. Слід зауважити, що кожна методика імпутації має свої переваги і недоліки. Для їх ефективного застосування в конкретній ситуації необхідно виконати спеціальні дослідження. Як правило, при об'єднанні даних застосовують кілька методик отримання відсутньої інформації.

Яскравим прикладом комплексного використання даних переписів та вибіркового обстеження населення на основі третього підходу до об'єднання даних є методика так званої «картографії» бідності — спеціальна методика оцінювання показників бідності для малих територій, що забезпечує можливість візуалізації та детального аналізу просторового розподілу бідних верств населення для певної країни та її регіонів [10]. Корисність цього підходу для розробників соціальної політики та дослідників особливо висока, коли є можливість аналізу бідності для найнижчих рівнів агрегації даних — окремих населених пунктів або районів великих міст.

Головний методологічний принцип картографії бідності полягає в об'єднанні даних вибіркового обстеження, в яких вимірюються показники для оцінки бідності, і даних перепису населення (або даних реєстру населення). Враховуючи, що обстеження не можуть забезпечити надійних оцінок бідності на місцевому рівні, а переписи не надають інформації для оцінки бідності, об'єднання даних — фактично єдиний шлях до можливості аналізу бідності на локальному рівні. Процедура об'єднання даних забезпечує визначення (імпутацію) показників бідності (рівня доходів або споживання) для домогосподарств, які охоплені переписом населення. Для цього застосовуються, як правило, методи статистичного моделювання. Моделі будуються на даних вибіркового обстеження. При цьому зрозуміло, що факторні (екзогенні) змінні повинні вимірюватись і у вибіркового обстеженні, і в переписі та бути гармонізовані, що вже відзначалося раніше.

За результатами виконаних досліджень доцільно зробити **такі висновки**. Для належного вимірювання й аналізу демографічних і соціально-економічних процесів на регіональному та локальному рівнях необхідне ефективне використання інформації, отрима-

Методологія демографічних та соціально-економічних досліджень

ної з різних джерел. Сучасні методологічні підходи до комплексного використання інформації на різних рівнях агрегації даних та на мікрорівні застосовуються в багатьох країнах світу при оцінці ряду важливих показників. Окремі розробки в цьому напрямі є і в Україні. Для забезпечення можливості застосування методів об'єднання інформації при розрахунках демографічних і соціально-економічних показників на регіональному та локальному рівнях для офіційного використання необхідно виконати певний обсяг досліджень і провести відповідну роботу з користувачами. При плануванні масштабних державних обстежень населення України необхідно передбачати можливість комплексного використання їх результатів на регіональному та локальному рівнях.

Джерела

1. *Bakker B.F.M., Al P.G.* Re-engineering social statistics by micro-integration of different sources: an introduction//Netherlands Official Statistics. — 2000. — Vol. 15.
2. *Материалы* встречи группы экспертов по инновационным методикам для переписей населения и крупномасштабных демографических обследований. — Гаага: NIDI, 22–26 апреля 1996 г.
3. *Rao J.N.K.* Small Area Estimation. — John Wiley&Sons, 2003.
4. *Пон Превошт.* Интеграция статистических данных (результатов обследований) с (административными) данными регистров / Экономический и Социальный Совет. — ООН, 2000. — Е.
5. *Local Area Unemployment Statistics.* Program Manual. — U.S. Department of Labor, Bureau of Labor Statistics, August 2001.
6. *Методологическое* руководство бюро статистики труда США. — BLS Handbook of methods. Russian Language, April 1997.
7. *Статистичний збірник.* Економічна активність населення України 2002. — К.: Держкомстат України, 2003.
8. *Van der Laan, P.* Integration administrative registers and household surveys// Netherlands Official Statistics. — 2000. — Vol. 15.
9. *Саріогло В.Г.* Особливості застосування процедур імпутації при обробці даних вибірових обстежень домогосподарств // Проблеми статистики. — К., 2001. — Вип. 3.
10. *Harold Alderman, Miriam Babta, Gabriel Demombynes, Nthabiseng Makhath, Berk.* How low can you go? Combining census and survey data for mapping poverty in South Africa. — World Bank. — November 2001.

*Методологія демографічних
та соціально-економічних
досліджень*

**ДОМОГОСПОДАРСТВА:
ФУНКЦІЇ ТА ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ**

*О.М. Гладун,
кандидат економічних наук, старший
науковий співробітник Інституту демографії
та соціальних досліджень НАН України*

Домогосподарство є унікальним соціально-економічним утворенням, основою суспільства. У ньому сходяться та концентруються всі аспекти людського життя: біологічні, соціальні, економічні. Основою, ядром домогосподарства була, є та залишається сім'я. Майже всі демографічні процеси проходять у межах сім'ї. Тому в подальшому ми будемо оперувати цими двома поняттями залежно від контексту. А спочатку, враховуючи складність об'єкта розгляду, спинимося на визначеннях.

Є багато визначень домогосподарства та сім'ї залежно від контексту та мети дослідження. Але загальноприйнятими є визначення, які прийняті Організацією Об'єднаних Націй, відповідно, домогосподарством є „група осіб, які займають окреме житло та харчуються за спільним столом” [1, с. 4]. Демографічний енциклопедичний словник радянських часів дає таке визначення домогосподарства: „соціально-економічна комірка, яка об'єднує осіб відносинами, що виникають при організації їх спільного побуту: ведення спільного домашнього господарства, спільне проживання тощо” [2, с. 127]. При проведенні Всеукраїнського перепису населення 2001 року використовувалось наступне визначення домогосподарства: „сукупність осіб (або одна особа), які спільно проживають в одному житловому приміщенні (його частині), ведуть спільне господарство (мають спільні витрати на утримання житла, харчування тощо), повністю або частково об'єднують та витрачають кошти. Ці особи можуть перебувати в родинних стосунках, стосунках свояків, не перебувати в будь-яких з них або бути і в тих, і в інших” [3, с.9, 10]. Загальним у всіх цих визначеннях у будь-якій складовій є спільне проживання та спільний побут. Спільне проживання і ведення побуту передбачає спільні витрати. Тобто члени домогосподарства повинні мати спільний бюджет для задоволення своїх потреб. При цьому наявність споріднення або свояцтва не передбачається. Це принципово відрізняє сім'ю від домогосподарства.

Складність у визначенні сім'ї підкреслюється у словнику ООН: „Визначення сім'ї як одиниці обліку змінюється залежно від мети дослідження. При цьому можуть бути використані у різному сполученні такі ознаки: спорідненість або свояцтво, тобто наявність між особами, які складають сім'ю, певного ступеня родинних стосунків; економічна ознака, на підставі якої сім'ю часто називають господарством; територіальна ознака, що

полягає у спільному проживанні; і юридична ознака” [1, с. 6]. Демографічний енциклопедичний словник визначає сім’ю як „засноване на шлюбі або кровних родинних стосунках об’єднання осіб, які пов’язані спільним побутом та взаємною відповідальністю” [2, с. 395]. Тобто на перше місце виходять родинні стосунки. Основою сім’ї виступає шлюб, на базі якого і утворюються родинні стосунки.

В історичному аспекті сім’я утворилася раніше домогосподарства, в епоху пізнього неоліту. Шлюб як основа сім’ї, пройшов три історичні стадії: груповий шлюб (у період дикунства), парний шлюб (у часи варварства) та моногамія (у період цивілізації) [4, с. 80].

Важливість дослідження різних аспектів функціонування сім’ї підкреслюється ще й тим, що нині 85% людей живе у сім’ях [5, с.156]. З огляду на те, що на відміну від сім’ї домогосподарство може складатися з однієї особи, можна вважати, що у домогосподарствах живе фактично усе населення.

Слід зауважити, що у теперішній час в Україні поняття “сім’я” та “домогосподарство” практично ідентичні.

Сім’я має багато функцій, які за весь період її існування практично не змінювалися, але їх значущість змінювалася залежно від історичного періоду. Якщо сформулювати коротко, то основною задачею сім’ї є відтворення (різних аспектів своєї життєдіяльності). До основних функцій сім’ї належать: біологічна (репродуктивна); моральна; психологічна; соціалізаційна; побутова; матеріально-побутова; відпочинку та дозвілля; економічна [5, 6, 7, 8].

Репродуктивна функція полягає у відтворенні людини: це народження дитини, догляд за нею, забезпечення її здоров’я до моменту входження у самостійне життя.

Моральна функція – відтворення, модернізація (відповідно до змін у суспільстві) та передача наступним поколінням моральних цінностей, що склалися як у конкретній сім’ї, так і тих, які склалися у певній соціально-етнічній групі та державі загалом.

Психологічна функція – створення в сім’ї певного психологічного мікроклімату, який би забезпечив нормальні відносини у сім’ї, підтримку членів сім’ї, особливо дітей та осіб літнього віку.

Функція соціалізації полягає у орієнтації та забезпеченні входження особи (чи сім’ї) до тієї чи іншої соціальної групи населення шляхом набуття відповідної освіти, кваліфікації, владштування на певній роботі та забезпечення відповідного рівня матеріального добробуту.

Побутова функція – це організація побуту, який би був основою створення комфортного організованого середовища.

Матеріально-побутова функція полягає у підтримці членів сім’ї, які ще або вже не можуть матеріально забезпечувати своє існування. В основному це діти та особи літнього віку, а також інваліди.

Функція відпочинку та дозвілля слугує як для забезпечення фізичного відновлення людини, так і для розвитку певних якостей, задоволення духовних потреб.

Економічна функція має кілька аспектів та складових, які будуть розглянуті далі. Зараз зауважимо, що економічна функція є базою, на якій ґрунтується повноцінна реалізація всіх інших функцій.

З розвитком економічних функцій – особливо з набуттям економічної незалежності жінкою – сім’я дедалі більше перетворюється на правовий союз. Таким чином, розвиток економічної функції призводить до відносного зменшення ролі цієї функції у сім’ї.

Методологія демографічних та соціально-економічних досліджень

Зміни, що відбуваються у суспільстві, вплив соціально-економічних умов на шлюбно-сімейні відносини призвели до необхідності перегляду погляду на сім'ю за нових економічних умов [9].

Слід зауважити, що наявність стількох різноманітних функцій сім'ї і зумовлює складність її вивчення. Сім'ю досліджують різні науки: демографія, економіка, соціологія, біологія, генетика, медицина, психологія, право тощо. Дослідження сім'ї потребує аналітичного підходу, тобто виділення окремих сторін функціонування сім'ї. Але функції сім'ї настільки взаємопов'язані та переплетені, що один аспект практично неможливо дослідити не торкаючись іншого. Багатство різноманітності породжує складності синтезу.

Сім'я змінюється залежно від розвитку суспільства.

У ранні періоди історії головною задачею сім'ї було забезпечення виживання людини як біологічного виду. Тому ця — біологічна — функція була домінуючою. Інші функції перебували у „зачатковій стадії”. З розвитком людини, її навичок виконувати просту роботу — скотарство, примітивне землеробство — набувала ваги економічна функція сім'ї. Причому розвиток економічної функції став запорукою гарантії реалізації і функції біологічної. Нині взагалі перед людьми не стоїть питання свого збереження як біологічного виду. Проблема вже має інший аспект: перенаселення деяких частин планети та ресурсне забезпечення. Розвиток економічної функції призвів до зменшення ролі сім'ї у забезпеченні функції біологічної та розвитку і становлення інших функцій. Так, постійно зростає значення функцій: соціалізації, психологічної, моральної, відпочинку та дозвілля.

Проте можливість повноцінного (у розумінні конкретної сім'ї) здійснення кожної з зазначених функцій залежить від реалізації економічної функції. І взагалі, не потребує обґрунтування той факт, що як стан і сила держави залежить від економічного розвитку, так і стан реалізації різних функцій окремою сім'єю безпосередньо ґрунтується на економічному забезпеченні сім'ї.

У межах сім'ї економічна функція виступає у двох аспектах: формування ресурсів та їх розподіл для реалізації різних функцій. Переходячи до економічної функції, ми умовно наближаємось до домогосподарства. Адже головна відмінність сім'ї від домогосподарства саме і полягає у тому, що домогосподарство розглядається більш як економічна одиниця. Отже, спинимось детальніше саме на економічній діяльності.

Використання ресурсів залежить від двох чинників: зовнішнього та внутрішнього. До зовнішнього належить політика держави та місцевих органів влади щодо податків, зборів, платежів, пільг тощо, до внутрішнього — пріоритети членів сім'ї у даний період часу.

Формування ресурсів також залежить від двох згаданих чинників. Зовнішній вплив відбувається через пенсійне забезпечення, стипендії, безоплатне або пільгове навчання, медичне обслуговування, надання путівок тощо. Внутрішній чинник — це економічна діяльність домогосподарства, що має кілька складових:

- виконання домашньої роботи;
- робота в особистому підсобному господарстві;
- робота поза межами домогосподарства;
- діяльність домогосподарства як самостійної одиниці на ринку товарів та послуг.

Виконання домашньої роботи включає підтримання житла у належному стані, його поточний ремонт, догляд за дітьми та особами літнього віку, приготування харчів тощо.

Робота у підсобному господарстві полягає у проведенні робіт з виробництва товарів (продуктів) для власного споживання, які у разі надлишку можуть бути реалізовані на ринку.

Робота поза межами домогосподарства забезпечує дохід у вигляді заробітної плати чи іншого виду доходу. Сюди можна віднести також ще й прибуток від власності.

Діяльність домогосподарства як самостійної одиниці на ринку товарів та послуг означає, що члени домогосподарства виходять на ринок і працюють як економічна одиниця з усіма наслідками. Тобто, у цьому випадку домогосподарство вступає у економічні відносини з іншими домогосподарствами або юридичними особами. Домогосподарство відчуває на собі всю специфіку функціонування ринків товарів, послуг, праці, і функціонує у системі значних економічних ризиків. У цьому сенсі домогосподарство практично є незахищеним від різного виду потрясінь і перше відчуває на собі економічні негаразди. Домогосподарства займають той прошарок у сфері економічної діяльності, який не може (або не бажає) зайняти держава чи юридичні особи. Вони пом'якшують ситуацію на ринках товарів та послуг. До того ж, у цьому випадку зменшується напруження на ринку праці.

Роль домогосподарств в економіці України важко переоцінити. Так, у 2002 р. частка сектору домогосподарств у виробництві продукції сільського та лісового господарства становила 63,4%, торгівлі — 14,4%, будівництва — 10,6%, рибальства — 6,6% [10, с. 35]. Частка домогосподарств у кінцевому використанні валового внутрішнього продукту становила 55,1% [10, с. 21]. Тобто домогосподарство є важливим елементом економічної системи держави [11].

Часто домогосподарства працюють у межах неформального сектору економіки. Вони є також основними споживачами продукції та послуг неформального сектору. Це додатково зумовлює необхідність дослідження реалізації економічної функції домогосподарствами.

У контексті формування та використання ресурсів важливими є взаємовідносини домогосподарство — держава. Річ у тім, що держава бере на себе виконання (повністю або частково) функцій домогосподарства (сім'ї). Чим більше перебирає на себе держава у реалізації якоїсь функції, тим менше залишається домогосподарству, або значно зменшується потреба в економічному забезпеченні цієї функції. Так, наприклад, у період соціалізму держава гарантувала безоплатне медичне обслуговування та освіту. Нині з'явилися платні медичні установи та можливість отримати вищу освіту за контрактом, тобто за власний рахунок, що ставить перед домогосподарством проблему знаходження додаткових фінансових ресурсів для реалізації певної функції або відмови від неї. Це ж стосується забезпечення житлом та інших аспектів функціонування сім'ї (домогосподарства). За певних умов — наприклад, у разі загибелі чи відмови батьків від дітей, коли особи залишаються без годувальника — держава бере на себе окремі функції сім'ї, проте при виконанні цих функцій є багато проблем.

Під час перебудови та в перші роки незалежності, за соціально-економічної кризи домогосподарства виявились практично незахищеними і зазнали значних фінансових втрат. Наслідки цього удару домогосподарства відчувають ще й досі. Сім'я стала епіцентром усіх проблем, негативів, які виникли у суспільстві. Це не тільки економічні проблеми. Це вплинуло на біологічну (репродуктивну) функцію, загостило особисті стосунки у сім'ї, погіршило моральний стан, призвело до змін системи цінностей, що також не відбувається без певних психологічних потрясінь.

Хоча зараз держава робить спроби компенсувати фінансові втрати, це не йде у ніяке порівняння зі збитками. Домогосподарства були залишені на призволяще. Та це спонукало зайняти більш активну позицію і вийти на ринки, які за часів соціалізму практично для них не існували.

Методологія демографічних та соціально-економічних досліджень

Демографічний стан та тенденції в країні неможливо повноцінно проаналізувати без дослідження змін у чисельності та складі домогосподарств, їх структурі. Дані щодо домогосподарств є актуальними для Міністерства праці та соціальної політики, Міністерства фінансів, Міністерства у справах молоді та спорту тощо. Для розробки та проведення обґрунтованої соціальної політики важливою є інформація щодо домогосподарств за окремими типологічними групами: домогосподарства, в яких є діти певного віку, в яких діти проживають з одним з батьків, в яких проживають тільки пенсіонери тощо. Прогноз структури домогосподарств потрібен для вирішення питань соціального забезпечення, житлового будівництва, зайнятості, щодо дітей (дошкільні, шкільні навчальні заклади) та ін., а також дає можливість прогнозувати потребу різних соціальних фондів у коштах на державному, регіональному рівнях та по окремих територіально-адміністративних одиницях.

Це потребує відповідного інформаційного забезпечення, що є однією з проблем при дослідженні домогосподарств. По-перше, інформації щодо домогосподарств мало, а та що є — розпорошена по різних відомствах; по-друге, характеристики як конкретного домогосподарства, так і узагальнюючі постійно змінюються, причому доволі динамічно; і по-третє, велика кількість домогосподарств ускладнює збирання та обробку інформації.

Дослідження домогосподарств можливо тільки на базі спеціально організованих спостережень. До них відносять перш за все переписи населення та спеціально організовані вибіркові обстеження.

Населення (домогосподарства) перебуває під постійною увагою держави. Перші переписи населення ще у стародавньому світі (Китай, Єгипет, Древній Рим тощо) проводили обстеження — у нашій термінології — домогосподарств. Метою цих обстежень були нагальні практичні проблеми держави. Окрім підрахунку приблизної чисельності населення, це насамперед — обкладення податками та з'ясування наявної кількості осіб „призовного віку”. Тобто, насамперед — це суто економічні та військові аспекти функціонування держави. Про інші аспекти, у тому числі соціальні — взагалі не йшлося.

З розвитком суспільства держава дедалі більше уваги приділяє саме вирішенню соціально-економічних проблем домогосподарств. Цими проблемами опікуються і міжнародні організації, такі як ООН, Міжнародна організація праці (МОП), Світовий банк тощо. Так, рекомендація 170 МОП „Рекомендація щодо статистики праці” має спеціальний розділ „Статистика витрат та прибутків домогосподарств”, у якому зазначається, що „статистичні дані про витрати на ведення домашніх господарств або, залежно від обставин, витрати сімей та, по змозі, статистику прибутків від ведення домашніх господарств, або, залежно від обставин, прибутків сімей слід збирати не рідше один раз на десять років” [12, с. 1292]. Тобто МОП ставить за мету дослідження саме економічної функції домогосподарств як основи, на якій ґрунтується реалізація всіх інших функцій.

Як зазначалось раніше, одними з основних джерел інформації щодо населення є переписи та спеціально організовані обстеження. Без них практично дуже важко зібрати інформацію щодо домогосподарств.

Так, при дослідженні і економічній оцінці домашньої роботи існують два підходи: еквівалент витрат часу та альтернативних витрат [13]. Але обидва ці підходи неможливо реалізувати без відомостей про кількість часу, що витрачається кожним членом домогосподарства на ту чи іншу домашню роботу. Їх одержати можна лише на основі спеціального спостереження бюджету часу. На жаль, за роки незалежності таке обстеження в Україні не проводилось.

Методологія демографічних та соціально-економічних досліджень

Вартісна оцінка робіт, виконаних у підсобному господарстві, також неможлива без спеціально організованих обстежень. Це ж стосується і діяльності домогосподарств як самостійної одиниці на ринку товарів та послуг. У цьому випадку діяльність декларується за спрощеними звітами або не декларується взагалі. Щодо офіційної діяльності поза межами домогосподарств, то певна інформація є в статистичних та податкових органах. Проте ця інформація в статистичних органах є тільки в узагальненому вигляді, а в податкових — стосується конкретної особи, а не домогосподарства. Адміністративні дані неможливо пов'язати з конкретним домогосподарством.

Дуже вагомими даними щодо домогосподарств є результати вибіркового обстеження, які проводить Держкомстат України. Це обстеження умов життя домогосподарств, економічної активності населення, з питань сільськогосподарської діяльності. Перші два види обстеження були запроваджені на новій методологічній основі, що відповідає міжнародним стандартам, у 1999 р., а третє — у 2000 році. У теперішній час річний обсяг вибірки в обстеженні умов життя домогосподарств становить майже 13 тис. домогосподарств, з питань сільськогосподарської діяльності — 29,5 тис., а квартальний обсяг вибірки в обстеженні економічної активності населення — 55,4 тис. домогосподарств. Це досить великий обсяг вибірки для отримання надійних даних для державного, а в окремих випадках — і для регіонального рівнів.

Проведення цих обстежень уже відпрацьовано, їх дані дають змогу робити аналіз різних аспектів життєдіяльності домогосподарств, а відтак — і реалізації ними певних функцій. Для можливості спільного використання даних обстежень проведено гармонізацію частини запитальників.

При дослідженні домогосподарств є ще одна проблема. Відповідно до функцій, можна виділити три загальні напрями дослідження домогосподарств: демографічні, економічні, соціальні процеси. Окремою проблемою, загальною для всіх трьох напрямів, є класифікація, що полягає у виділенні типологічних груп за різними ознаками, якими можуть бути тип місцевості або населеного пункту, де проживає домогосподарство, кількість членів домогосподарства, наявність у ньому певних категорій осіб (наприклад, наявність дітей або пенсіонерів), рівень матеріального добробуту тощо. Головна умова для класифікаційної ознаки — вона повинна розподіляти домогосподарства на якісно відмінні групи. Наприклад, наявність дітей змінює структуру витрат і акцентів щодо функцій домогосподарства. Реалізація всіх функцій домогосподарства залежить від того, де проживає домогосподарство — у місті чи в сільській місцевості. У загальному вигляді вплив місцевості проживання ілюструє відмінність у розмірі домогосподарств (табл. 1). У свою чергу, чисельність та якісний склад впливають на реалізацію функцій домогосподарством.

Таблиця 1

Середній розмір домогосподарств України
(за даними обстеження умов життя домогосподарств)

Рік	Середній розмір домогосподарства			Джерело даних
	всього	міські поселення	сільська місцевість	
1999	2,81	2,74	2,94	[14, с. 9, 11]
2000	2,76	2,71	2,89	[15, с. 13, 15]
2001	2,73	2,68	2,86	[16, с. 15, 17]
2002	2,71	2,63	2,89	[17, с. 9, 11]
2003	2,62	2,56	2,77	[18, с. 9, 11]
2004	2,62	2,55	2,77	[19, с. 9, 11]

На практиці залежно від мети застосовуються різні класифікації. При переписах населення використовуються спеціально розроблені типології сімей. Так, при публікації підсумків Всесоюзного перепису населення 1989 року це було 9 типів сімей [20, с. 432], які оцінювалися за кількома класифікаційними ознаками: кількість шлюбних пар, наявність дітей, відсутність одного з батьків. У даному випадку як класифікаційні виступали демографічні ознаки. При проведенні Всеукраїнського перепису населення 2001 року як одиницю спостереження було введено домогосподарство. При розробці результатів застосовано групування домогосподарств за розміром — від одного члена у складі домогосподарства до десяти і більше. Дані щодо сімей на даний час не друкувалися.

При опрацюванні даних обстеження умов життя домогосподарств їх групують за рівнем середньодушового доходу (абсолютні та децильні групи), а окрім того, — за віком дітей та наявністю пенсіонерів, кількістю працездатних членів домогосподарства, за джерелами доходів тощо. Розробляються також витрати за їх структурою, що дає змогу аналізувати особливості реалізації домогосподарствами своїх функцій. Отже, групування здійснюється здебільшого за економічною ознакою.

Таким чином, групування домогосподарств при різних обстеженнях не збігаються, тобто немає гармонізованої типології. Це природно, враховуючи різні завдання статистичних спостережень та наявність безлічі варіантів побудови типології. При комплексному аналізі є необхідність групування за різноманітними характеристиками домогосподарств — демографічними, соціальними, економічними. Практично досліднику зробити це важко, оскільки виникає багато комбінацій та велика кількість типологічних груп. Але ця проблема вирішується методами багатовимірного статистичного аналізу, зокрема кластерного аналізу [21, 22, 23].

Кластерний аналіз — багатовимірна статистична процедура, що полягає у розподілі сукупності об'єктів на порівняно однорідні групи (кластери). Кожен об'єкт сукупності, який описується n ознаками, можна представити як точку n -вимірного простору з відповідними координатами. Основна мета кластерного аналізу — формування із сукупності об'єктів у n -вимірному просторі таких груп однорідних підмножин, щоб об'єкти всередині групи були подібні один до одного, а об'єкти з різних груп — відмінними. Під подібністю тут розуміється близькість об'єктів у n -вимірному просторі ознак. Тобто задача зводиться до визначення у цьому просторі ознак природних скупчень об'єктів, які і вважаються однорідними групами. Сформовані за допомогою кластерного аналізу ізольовані групи об'єктів трактуються як якісно різні. Кластери мають деякі властивості, найбільш важливими з яких є щільність, дисперсія, розміри, форма.

Основними задачами, які вирішуються різними методами (алгоритмами) кластерного аналізу, є [21, 24, 25]:

- 1) розробка типології чи класифікації;
- 2) дослідження концептуальних схем групування об'єктів;
- 3) формування гіпотез на основі дослідження даних;
- 4) перевірка гіпотез або дослідження, чи дійсно групи (типи), які були сформовані тим чи іншим способом, є у наявних даних.

Таким чином, методи кластерного аналізу забезпечують виявлення структури в даних, яку не можна знайти візуально чи за допомогою експертів.

Проведений аналіз дає можливість зробити такі *висновки*.

Домогосподарство (і сім'я як його основа) є найважливішою складовою суспільства, яка водночас найскладніша для вивчення. Це зумовлено як різноманітністю функцій, які

реалізовує домогосподарство, так і їх взаємопов'язаністю, особливістю реалізації кожним конкретним домогосподарством. Кількість домогосподарств, їх якісна відмінність значно ускладнюють їх дослідження. Основною інформаційною базою щодо вивчення домогосподарств є державні статистичні спостереження. При цьому наявна проблема комплексного використання інформації різних обстежень та з адміністративних джерел, що потребує як загального вирішення, так і спеціальних розробок у кожному конкретному випадку. Іншою важливою проблемою є типологія домогосподарств на базі різноманітної інформації. Розробка типології можлива і доцільна на основі методів багатовимірного статистичного аналізу.

Вирішення цих проблем у теоретичному та практичному аспектах дозволить поглибити аналіз існуючого стану домогосподарств, робити прогнози щодо змін у типології домогосподарств, реалізації ними своїх функцій (особливо економічної), що надасть можливість приймати більш обґрунтовані управлінські рішення.

Джерела

1. *Многоязычный демографический словарь. Русское издание.* ООН. — Нью-Йорк, 1964. — 113 с.
2. *Демографический энциклопедический словарь.* — М.: “Советская энциклопедия”, 1985. — 608 с.
3. *Інструкція* щодо проведення Всеукраїнського перепису населення 2001 року і заповнення переписної документації. — К.: Державний комітет статистики України, 2001. — 56 с.
4. *Энгельс Ф.* Происхождение семьи, частной собственности и государства. — М.: Политиздат, 1973. — 240 с.
5. *Тумусов Ф.С.* Семья и постиндустриальная цивилизация // Вопросы философии. — 2001. — №12. — С. 153 — 163.
6. *Парик И.Ю.* Структура семей и домохозяйств // В кн.: Социальная статистика: Учебник / Под ред. И.И.Елисеевой. — М.: Финансы и статистика, 2002. — С. 50 — 71.
7. *Чуйко Л.В.* Место семьи в системе воспроизводства населения // В кн.: Воспроизводство населения в условиях развитого социализма (на примере Украинской ССР). — К.: Наукова думка, 1978. — С. 108 — 120.
8. *Філософія: Навчальний посібник* // За ред. І.Ф.Надольного. — К.: Вікар, 2001. — 457 с.
9. *Чуйко Л.В.* До концепції демоекономічного розвитку сім'ї в контексті реформування економіки // Демоекономічні дослідження: Збірник наукових праць. — К.: Інститут економіки НАН України, 1995. — С. 19 — 29.
10. *Національні рахунки України за 2002 рік.* Статистичний збірник. — К.: Держкомстат України, 2004. — 122 с.
11. *Гладун О.М.* Домогосподарство як елемент економічної системи // Наукові записки університету „Києво-Могилянська академія”, том 22, частина II „Суспільні науки”. — К.: „КМ Академія”, 2003. — С. 342 — 345.

Методологія демографічних та соціально-економічних досліджень

12. *Конвенції та рекомендації*, ухвалені міжнародною організацією праці (в двох томах). — Женева, МОП, 1999. — 1560 с.
13. *Борсукова С.Ю.* Сущность и функции домашней экономики, способы измерения домашнего труда // Социологические исследования. — 2003. — №12. — С. 21 — 31.
- 14—19 *Основні* соціально-демографічні характеристики домогосподарств України (за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств). Статистичний бюлетень. — К.: Держкомстат України, 1999; 2000; 2001; 2002; 2003; 2004.
20. *Сім'я* в Україні (за даними перепису 1989 року). Статистичний збірник. — К.: Міністерство статистики України, 1993. — 607 с.
21. *Кэндалл М., Стьюарт Ю.* Многомерный статистический анализ и временные ряды. — М.: Наука, 1976. — 736 с.
22. *Афифи А., Эйзен С.* Статистический анализ: Подход с использованием ЭВМ. — М.: Мир, 1982. — 488 с.
23. *Факторный*, дискриминантный и кластерный анализ / Дж.-О.Ким, Ч.У. Мюллер, У.Р. Клекка и др. — М.: Финансы и статистика, 1989. — 215 с.
24. *Дюран Б., Оддел П.* Кластерный анализ. — М.: Статистика, 1977. — 128с.
25. *Мандель И.Д.* Кластерный анализ. — М.: Финансы и статистика, 1968. — 176 с.

СОЦИАЛЬНО-ОРИЕНТИРОВАННОЕ ОБЩЕСТВО В ПАРАДИГМЕ СБАЛАНСИРОВАННОЙ ХОЗЯЙСТВЕННОЙ СИСТЕМЫ

*И.К. Быстрыков,
доктор экономических наук, профессор,
Совет по изучению производительных сил
Украины НАН Украины*

Современный период развития экономики Украины характеризуется стремлением сформировать в государстве социально-ориентированное общество. При этом неизбежно возникают вопросы сущностного порядка, необходимые для более четкого представления системы целей, которые позволили бы в определенной степени оптимизировать усилия по достижению желаемого результата. К таким ключевым вопросам относится прежде всего само представление о социально-ориентированном обществе и принципах его функционирования. Как показывает анализ мирового опыта развитых стран, социально-ориентированное общество отличается высокой степенью самоорганизации населения. В его основе лежит базовый принцип обеспечения права члена общества на труд, и не на обезличенный, а труд, соответствующий запросам личности. Ибо только через создание условий, способствующих реализации способностей отдельной личности представляется возможным сформировать атмосферу свободного творческого самовыражения всего общества.

Существенную роль в этом должно играть государство, которое призвано принимать активное участие в формировании национальной хозяйственной системы, живущей на учете духовных основ и психологии народа, что в конечном итоге позволяет гармонизировать интересы личности и общества в целом. К сожалению, данному аспекту проблемы развития общества государственные институты управления не уделяют должного внимания. А ведь здесь находится тот потенциал энергии народа, раскрытие которого могло бы в значительной степени обогатить само содержание социальной политики государства. Необходимость поиска внутренних ресурсов развития обусловлена самим временем. Его нынешние черты можно обозначить, опираясь на некоторые важные, на наш взгляд, мысли различных исследователей, отражающие их мировоззренческую позицию и озвученные, условно говоря, как на «востоке», так и на «западе».

Автор на «востоке» отмечает: «Причина сегодняшнего кризиса — в отторжении от национальной культуры, ее норм и традиций. Мощное информационное облучение Запада привело к цивилизационной дезориентации народа, ослабило национальную культурную энергетику. Выход из ситуации один — поиски новых путей своей цивилизационной идентичности. В новых исторических условиях нельзя использовать старые архаичные ответы на вызов чужой культуры» [1, с. 339].

Известный западный социолог говорит: «Век, которому, вероятно, суждено войти в историю как веку насилия, направлявшегося национальными государствами против своих граждан, подошел к концу. На смену ему, скорее всего, придет другой жестокий век — на этот раз век насилия, порождаемого деструкцией национальных государств под воздействием глобальных сил, не имеющих собственной территории и свободно перемещающихся в пространстве» [2, с. 275].

Приведенные выше цитаты определяют общую направленность статьи, в которой отстаивается позиция защиты национальных интересов в пространстве современной мировой хозяйственной системы за счет особых методов адаптации к складывающимся новым формам жизнедеятельности. При этом глобалистика и другие информационные особенности развития мировой цивилизации рассматриваются как некая данность, с которой необходимо считаться. Однако специфика такой адаптации кроется в принципе приспособления — он должен быть не пассивный, а, наоборот, активный, предполагающий отстаивание своих территориальных социально-культурных и экономических интересов. Процесс адаптации связывается с правом личности и определенного сообщества на жизнь в своей аутентичной среде обитания. Эта проблема, безусловно, многогранна. Тем не менее, в постановочном плане следует говорить о том, что на формирование среды обитания и жизнедеятельности, обеспечивающей выбор обществом активной социальной позиции, в значительной степени оказывает влияние хозяйственная система. Если тип хозяйства максимально ориентирован на использование особых, характерных территориальному сообществу трудовых навыков, то создаются естественные условия трудоустроенности применительно к конкретному психологическому портрету территориального сообщества. Такого рода подход, по нашему мнению, дает возможность приблизиться к истинному, объективному разнообразию в национальной экономике, повышающему в конечном итоге ее общую устойчивость. В настоящей статье раскрываются наиболее значимые для современного периода развития сущностные вопросы формирования хозяйственных систем, значимые в первую очередь для государств постсоветского периода.

Искомая сбалансированность хозяйственной системы обеспечивается за счет управления процессами воздействия на нее совокупности внешних и внутренних факторов развития.

Оценивая глобализацию в качестве определяющего внешнего фактора, влияющего на развитие хозяйственной деятельности государства, необходимо подчеркнуть одну присущую ей особенность. Глобализация как метатехнология в виде информации способна коснуться почти каждого человека. Но что еще более важно — тех субъектов, которые являются носителями общественного мнения, формируют его и явным образом влияют на функционирование хозяйственных систем. Значимым становится сам факт способности передачи, практически в реальном времени, особого видения и точки зрения по развитию тех или иных процессов, исходя из той или иной мировоззренческой или идеологической позиции. В силу такой технологической способности появляется искушение сформировать в мире единую хозяйственную систему, функционирующую в определенном, заданном режиме, в которой каждому сообществу задается определенная

роль. И все было бы хорошо, если бы не особое свойство народов стремиться к самоопределению и самовыражению, до сих пор достаточно сильное. По всей видимости, это свойство является неотъемлемым атрибутом человека, его сущностью, данной ему свыше Богом, а следовательно, неистребимым.

Из вышесказанного следует вывод о необходимости повышения ответственности каждого сообщества за формирование своей хозяйственной системы. Но возникает вопрос: какую систему необходимо формировать и как ею управлять, чтобы она функционировала с достаточной степенью эффективности? Остановимся на этом предмете более подробно.

Современные исследования в области адаптивных форм управления хозяйственными системами показывают, что поставленные выше вопросы в значительной мере связаны с психологией поведения субъектов и объектов управления. Акцент на психологию отношений, которые возникают между субъектами, вступающими во взаимодействие в процессе хозяйственной деятельности, делается в связи с тем, что современные адаптивные формы управления без учета этого фактора сформировать практически невозможно. Более того, с психологической точки зрения эффект в развитии обеспечивается при условии установления между субъектами хозяйствования и целями особой внутренней связи. Ведь целевые установки зачастую определяют психологический тип субъектов процесса управления.

Здесь уместно заострить внимание на одном существенном аспекте, суть которого заключается в том, что психология экономического поведения отдельного субъекта исследована достаточно широко, тогда как психологические проблемы в области управления хозяйственными системами ждут еще своего времени. Особенно это ощущается в практической деятельности при формировании программ социально-экономического и культурного развития. Игнорирование психологического фактора в обосновании таких программ зачастую значительно снижает уровень достижения закладываемых в них целевых установок. Проблему психологии управления целесообразно рассматривать сквозь призму хозяйственной парадигмы развития, которая основывается на научной гипотезе — определенный хозяйственный тип организации общества формирует соответствующий ему тип субъекта хозяйствования, и наоборот, тот или иной тип субъекта хозяйствования формирует соответствующий ему тип хозяйства. Вопрос этот не так прост, и сложности возникают уже на стадии определения хозяйственной системы как категории. Хозяйственные системы можно рассматривать с различных позиций, однако в нашем случае тип хозяйственной системы определяется во взаимосвязи с известной триадой образования богатства: «земля — труд — капитал». По сути, эта триада показывает, что хозяйственные системы могут быть дифференцированы по трем основным типам, каждый из которых предполагает свои особые подходы в достижении состояния сбалансированности. Рассмотрим выделенные типы хозяйственных систем.

Первый тип хозяйства, ориентированный преимущественно на «землю», формирует особого хозяйствующего субъекта, достаточно глубоко чувствующего свою зависимость от природного ресурса и экологических условий. Формируется особый психологический портрет общества, остро реагирующего на состояние природных факторов, обеспечивающих его жизнедеятельность.

Второй тип хозяйства ориентирован преимущественно на категорию «труд». При этом формируется иной субъект хозяйствования, у которого психологическая доминанта связана с его трудовыми возможностями и способностями, а природный ресурс воспринимается в основном как средство производства. Как правило, у общества, ориентированного на «труд», формируется пассивная позиция по отношению к решению эколого-

гических проблем и в целом к деятельности, направленной на сохранение естественных природных ресурсов.

И, наконец, *третий тип хозяйства*, связанный преимущественно с категорией «капитал». Субъекты такого общества характеризуются тем, что способ своего существования видят в наращивании капитала. Формируются особые навыки по активному манипулированию отношениями, обеспечивающими формирование богатства, основанного на управлении капиталами различного типа.

Итак, каждому типу хозяйствования присущ свой особый психологический тип поведения, который и определяет выбор путей развития. Механизм выбора весьма сложен, но, тем не менее, генезис этого процесса требует своего, хотя и краткого, освещения. Остановимся на некоторых его основных чертах.

Для того чтобы понять психологический феномен формирования того или иного типа хозяйствования, в методологии научного поиска необходимо опираться на «принцип дополнительности», базирующийся на соединении результатов исследований на уровне межотраслевого синтеза. Существенным аспектом является процесс активного внедрения в практику управления, наряду с методами казуальной (объяснительной) психологии, методов так называемой интенциональной психологии, которая сосредоточивает внимание на внутренней памяти духа и процессах, происходящих за пределами сознания. В последнем случае процессы, как правило, не поддаются прагматичному толкованию, поскольку находятся вне схемы причинно-следственных связей. Принципиальным становится сам факт различения субъекта управления не только как индивидуума и члена социальной группы, но и как образ, отраженный в сознании других людей. Личность при этом приобретает то или иное значение в жизнедеятельности других людей.

В различных типах хозяйств психологические особенности общества (в зависимости от национальных, групповых, а также индивидуальных свойств личностей) определяют дифференцированные ожидания. Это еще раз подчеркивает, что проблемы совершенствования системы управления развитием должны решаться не только с позиций материальной мотивации деятельности человека. Особую роль играют факторы, связанные с хозяйственным сознанием личности, которое формируется на почве жизненных переживаний, накопленного опыта, преодоления трудностей, а также бессознательного начала в психике индивида и сообщества, возникающего из закрепившихся в памяти событий, взаимосвязей, эмоций.

Существенными являются и особенности хозяйственного поведения, то есть волевых действий, целенаправленно изменяющих окружающую среду. В этой связи следует подчеркнуть значимость системы ценностных ориентиров личности и общества, которая активизирует деятельность человека, затрагивая его сознательную и сверхсознательную природу мотиваций. Касаясь этого вопроса, Е. Бём-Баверк обратил внимание на двойственность, присущую категории «ценность». Он подчеркивал, что ценность должна рассматриваться в субъективном и объективном смыслах. «Ценность в субъективном смысле есть значение, которое имеет благо или комплекс благ для благосостояния субъекта... Ценность в объективном смысле называется, напротив, сила или способность блага к достижению какого-либо объективного результата» [3, с. 68]. С управленческих позиций ценность лучше определять как «значение, которое приобретает благо или комплекс благ, будучи признано неременным условием пользы, для благосостояния субъекта» [3, с. 72].

Итак, мы можем говорить о том, что в настоящее время приоритетной становится теория, выдвигающая на передний план субъективное, прежде всего нравственное нача-

ло в организации хозяйственной деятельности. Следовательно, вопросы, раскрывающие генезис ценностных ориентиров общества, приобретают статус приоритетных. Метасистемные исследования автора показывают, что процесс генерации целевых установок следует рассматривать сквозь призму основных уровней управления [4]. Такой подход достаточно универсален и позволяет категорию «ценность» раскрыть в системно-деятельностной форме, что является крайне важным для упорядочения деятельности по достижению состояния сбалансированности хозяйственной системы.

Как известно, выделяются три основных уровня управления: системный, ситуационный и процессный. Рассмотрим их более подробно.

Для **системного уровня**, принципиальным является идентификация представлений о развитии хозяйственной системы. В их основе лежит соответствующее мировоззрение общества, обеспечивающее системные идеи развития. Однако для того, чтобы эти идеи были созвучны самой сущности общества, следует особое внимание уделять исследованиям, посвященным временному фактору генезиса идеи ценности, когда затрагиваются аспекты управления процессами образования ценностных представлений, находящиеся на стыке настоящего и прошлого. В частности, исходя из анализа современных технологий управления сознанием, мы вправе говорить о процессах воздействия на прошлое с целью формирования будущего, минуя настоящее. По сути, мы сталкиваемся с феноменом трансцендентного уровня, лежащим в плоскости формирования идеальных конструкций духовного порядка. В значительной степени успех этого рода деятельности зависит от умения принимать психологически выверенные, обоснованные решения.

Переход в область трансцендентных процессов позволяет нам увидеть одну удивительную деталь — сформировавшиеся на системном уровне ценностные ориентиры обладают свойством поразительно высокой устойчивости. Более того, эти ценностные ориентиры как бы пронизывают другие уровни управления — ситуационный и процессный. Таким образом, формируются предпосылки к дифференцированному выбору того или иного типа хозяйствования и соответствующих ему особых методов и структур управления. Следовательно, принципиальным становится вопрос правильной идентификации и определения психологического кода общества.

Ситуационный уровень, как известно, нацелен на обеспечение соответствия приемов и концепции управления определенным конкретным ситуациям для того, чтобы цели достигались наиболее эффективным способом. При этом процесс воздействия системных целей на субъекты и объекты управления происходит в основном опосредованно. Акцент переносится на степени свободы, которыми обладает объект, ограничивая их или расширяя. Напомним, что объект управления может иметь несколько степеней свободы. Во-первых — ограниченную свободу: субъект управления принуждает зависимый объект выполнять задания. Во-вторых — мотивационную свободу: субъект управления должен найти обоснованные мотивы, побуждающие объект управления к выполнению заданной деятельности. В-третьих — высокую степень свободы, при которой субъект управления призван, с помощью психотехнологий, воздействовать на относительно независимый объект управления. Для объекта управления при этом удовлетворение первичных физиологических потребностей не является приоритетным, для него важнее удовлетворение высших потребностей.

Исходя из рассмотренных степеней свободы объекта, традиционно используются такие методы управления, как: принуждение; побуждение и убеждение. Однако с пространственно-временных позиций воздействия необходимо снятие преграды во взаимодействии реального и квазиреального в процессе формирования того или иного события, явления, организации и т.д. В таком случае ситуационный уровень управления

хозяйственными системами способен охватывать пространственно-временной континуум, характеризуемый как «настоящее» и «настоящее—будущее». Отметим, что в отличие от ситуационного метода, системный метод затрагивает более широкий диапазон пространственно-временного континуума, включая «прошлое», «прошлое—будущее», «настоящее», «будущее».

Процессный уровень важен тем, что связывает функции управления в единое целое. Без процессного подхода не представляется возможным насытить систему управления «энергетикой». Главной особенностью процессного уровня является то, что он ближе всего стоит к этапу разработки и принятию управленческих решений.

Следует подчеркнуть, что на процессном уровне особое значение приобретает общая управленческая культура. Фактор культуры и его роль в решении современных проблем управления обществом возрастает и будет постоянно возрастать. При этом культурный фактор нацелен на снятие острой проблемы, связанной с нарастающим противоречием, — с одной стороны происходит накопление интеллектуального потенциала, увеличение возможностей его использования в управленческой деятельности, а с другой — катастрофическое падение самого уровня управления.

На процессном уровне управление рассматривается как непрерывная серия взаимосвязанных управленческих функций. С метафизических позиций, процессный подход пронизывает практически все виды пространственно-временных континуумов. Наиболее важным, однако, является пространственно-временной континуум, охватывающий события «настоящего-настоящего» и «настоящего-будущего», то есть те временные срезы, которые в традиционном представлении связываются с оперативным управлением.

Поскольку рассмотренные уровни управления находятся в постоянном взаимодействии, то особый интерес представляет характер складывающихся между ними связей, которые позволяют увидеть механизм формирования принципа развития в целом. Возникает вопрос — возможно ли через отдельные уровни управления влиять на системный уровень ценностных ориентиров развития? Логически осмысливая этот вопрос, на него можно дать положительный ответ. Изменения на верхнем уровне появляются в том случае, когда выстраивается единая, по пространственно-временному континууму, цепочка воздействия. По-видимому, здесь происходит мультиплицирование энергии управленческого воздействия.

Такая теоретическая посылка дает нам возможность говорить о том, что управлять процессом формирования ценностных ориентиров возможно через периферийные уровни воздействия. Надо сказать, что в условиях расширения уровня глобальной информатизации общества именно такой «периферийный» тип управления становится наиболее результативным. В настоящее время наблюдается активное повышение роли в управлении «периферийными» земле- и трудо-ориентированными хозяйственными системами со стороны капитал-ориентированных хозяйственных систем. Причем особой активностью отличаются развитые финансово-ориентированные системы. Механизм воздействия одних на другие достаточно ясен и связан в самом общем виде с использованием в управлении эффекта разности в скорости обращения капиталов различного вида. С помощью такого инструментария представляется возможным формировать заданный тип хозяйствования в различных периферийных экономиках, а раз так, то и манипулировать складывающимися в них трудовыми отношениями.

Переход к той или иной модели национального развития, естественно, связывается нами со способностью общества продуцировать соответствующий уровень знания. Отчасти этот вывод вытекает из опубликованных автором ранее статей [4;5]. В принципе,

деятельность, связанная с производством знания, тоже может быть регулируема через систему капитальных отношений, но это отдельный вопрос. Далее же мы акцентируем внимание на модели интеграционного развития науки, образования и производства как основы социальной политики по формированию сбалансированной хозяйственной системы.

Проблема формирования сбалансированной хозяйственной системы в своей глубинной основе коренится в системном кризисе управления процессом воспроизводства знания и его интеграции в народное хозяйство. Можно предположить, что этот кризис инициируется хозяйственными системами более высокого уровня, исходя из интересов своего развития и самовозрастания. В данном случае действует закон стремления более могущественных систем к субъектному доминированию.

Обозначенному выше кризису сопутствует, как правило, состояние неопределенности в постановке целевых установок по организации общественного устройства и направлений его развития, что, в свою очередь, в национальных хозяйственных системах определяет адекватное состояние и в ориентирах развития науки, образования, а также в отсутствии достаточно устойчивых связей процесса продуцирования знания с производством. Такая ситуация приводит к разрыву воспроизводственных циклов в системе отношений науки, образования и производства. Идеальная модель, обеспечивающая воспроизводство сбалансированной хозяйственной системы, и к которой следует стремиться, представлена на рис. 1.

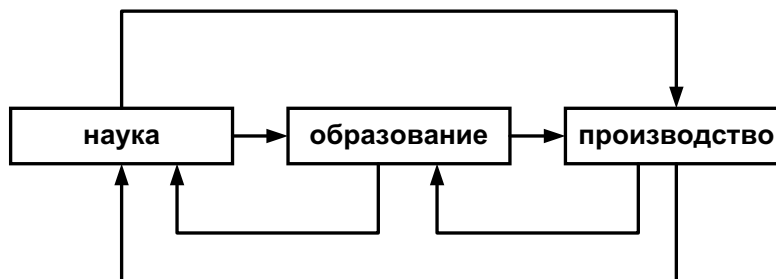

Рис. 1. Обобщенная схема взаимодействия науки, образования и производства

Из представленной на рис. 1 схемы видно, что между наукой, образованием и производством существует три основных воспроизводственных цикла: наука и производство; наука и образование; образование и производство. Понятно, что все эти циклы должны функционировать сбалансировано во взаимодействии друг с другом.

Но в настоящее время связь между указанными воспроизводственными циклами неуклонно ослабевает. С позиций мировой хозяйственной системы (глобалистики) эти тенденции не вызывают озабоченности, поскольку носят, по крайней мере, нейтральный характер. Каждый из выделенных циклов вполне может быть включен в качестве отдельного элемента в общие процессы развития мировой хозяйственной системы. Другое дело, если на это смотреть с позиций безопасности национальной хозяйственной системы. В случае если отдельные воспроизводственные циклы знания будут интегрированы в системы более высокого уровня, национальная хозяйственная система становится достаточно уязвимой. Связано это с тем, что источник управления внутрисистемными процессами перемещается во внешнюю среду. При таком положении вещей гово-

ритель о создании сбалансированного хозяйства представляется возможным только в достаточном узком профессионально-отраслевом спектре, но никак не в общенациональном масштабе.

Очевидно, что степень взаимосвязанности между наукой, образованием и производством зависит от общественного выбора и готовности национальных сил поддерживать достаточный уровень целостности своей хозяйственной системы. Следовательно, направление упорядочения системы воспроизводства знания должно находиться в русле общих тенденций, определяемых системой целевых установок хозяйственного развития. То есть конфигурация структуры воспроизводственного процесса знания подчинена и находится в прямой зависимости от того уровня технологического развития, который ставит перед собой или в состоянии достигнуть общество. Сами же варианты конфигурации структуры воспроизводства знания существенно отличаются друг от друга в зависимости от того, на какой уровень технологической пирамиды они ориентированы.

Как известно, в настоящее время в технологической пирамиде выделяется *шесть основных уровней*. Вершиной современного технологического уровня (нулевой уровень) являются метатехнологии. Первый уровень связан с производством стандартов мышления и поведения, то есть формированием сознания и организацией управления. Второй уровень ориентирован на производство современных технологий, связанных, как правило, с производством. Третий, четвертый и пятый уровни образуют производство товаров, в той или иной мере использующее разработанные на втором уровне технологии. Эти уровни плавно перетекают друг в друга по мере упрощения и снижения степени уникальности производимых товаров. Так, третий уровень — это уникальные потребительские товары, оборудование и услуги. Четвертый уровень — это сложные однородные товары. Пятый уровень — однородные «биржевые» товары [6].

Таким образом, в зависимости от готовности общества выйти на тот или иной технологический уровень, структурных форм воспроизводства знания может быть достаточно много.

Естественно, чем выше уровень поставленных перед обществом целей развития, тем сложнее организация системы воспроизводства знания. Для высоких, сложноорганизованных хозяйственных систем требуется наиболее полное содержательное развертывание выделенных на рис. 1 блоков, а также установление разветвленной системы связей между ними. Так, в блоке науки должны присутствовать фундаментальная и прикладная формы научной деятельности. В настоящее время в нашей стране эта градация крайне упрощена. Ослабление связей между фундаментальной и прикладной науками не стимулирует и даже тормозит процессы саморазвития и упорядочения системы образования, поскольку не происходит ее обогащения новым отечественным комплексным знанием. Дифференциация образования по уровням приобретает достаточно формальный характер. Более того, образование начинает широко использовать знание, генерируемое зарубежом, игнорируя зачастую отечественный интеллектуальный продукт. Кроме того, в Украине, к сожалению, наблюдается процесс неупорядоченного снятия и присвоения образовательной ренты, что негативно сказывается на качестве практически всех уровней отечественного знания.

Тем не менее, оптимистически оценивая перспективы, можно говорить, что Украина в состоянии сформировать полноценную самостоятельную интеграционную модель развития науки, образования и производства, в центре которой находится Национальная академия наук. Интеграционная воспроизводственная модель развития, основанная на собственных интеллектуальных ресурсах, дает возможность использовать синергетический эффект от взаимодействия гуманитарных, естественно-природных и технических

знаний в рамках единой академии, а следовательно, и достижения, как минимум, второго уровня технологического развития. Кроме того, такая модель способна целенаправить научную и образовательную деятельность на обеспечение более низких технологических уровней развития хозяйственных систем за счет создания современных виртуальных научно-образовательных; деятельность на обеспечение более низких технологических уровней развития хозяйственных систем за счет создания современных виртуальных научно-образовательных; научно-производственных и образовательно- производственных структур, ориентированных на решение конкретных задач. Обобщенная модель интеграционного развития науки, образования и производства представлена на рис. 2.

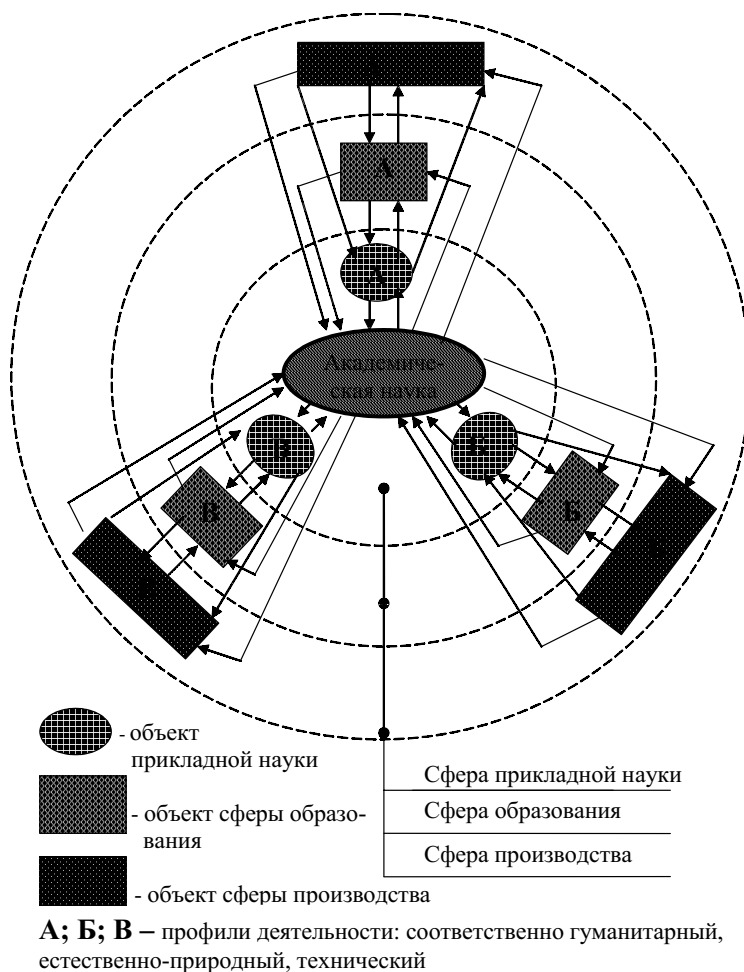

Рис.2. Обобщенная модель интеграционного развития науки, образования и производства

По своей природе данная модель является универсальной. В ней можно выделить различные звенья хозяйственной деятельности, дать оценку иерархическим связям, а также определить поведение отдельных элементов в зависимости от направления разворачивания системы в целом. С другой стороны, на основе представленной модели можно разрабатывать реальные программы интеграции науки, образования и производства в конкретных пространственно-временных координатах. При этом достигается особый системный эффект, связанный с повышением качества управления. Приведенная на рис. 2 модель наряду с экономической эффективностью дает и значительный социальный эффект, который проявляется в повышении уровня использования интеллектуальных, природных и производственных ресурсов за счет активизации позитивных процессов по самоидентификации и самооценке общества в целом.

Универсализм модели заключается в том, что она показывает основной принцип организации целостной системы «наука — образование — производство». И хотя на модели выделены только три основных направления хозяйственной деятельности — гуманитарная, естественно-природная и техническая, она может быть расширена в необходимых пределах исследования того или иного типа хозяйственной деятельности. Главное здесь, еще раз подчеркнем — принцип организации. Например, обобщенная модель интеграционного развития науки, образования и производства может быть взята в качестве методологической основы по разработке стратегии формирования рынка труда. Причем (опять же) главным является принцип достижения искомого состояния сбалансированности. Модель дает концептуальные представления о том, каким образом складывается конфигурация трудовых ресурсов, занятых в материальной и нематериальной сферах деятельности, для выделенных нами типов хозяйственных систем. Здесь важно осознать верховенство нематериальной сферы. В нематериальной сфере определяющей является духовная, интеллектуальная деятельность, которая задает, в конечном итоге, общую направленность функционирования хозяйственной системы (а не только сферы услуг как таковых) в широком общепринятом смысле.

Таким образом, для того чтобы социально-ориентированное общество состоялось в парадигме сбалансированной хозяйственной системы как самовоспроизводящийся процесс, необходимо решить ряд смысловых системных задач. Во-первых, следует обосновать безопасный уровень открытости национальной экономики в мировую хозяйственную систему. Этот фактор может существенно скорректировать общую потребность в трудовых ресурсах, а следовательно, повлиять на политику их воспроизводства и установление пропорций, обусловленных внутренней потребностью национальной экономики, а также потребностями экспорта трудовых ресурсов. А если будет налажено производство высококачественного трудового ресурса на экспорт, данный процесс следует поставить на фундаментальную рыночную основу, чтобы общество имело от этой деятельности определенную выгоду.

Во-вторых, необходимо определиться с выбором типа хозяйства, в рамках которого должна развиваться национальная экономика, — «земле»-, «трудо»- или «капитало»-ориентированное хозяйство. Этот выбор оказывает влияние на принципиальные вопросы организации системы «наука — образование — производство», дает основание для выявления приоритетов в структуре трудовых ресурсов.

В-третьих, в рамках выбранного типа хозяйства необходимо обосновать перспективы выхода на определенный уровень технологического развития. Этот фактор существенно влияет на оценку значимости различных категорий трудовых ресурсов, занятых в раз-

витии дифференцированных отраслей знания и производства. На данной стадии определяется и масштаб соотношения материальных и нематериальных форм труда.

Учет обозначенных позиций в управлении развитием общества способствует формированию особой трудовой мозаики, дающей возможность реализоваться человеку как личности. Это и есть то необходимое и принципиальное условие, обеспечение которого возводит общество в ранг социально-ориентированного.

Социально-ориентированное общество должно обеспечивать свою защиту от внешних воздействий, особенно периферийной части хозяйственной системы, где находится «человек-работающий» со всеми своими жизненными проблемами. Глобальная хозяйственная система в интересах своего развития может оказывать существенное воздействие на эту периферийную часть (не всегда позитивно) и способна таким образом вывести всю национальную хозяйственную систему из равновесия. В этой связи возрастает роль государства как гаранта стабильности развития общества. Средства защиты, естественно, многообразны и во многом определяются конкретными временными, историческими и пространственными условиями.

Источники

1. *Василенко И.* Диалог культур, диалог цивилизаций /Этнос и политика: Хрестоматия. — М.: Изд-во УРАО, 2000. — 400 с.
2. *Зигмунд Бауман.* Индивидуализированное общество / пер. с англ. — М.: Логос, 2002. — 390 с.
3. *Бункина М.К., Семенов В.А.* Экономика и психология. На перекрестке наук: Учебное пособие. — М.: Изд-во «Дело и Сервис», 1998. — 400 с.
4. *Быстряков И.К.* Современные теоретико-методологические проблемы управления развитием трудовых процессов // Демографія та соціальна економіка. — № 1—2. — 2004. — С. 149 — 159.
5. *Быстряков И.К.* Современные проблемы управления развитием переходных обществ: теоретико-методологическое эссе // Стратегія розвитку України: економіка, соціологія, право. — № 3—4. — 2004. — С. 43 — 79.
6. *Деягин М.Г.* Мировой кризис: общая теория глобализации. — М.: ИНФРА-М, 2003. — 768 с.

ПОСИЛЕННЯ КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНОСТІ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ – РУШІЙНА СИЛА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ РЕФОРМ В УКРАЇНІ

*О.С. Власюк,
доктор економічних наук, професор,
Національний інститут стратегічних досліджень*

Сьогодні на нову владу України покладаються великі сподівання щодо забезпечення якісних зрушень в економічних реформах, здатних поліпшити соціально-економічну ситуацію всередині країни. Зважаючи на те, що позитивні зрушення за рахунок використання екстенсивних чинників зростання майже вичерпали себе, суспільство й влада шукають нові шляхи підвищення добробуту нації. На наш погляд, в основу змісту подальших економічних реформ має бути покладено нову, удосконалену стратегію підвищення конкурентоспроможності національної економіки, яка стала б їх рушійною силою.

Йдеться передусім про забезпечення відповідної високої мотивації всіх суб'єктів соціально-економічних відносин, підвищення віддачі на вкладений капітал для інвесторів, формування засад високопродуктивної та прибуткової праці, опанування європейських критеріїв якості та параметрів фінансово-господарської діяльності. Слід виходити з того, що підвищення конкурентоспроможності національного виробництва нині можливе лише за умов забезпечення на внутрішньому ринку рівних можливостей конкуренції українських виробників з іноземними компаніями та стимулювання інновацій.

Трансформаційні процеси в Україні в останні роки не сприяли подоланню монополізму української економіки. Через несприятливі умови для підприємницької діяльності, низьку доступність кредитних ресурсів, високу зарегульованість економіки загальмовано процес утворення нових підприємств, а вже створені — позбавлені змоги вести активну інноваційну діяльність. У результаті підприємства, що набули господарської самостійності, вели пошук конкурентних переваг у зрошуванні зі структурами державної влади для отримання пільг та преференцій або відходять до «тіньового» сектору економіки, реалізуючи «рентну» модель конкуренції. За таких умов важко говорити про готовність українських підприємств до міжнародної конкурентоспроможності.

Які ж кроки мають бути здійснені для того, щоб Україна найближчим часом змогла гідно відстоювати конкурентні позиції на євразійському континенті? Маємо виходити з того, що головна частина роботи припадає на удосконалення нормативно-правового забезпечення, спрямованого на підвищення мотиваційних засад функціонування економіки.

Розпочинати необхідно з подолання витратності національного виробництва та його неконкурентоспроможності на зовнішніх ринках, цього можна досягти лише шляхом формування повноцінного конкурентного середовища. Перегляду потребують механізми цінової, податкової, фінансової і антимонопольної політики. Такий перегляд має бути спрямований на урівноваження економічних інтересів суб'єктів в українській економіці. Йдеться про вирівнювання умов конкуренції на ринку, недопущення недобросовісних дій з боку конкурентів, а також скасування необґрунтованих пільг для окремих суб'єктів ринку. Це дасть можливість ініціювати легалізацію „тіньової” економіки, яка на сьогодні гальмує конкурентоспроможність національної економіки.

Виходимо з того, що прозоре та ефективне нормативно-правове поле й працюючі за його нормами інституції є запорукою стабільного ринку, що істотно знизить недовіру до української економіки з боку іноземних інвесторів. На цьому шляху Україні необхідна організаційно-методична допомога для формування прозорих та сприятливих умов на внутрішньому ринку. Разом з тим активізація зовнішньоекономічних відносин має супроводжуватися відповідними домовленостями щодо взаємної відповідальності та захисту прав інвесторів. В Україні влада готова до активної співпраці з асоціаціями іноземних інвесторів, і ми сподіваємося на аналогічне сприйняття українських бізнесменів у світі.

Наступне завдання — послідовне розширення внутрішнього ринку, що передбачає не лише підвищення платіжної спроможності фізичних і юридичних осіб, а й створення відповідного попиту у суспільстві на товари високої технологічності. Для цього необхідно привести у відповідність рівень заробітної плати з реальною вартістю життя в країні та пов'язати його з ефективністю виробництва, що, разом зі зменшенням фінансового тиску на фонд заробітної плати, дозволить подолати негативну тенденцію „тінізації” зарплат і збільшити надходження до бюджету. Очевидно, що тоді для інвесторів складатиметься вигідна ситуація, пов'язана зі збільшення купівельної спроможності населення та розширенням потенціалу внутрішнього ринку.

Пріоритетом є також цілеспрямована структурна перебудова економіки, орієнтована на розвиток секторів середніх та високих технологій. Україну не може влаштовувати її перетворення на сировинний придаток Європи. Саме тому впровадження перспективних науково-технічних розробок, створення національного банку даних та відповідної інфраструктури для форсування попиту шляхом розміщення нових перспективних заходів має стати потужним поштовхом зміцнення конкурентоспроможності національної економіки. В цьому аспекті для іноземних інвесторів з'являється можливість участі в сучасних національних науково-технічних проектах та опанування разом із українськими бізнесменами нових конкурентоспроможних на світовому рівні виробництв. З огляду на те, що уряд вже найближчим часом розпочне роботу над реалізацією довгострокових науково-інноваційних проектів, для іноземних інвесторів відкриваються широкі перспективи.

Вищеозначене — це лише початок того, що необхідно зробити на найближчу перспективу. Адже в умовах розширення ЄС лишається не так вже багато часу на переосмислення ходу економічних реформ в Україні та побудову нової моделі економічного розвитку. Прагматизм сучасної ринкової економіки та гостра конкурентна боротьба на євразійському просторі швидко визначають роль та місце кожної з країн у світовому поділі праці, і зволікання із цілеспрямованими заходами з боку України означатиме лише фіксацію підпорядкованої позиції.

Ключову роль у посиленні конкурентоспроможності має зіграти переорієнтація економіки України на інноваційну модель розвитку. Основою такої моделі є створення загальнонаціонального запиту на інновації. Держава повинна послідовно стимулювати

Соціально-економічна та демографічна політика

інноваційний розвиток шляхом забезпечення суб'єктам економічних відносин, які опановують нові технології, кращих умов господарювання. Необхідно змінити підхід до політики ціноутворення та зламати тенденцію скорочення інноваційної складової в ціні вітчизняних товарів. Держава має зробити все, аби джерела інноваційного розвитку на підприємствах постійно розширювалися. На продукцію інноваційних секторів на внутрішньому ринку має бути створений платоспроможний попит, що потребуватиме перегляду політики доходів. Водночас необхідно подолати патерналізм неінноваційних сфер економіки, державне фінансування розвитку яких лише викривляє конкурентне середовище і не створює позитивних імпульсів в економіці.

Зробивши такі кроки, держава посилає очевидний прозорий сигнал інвесторам щодо приходу нової ідеології ринкових перетворень в Україні, яка не орієнтуватиметься на збереження неефективних, непродуктивних виробництв, що обтяжують інші суб'єкти економіки за рахунок державної підтримки.

У прагненні підвищити ефективність економічного співробітництва з ЄС варто виходити з того, що тут є взаємна зацікавленість. Україна розбудовуватиме інфраструктуру такого співробітництва, а підтримка з боку наших іноземних партнерів сприятиметься з особливою вдячністю. Для цього треба:

- активізувати зустрічі та інформаційний обмін між представниками українського малого та середнього бізнесу та їхніми іноземними партнерами в рамках програм сприяння діловим обмінам;
- створити національну базу інвестиційних проектів у пріоритетних сферах виробництва готової та високотехнологічної продукції та забезпечити доступ до неї з боку країн-торговельних партнерів України;
- поглибити роботу у сфері взаємного захисту національних та іноземних інвестицій, дотримання прав інвесторів в Україні та решті країн;
- створити освітні програми та практичні курси з маркетингу для українських підприємців з метою підвищення адаптаційних можливостей українських підприємств на ринках держав торговельних-партнерів України;
- запровадити моніторинг щодо випадків недобросовісної конкуренції у зовнішній торгівлі з метою попередження дискримінації суб'єктів підприємництва на внутрішньому та зовнішньому ринках;
- розробити стратегію розширення промислово-технологічного співробітництва та науково-технічної кооперації України із зацікавленими країнами, для виконання заходів якої передбачити створення об'єднаних фінансових установ для фінансування спільних проектів.

Це неповний перелік практичних кроків, які вже зараз зможуть значно полегшити діловий обмін між Україною та рештою світу. Підсумовуючи, зазначу, що глобалізація світових економічних процесів не залишає нам часу на роздуми і вагання щодо подальшої співпраці. Необхідно послідовно шукати сфери взаємовигідного співробітництва і переходити в площину практичного втілення ефективних проектів. Стратегічним іноземним інвесторам, які стимулюватимуть розвиток конкурентоспроможності національної економіки, Україна забезпечить режим максимального сприяння.

ПРОБЛЕМИ І ПЕРСПЕКТИВИ ЗДІЙСНЕННЯ СОЦІАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ В КРАЇНАХ ЄС: УРОКИ ДЛЯ УКРАЇНИ

*М.І. Карлін,
доктор економічних наук, професор,
Волинський державний університет ім. Лесі Українки*

Зміна політичного режиму в Україні ставить на порядок денний необхідність реформування соціальної політики. Важливо виявити його основні напрями і можливі ризики, на що вказують провідні вчені України, які займаються соціальною проблематикою.

Розробки з проблем соціальної спрямованості не є новими у науковій практиці. В різні часи до них звертались багато дослідників. У сучасних розробках з цієї проблематики можна виокремити кілька напрямів: найбільш досліджена сфера — захисту населення на ринку праці — пов'язана з іменами таких вчених, як Богиня Д.П., Грішнова О.А., Долішній М.І., Заяць Т.А., Кравченко І.С., Лібанова Е.М., Макарова О.В., Онікієнко В.В., Петрова І.Л.

Оцінці соціальної політики та державних соціальних програм пенсійного забезпечення, політики доходів, рівня життя та подолання бідності присвячені праці Гриньової В.М., Колота А.М., Лібанової Е.М., Мандибури В.О., Надточія Б.О., Паламарчука В.М., Паніотто В.І., Ревенка А.П., Саєнка Ю.І., Семикіної М.В., Яременка О.О.

Серед зарубіжних сучасних дослідників соціальної проблематики відомі такі, як Бобков В.Н., Волгін М.О., Галецький В.Ф., Заславська Т.І., Коровкін А.Г., Красильников М.Д., Мотилієв Л.А., Ніколаєв І., Римашевська Н.М., Ржаніцина Л.С., Прохоров Б.Б., Дікон Б., Грег МакТаггарт, Дж. Ю. Стігліц, Леслі А. Пал, Теренс М. Ганслі та ін.

На сьогоднішній день потребують ґрунтовних розробок такі наукові проблеми, як: економічне обґрунтування оптимальних заходів з реформування соціальної політики, методика оцінки соціально-економічної ефективності державних соціальних програм, дослідження впливу соціальних заходів держави на показники розвитку соціальної сфери, зокрема на рівень життя населення, демографічний розвиток, оцінка прямих та побічних наслідків впровадження тих чи інших соціальних програм.

Незадовільна ефективність діючих соціальних програм зумовлена насамперед їх недостатнім фінансуванням та слабкою соціальною спрямованістю бюджетної політики.

Соціально-економічна та демографічна політика

Навіть незважаючи на збільшення обсягів бюджетного фінансування соціальної сфери останнім часом, ситуація реально не поліпшується. Це підтверджується дослідженням взаємозв'язків показників, що характеризують стан і охорону здоров'я у регіонах України. Соціальний захист не виконує належним чином свої функції, через що практично не зменшується бідність, на яку найбільш наражені сім'ї з дітьми; переважно пільги мають декларативний характер; більша частина соціальних послуг надається на низькому рівні; не забезпечується рівна доступність до якісних соціальних послуг (освітніх, медичних, культурних, житлово-комунальних тощо), особливо для сільських мешканців [1, с. 9].

Серед невирішених проблем соціальної політики в Україні є необхідність розробки стратегії її реформування відповідно до стандартів ЄС, що актуалізує нові розробки з цієї тематики, оскільки існуючі напрацювання стосуються передусім вирішення нагальних конкретних соціальних проблем.

У цьому сенсі заслуговують на увагу роботи Андрушенка В.Л., Розпутенка І.В., Слухача С.В., які присвячені загальним і особливим проблемам реформування соціальної політики у розвинутих і постсоціалістичних країнах через призму удосконалення фінансових відносин у цих країнах на всіх рівнях: держава, регіон, місцеве самоуправління.

Метою нашого дослідження є спроба обґрунтування тих змін у соціальній політиці України, що могли б пришвидшити її входження до ЄС. Важливо виявити особливості соціальної політики в країнах ЄС в сучасних умовах і на перспективу. А тут починають проявлятися неоднозначні тенденції, поки що належно не аналізовані в українській економічній літературі (і не тільки в ній), вони по-різному трактуються і вченими з країн ЄС. Насамперед це стосується кризи теорії держави загального добробуту, на якій будувалася соціальна політика більшості розвинутих країн – членів ЄС. Крім того, зміни в соціальній політиці „старих” членів ЄС („Країни-15”) є необхідною умовою підвищення конкурентоспроможності економік цих країн як у рамках ЄС, так і в світовій економіці. До того ж „нові” члени ЄС („Країни-10”) починають реформувати свою соціальну політику не стільки відповідно до стандартів ЄС, скільки до ліберальної економічної моделі, так як це дає можливість їх підприємствам швидко відвойовувати ринки у фірм з „старих” членів ЄС. Тому, виходячи з цих тенденцій, важливо внести відповідні зміни у соціальну політику України на 2005 – 2009 рр., які б дозволили нашій країні більш предметно вести мову щодо вступу до ЄС у 2010 – 2011 рр. (раніші терміни, за оцінкою багатьох зарубіжних спеціалістів, є нереальними). В Україні, як вважає багато фахівців з питань євроінтеграції, для цього є багато нереалізованих попереднім політичним режимом переваг. Крім того, соціологічні опитування (проведені під час „помаранчевої революції”) у країнах ЄС свідчать про значно більшу прихильність населення цих країн до вступу в ЄС України, ніж Туреччини. Остання, як відомо, починає переговори про вступ в ЄС вже у 2007 р. Було б дуже великою помилкою не скористатися цією обставиною, оскільки іншого такого шансу історія не подарує Україні у найближчі 15 – 20 років.

Передусім варто спинитися на двох відносних „перевагах” української соціальної політики, які доведеться істотно змінити під тиском „старих” членів ЄС, якщо нове керівництво нашої країни почне форсувати вступ України до ЄС. Перша – дуже низька частка заробітної плати та нарахувань на неї у структурі витрат виробництва, що робить українську продукцію досить конкурентоспроможною на ринках ЄС. Друга – низький рівень оподаткування особистих доходів громадян (навіть з урахуванням виплат у соціальні фонди). „Старі” члени ЄС це вже розглядають як чинник демпінгу з боку Польщі та ряду інших „нових” членів ЄС, насамперед Німеччина, соціальна політика якої перетворилася на гальмо розвитку німецької економіки і зростання курсу євро. На це зверта-

ють увагу як німецькі дослідники проблем євроінтеграції, так і вчені інших розвинутих країн.

Водночас вчені та політики Польщі особливо не афішують ці переваги власної економічної системи, визнаючи на словах елементи такого демпінгу, а в реальному житті сприяючи подальшому зниженню податкового навантаження на населення та підприємства. Так, провідна опозиційна сила Польщі — партія „Платформа обивательська” — ставить на порядок денний введення у Польщі у найближчі роки трьох лінійних податків у розмірі 15 % („три по п’ятнадцять”): 1) на доходи громадян; 2) на прибуток підприємств; 3) податку на споживання (ПДВ за нашою термінологією). З огляду на те, що ця партія може прийти до влади у Польщі у найближчі півроку (вже зараз за неї збирається голосувати до 40 % польських виборців), можна очікувати практичної реалізації цих пропозицій („три податки у розмірі по 15 %”). Подібну політику проводять або збираються проводити й інші „нові” члени ЄС, а також деякі й з „старих” членів ЄС (Австрія, Ірландія, ряд інших). Особливо показовий щодо цього досвід Ірландії, яка перетворюється у „податковий рай” всередині ЄС, залучаючи до себе все нові інвестиції з розвинутих країн. Мальта і Кіпр, ставши членами ЄС у 2004 р., не планують значно змінювати свої податкові системи, що сприяють розвитку офшорного бізнесу у цих країнах, хоча „старі” члени ЄС здійснюють на них дуже сильний тиск. Такому розвитку подій сприяє той факт, що ліберальні економіки розвиваються більш ефективно, ніж соціально орієнтовані.

Враховуючи вказані тенденції і неможливість швидко наблизити податкові системи більшості „старих” і „нових” членів ЄС до німецької системи, влада ФРН змушена піти іншим шляхом — поступово скорочувати соціальні пільги (всередині країни), зменшуючи таким чином податкове навантаження на доходи фізичних і юридичних осіб („Програма — „Агенда 2010”). Інакше німецька економіка — локомотив ЄС — перетвориться у неконкурентоспроможну не тільки порівняно з американською, а й з економіками деяких „нових” членів ЄС. Передусім це стосується зменшення деяких пільг для пенсіонерів і безробітних, які тривалий час не можуть знайти роботу. У найближчі роки в Німеччині доведеться також провести дуже непопулярні, але необхідні реформи й стосовно охорони здоров’я та системи пільг для сімей з дітьми, оскільки населення країни дуже швидко старіє (у зв’язку із зростанням тривалості життя). Якщо у 1950 р. громадян віком до 20 років тут було вдвічі більше, ніж тих, кому за 59, то в 2050 р. спостерігатиметься протилежна тенденція: старших людей буде вдвічі більше, ніж молодих. Середня тривалість життя у ФРН нині становить близько 81 року для жінок та близько 75 років для чоловіків. Крім того, в Німеччині серйозно заговорили про „війну поколінь” — молодь і працююче населення вже не дуже хоче відраховувати надзвичайно великі внески на різні види соціального страхування, оскільки ці кошти переважно витрачаються на сьогоднішніх пенсіонерів, яких стає дедалі більше, а дітей народжується все менше. Відповідно, як вважають більшість опитаних, в момент виходу на пенсію сьогоднішні працююча молодь буде мати набагато гірші умови життя, ніж сьогоднішні пенсіонери. Тому молоддю й ставиться питання про резервування коштів соціальних фондів на тривалу перспективу і зменшення соціальних виплат з бюджету певним категоріям населення, які могли б самі заробити на себе.

Дуже гострою в ФРН, як і у Франції, Великобританії, Італії стає проблема ефективності допомоги сім’ям з дітьми, оскільки на отримання значної частини цієї допомоги претендують переселенці з колишніх соціалістичних країн, біженці, вихідці з країн, що розвиваються, в сім’ях яких є багато дітей. Німецькі ж сім’ї майже не отримують цієї допомоги, оскільки дітей в їхніх сім’ях мало (1–2), а доходи більшості сімей перевищують порогові значення для отримання допомоги на дітей.

Все це викликає незацікавленість працюючого населення Німеччини робити внески на соціальне страхування, адже значна частина допомоги на дітей йде не в сім'ї німецьких громадян. Звідси — вимоги щодо обмеження різних видів допомоги (в тому числі й на дітей) для тих, хто не є громадянином ФРН, та обмеження в'їзду до країни іммігрантів. Подібні вимоги ставляться не тільки у ФРН, а й в інших „старих” членах ЄС, на що уряди цих країн змушені відповідним чином реагувати. В останні роки значно ускладнили в'їзд іммігрантів у свої країни Скандинавські країни, Голландія тощо. Рано чи пізно з подібними тенденціями доведеться зіткнутися й Україні, оскільки за умов глобалізації серед іммігрантів до нашої країни великою є частка вихідців з мусульманських і азіатських країн, серед яких домінують багатодітні сім'ї.

У багатьох працях зарубіжних вчених другої половини XX століття (Еспінг-Андерсен, Косонен, Шарп, Гоф та ін.) підкреслюються й нові соціальні проблеми, які постали перед соціал-демократичними та консервативно-корпоратистськими державами Європи у зв'язку з глобалізацією світової економіки. Серед них: зростання безробіття внаслідок переміщення капіталу з регіонів і країн з високим рівнем податків (кошти від яких призначені для соціальних цілей); приховування доходів від оподаткування на всіх рівнях; нестача коштів для реалізації пенсійних та інших соціальних програм, зростання “тіньової” економіки тощо [2, с. 46–47].

Згідно з дослідженням австрійського економіста Фрідріха Шнайдера, у другій половині 90-х років у розвинутих країнах “тіньова” економіка була еквівалентна в середньому 12% ВВП, у країнах з перехідною економікою — 23%, а в тих, що розвиваються, — 39% ВВП. Дослідження професора Шнайдера, проведене для 17 найрозвинутіших країн світу з 1994 по 1998 р., свідчить, що “тіньова” економіка на Заході не лише є значною за своїми масштабами, а й постійно зростає. Якщо взяти дані за 1998 р., то країною з найбільш високою часткою “тіньового” сектору є Греція (29% офіційного ВВП). Не набагато відстають від неї Італія (27,8%), Іспанія (23,4%) та Бельгія (23,4%). У середньому ешелоні — Ірландія, Канада, Франція і Німеччина (від 14,9% до 16,3%). Найнижчі показники частки “тіньового” сектору мають Австрія (9,1%), США (8,9%) і Швейцарія (8,0%). Найшвидше зростання масштабів “тіньового” сектору в 80–90-х рр. спостерігалось в Греції, Італії, Швеції, Норвегії та Німеччині — тобто там, де економіка ставала все більш зарегульованою через прийняття нових загальноєвропейських законів. Наприклад, обсяг “тіньової” економіки Німеччини з 1975 по 1997 р. зріс у п'ятеро — з 60 до 300 млрд. доларів США. Причому неофіційний сектор зростав у Німеччині зі швидкістю 8% на рік — значно швидше, ніж офіційний ВВП [2, с. 26].

У деяких соціал-демократичних державах добробуту (наприклад, в Швеції) були спроби зберегти вірність політиці добробуту через створення робочих місць у державному секторі, але в довготривалому періоді ефективність подібної політики в країнах ЄС викликає дуже великі сумніви. Водночас ліберальні держави енергійно розпочали регуляцію і практику зменшення заробітної плати, щоб залучити глобальні інвестиції у створення робочих місць з низькою оплатою праці. Прихильником цієї стратегії виступають США, які відкрили свої кордони для низькооплачуваних працівників з країн третього світу. У країнах з консервативно-корпоратистською економікою (наприклад, у Німеччині) ліквідували робочі місця у непродуктивних секторах і фактично обрали стратегію безробіття і зростання, за якої кошти інвестують у високопродуктивні фірми. Це, природно, призводить до розшарування суспільства. Подібні процеси вже відбуваються у „нових” членах ЄС, а також будуть характерними і для України при її вступі до Світової Організації Торгівлі (СОТ), оскільки значне безробіття очікується передусім у вугільній про-

мисловості та сільському господарстві. Ці галузі є найменш конкурентоспроможними із-за низької продуктивності праці і поки захищаються надвисокими ввізними митами, які Україні доведеться відмінити при вступі до СОТ.

Виходом із вказаної ситуації, на думку деяких зарубіжних дослідників, можуть бути два варіанти дій, які треба врахувати й в Україні. Перший — це дотримання стратегії низьких ставок зарплатні, низьких соціальних витрат та нерівності. Другий — це інвестування у політику добробуту, яка дасть вииграш у продуктивності праці, але призведе до значного безробіття. Ймовірним результатом обох варіантів буде розширення робочої сили як у світовому масштабі, так і в межах однієї країни. Тому предметом серйозних дискусій у країнах ЄС останніми роками стали альтернативні стратегії соціальної політики у сфері підтримання рівня доходів. Разом з тим, як вважають багато провідних вчених Заходу та України, глобалізація світової економіки назавжди поклала край тим умовам, що породили соціал-демократичні або консервативно-корпоратистські держави добробуту. За даними досліджень російських вчених динаміки розвитку провідних економік світу в кінці ХХ — на початку ХХІ століття, перспективу в майбутньому матимуть країни з ліберальною моделлю економіки, де кожний громадянин (а не держава) самостійно відповідатиме за рівень свого добробуту. Ця модель дає змогу скоротити державні витрати і збільшити фінансові ресурси підприємницьких структур, чого поки, на жаль, не спостерігається в Україні. Крім того, як свідчать дані контролюючих структур, державні видатки у нашій країні використовуються недостатньо ефективно.

Загалом, треба пам'ятати, що національну соціальну політику дедалі більше визначають глобальна економічна конкуренція та міжнародні організації. За своєю суттю національна політика набуває виразніших транснаціональних ознак, і тепер її слід розглядати як глобальний перерозподіл ресурсів, соціальне регулювання, соціальне забезпечення нових можливостей.

Враховуючи дану закономірність, відомі українські вчені, об'єднані у групу „Блакитна стрічка”, запропонували новому українському Президенту — В.А. Ющенку свої рекомендації з удосконалення соціальної політики. Серед них — істотне зменшення державних витрат, введення системи обов'язкового медичного страхування, підвищення ефективності надання публічних послуг тощо. Ці рекомендації неоднозначно сприйняті науковою спільнотою, особливо в контексті проблем введення системи адресної допомоги в Росії з початку 2005 р. Так, на думку доктора фізико-математичних наук Л. Шульмана, ці рекомендації є типовою і поширеною думкою ринкових фундаменталістів. Історична практика, на його думку, багаторазово довела її хибність, проте ці рекомендації систематично надаються всім країнам. Так, під час Великої депресії 1929 р. у США президент Гувер почав скорочувати урядові витрати, чим значно поглибив кризові явища. Наступний президент, Рузвельт, пішов діаметрально протилежним шляхом. Він збільшив державні витрати на оборону і зайнявся впровадженням громадських робіт. Це реанімувало виробництво і дало можливість за сім років стабілізувати економіку США. Через збільшення державних витрат здолала кризи німецької економіки адміністрація Гітлера, таким же чином стимулювали французьку економіку Шарль де Голь, лідери Тайваню, Японії та Південної Кореї.

Такі різні лідери використали для розвитку економіки інвестиційну емісію грошей, тобто емісію, яка витрачається на збільшення ринкової маси товарів та послуг, на що треба звернути увагу й в Україні, а не скорочувати державні видатки. Пільги та субсидії є у всіх країнах. Землеробство принципово може бути рентабельним лише в тропічних країнах, тому фермерів субсидують повсюдно. Є чимало інших видів суспільно необхідної

діяльності, які не можуть існувати на ринкових засадах і потребують субсидій, що надаються підприємствам та перешкоджають структурним реформам.

Деякі поради ринкових фундаменталістів, втілені в життя, наприклад, ліквідація соціальної сфери промислових підприємств в Україні, дали негативні наслідки. У США та Європі така соціальна сфера існує і її ніхто не піддає структурним реформам [3]. Подозрюючи з багатьма твердженнями Л. Шульмана (які поділяють багато вчених і політиків України), хотілося б зауважити, що скорочення соціальних пільг — це неминуча реальність для нашої країни, оскільки соціал-демократична модель розвитку в сучасних умовах не сприятиме підвищенню конкурентоспроможності української економіки. В той же час скорочення або заміна натуральних соціальних пільг грошима різним групам населення має відбуватися поетапно (спочатку — більш заможним, потім — середнім за доходами групам пільговиків і т. д.).

Процес ринкових перетворень в Україні припав на час розквіту неоконсервативної моделі соціально-економічної політики, коли причини, що її викликали, не лише продовжують діяти, а й ще більше посилюються. Чи можливе взагалі в умовах дії нових чинників повернення до соціал-демократичного суспільного ідеалу, що виражається цими принципами; іншими словами, чи можлива взагалі (не лише у країнах ЄС, а й в Україні та пострадянських країнах) у політико-економічних умовах, що змінилися, специфічна соціал-демократична політика, що не руйнує соціал-демократичну ідентичність? Однозначної відповіді на це поки не існує, особливо для умов перехідних економік.

Час перебування соціал-демократичних партій в опозиції (з початку 1980-х до кінця 90-х рр.) не пройшов дарма й був використаний соціал-демократами для перегляду стратегії й тактики дій у різних сферах суспільного життя з метою пристосування до нових економічних, політичних, соціальних і культурних умов. Активні внутрішньопартійні й загальнонаціональні дискусії, насамперед у Німеччині, привели, з одного боку, до деякого коригування соціал-демократичної ідентичності та включення в неї нових складових за збереження загальної спадкоємності; з другого — вони сприяли пристосуванню неоконсервативного макроекономічного інструментарію до виконання соціал-демократичного суспільного ідеалу. Так, німецькі соціал-демократи ввели вирішення екологічної проблематики як необхідну умову будь-якого економічного зростання, дещо послабили регулюючу роль держави, взявши на озброєння деякі елементи неоконсервативної економічної політики з її орієнтацією на пропозицію та посилення конкуренції національних економік за оптимальних умов інвестиційної діяльності. Вони також виробили збалансовану позицію, відстоюючи безумовний пріоритет індивідуальних прав і свобод людини. Особливо важливе те, що сучасна соціал-демократія формулює свої програмні положення так, щоб вони відображали суспільні запити широких верств населення (в тому числі підприємців), а не лише найманих працівників [4].

Неоконсервативна відповідь на глобалізацію ринків (що, як відомо, призвела до серйозних структурних зрушень в економіці на початку 80-х рр. XX ст. і виявила неготовність соціал-демократії до адекватного реагування) була ефективною, але її умовою була відмова від сильної соціальної політики й часткового демонтажу „держави загального добробуту”. У результаті розвинені демократії знову зіткнулися зі швидким зростанням масового безробіття, посиленням майнового розшарування і, як наслідок, наростанням напруженості в суспільстві. Це стало платою за підвищення ефективності національних економік в умовах глобалізації.

Висновки

1. Соціальна політика у країнах Європейського Союзу на початку XXI століття поступово відходить від постулатів соціал-демократії до неоконсервативної моделі розподілу.
2. „Нові” країни ЄС (що вступили до ЄС у травні 2004 р.) шляхом оптимізації соціальних витрат держави забезпечують собі конкурентні умови на ринках „старих” членів ЄС.
3. У багатьох країнах ЄС (як „старих”, так і „нових”) зменшують податкове навантаження на реальний сектор, щоб зробити його конкурентоспроможним порівняно з американською економікою.
4. Соціал-демократична політика, що здійснювалася у країнах ЄС у 80–90-ті роки XX століття, не відповідає умовам сучасної України, оскільки реальний стан економіки нашої країни потребує перерозподілу державних видатків на користь реального сектору економіки.
5. Реформування податкових систем „нових” країн ЄС спрямовано на зменшення податкового тягара на виробників і окремих громадян, щоб стимулювати розвиток високоефективних та сучасних секторів економіки цих країн.
6. „Старі” члени ЄС змушені обмежувати державні видатки на соціальні програми, щоб оптимізувати податкове навантаження на економіку своїх країн, яка стає неконкурентоспроможною в умовах глобалізації.
7. Оптимізацію соціальних видатків в Україні треба здійснювати шляхом поетапного скорочення соціальних пільг окремим групам пільговиків за одночасного забезпечення зростання заробітної плати та пенсій.

Джерела

1. *Макарова О.В.* Державні соціальні програми: теорія, методика, розробки та оцінки. Автореф. дис. докт. екон. наук. — 08.09.01./ ІДСД НАН України. — К., 2004. — 36 с.
2. *Карлін М.І.* Фінанси зарубіжних країн. Навч. посібник. — К.: Кондор, 2004. — 384 с.
3. <http://www.pravda.com.ua/arhive/2005/January/21/3.shtml>.
4. *Пироженко В.* „Трансформація соціал-демократії”: український контекст // День. — 2004. — 11 серпня — С. 4.

СТРАТЕГІЯ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ У СФЕРІ ЗОВНІШНІХ ТРУДОВИХ МІГРАЦІЙ

*О.В. Позняк,
кандидат економічних наук,
завідувач відділу Інституту демографії та
соціальних досліджень НАН України*

Масштабне безробіття в Україні та низький рівень оплати праці (особливо в еквіваленті долара або євро за курсом Національного банку) спонукають значну частину економічно активних громадян до трудової міграції — чи не єдиного засобу забезпечення прийняттого рівня свого життя.

Трудові міграційні поїздки з України до інших країн стали нині масовим явищем. Тому нагальним є формування державної політики щодо регулювання трудових міграцій, спрямованої на зменшення масштабів нелегальної міграції українських громадян, мінімізацію та запобігання її негативних наслідків, а також на сприяння у легальному працевлаштуванні, посилення соціальної захищеності українських громадян за кордоном.

Трудові міграції в Україні вивчають чимало дослідників, серед яких слід назвати Е.М.Лібанову, О.А.Малиновську, О.Р.Овчиннікову, С.І.Пирожкова, І.М.Прибиткову, М.Д.Романюка, О.У.Хомру, М.О.Шульгу. Проблемам формування державної політики у сфері трудових міграцій присвячена Спеціальна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини [1], ці проблеми висвітлені у ряді наукових доповідей.

Завданням даної статті є виклад положень комплексної Стратегії державної політики зовнішніх трудових міграцій, розробленої на основі узагальнення результатів проведених в Україні досліджень та оцінки міжнародного досвіду регулювання цього процесу. Актуальність розробки такої науково обґрунтованої стратегії зумовлена необхідністю подолання негативних тенденцій у цій сфері, усунення загроз національній безпеці України, пов'язаних із втратами демографічного і трудового потенціалу, формуванням у складі населення численного прошарку не інтегрованих у суспільство осіб з психологією нігілізму, які при цьому є повноправними громадянами країни. Невирішеність найгостріших проблем трудової міграції здатна звести нанівець зусилля з побудови соціальної держави.

Кінцевим результатом реалізації згаданої Стратегії має стати оптимізація зовнішніх трудових міграційних процесів, що сприятиме розширенню можливостей економічно

активного населення забезпечувати свій добробут власними зусиллями, подоланню патерналістських настроїв (пасивного очікування допомоги з боку держави) серед населення, стимулюватиме економічний розвиток країни шляхом залучення в оборот коштів, зароблених трудовими мігрантами. Це відіграватиме помітну роль у підвищенні рівня життя населення при мінімізації витрат Державного бюджету, пом'якшенні бідності та ліквідації найгостріших її проявів, формуванні потужного середнього класу як запоруки соціальної стабільності в суспільстві.

Першочерговими завданнями дослідження трудових міграцій є оцінка їх масштабів та виявлення основних напрямів (розподілу трудових мігрантів за країнами призначення). У вітчизняній науковій та публіцистичній літературі наводяться різні оцінки щодо чисельності зовнішніх трудових мігрантів. Найбільш реальною видається — 2 млн. осіб, що відповідає експертним оцінкам МЗС України [1, с. 18] та розрахункам фахівців Тернопільського обласного центру зайнятості [2, с. 41]. Однак ряд аналітиків називає набагато більші цифри. Так, фахівці Міністерства праці та соціальної політики України оцінюють трудову міграцію за кордон приблизно в 3 млн. осіб, у доповіді Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини називається цифра — 5 млн. трудових мігрантів [1, с. 18]. Скільки ж насправді наших громадян працює за кордоном ми дізнаємося лише після того, як буде налагоджений дієвий моніторинг зовнішньої трудової міграції.

Інтенсивність трудових міграцій помітно вища в областях, які мають кордони з країнами далекого зарубіжжя, і особливо висока — у Закарпатській області, що межує з усіма чотирма західними сусідами України. Трудові мігранти — це майже виключно особи віком 20–49 років, тобто представники найбільш економічно продуктивних вікових груп. Активніше до роботи за кордоном залучається сільське населення, майже 70% становлять чоловіки. Міське населення, передусім жінки, частіше здійснюють “човникові” поїздки. Більш схильними до трудової поїздки за кордон є особи, які мають дітей. Так, згідно з даними обстеження українських трудових мігрантів, які працюють в Італії, тільки 6,1% мігранток-жінок не мають дітей, тоді як понад 3/4 залишили вдома 1–2, а майже 8% — 3 і більше дитини [3, с. 11].

Основними центрами тяжіння трудових мігрантів з України є Росія (40–50%), Польща (15–20%), Чехія (10–12%), Італія (близько 10%), Португалія (5–8%). Понад 90% загального потоку трудових мігрантів припадає на країни СДН (Росія і частково Білорусь), країни Вишеградської групи (Польща, Чехія, Словаччина, Угорщина) та держави Південної Європи. Останнім часом спостерігається тенденція до зниження інтенсивності поїздок до Чехії і активізації міграцій до південноєвропейських країн, особливо Португалії. Що стосується так званих “човників”, то їх найбільші потоки спрямовані до Росії (близько половини) та Польщі (майже третина); для мешканців окремих регіонів важливе значення мають також поїздки до Словаччини, Румунії, Угорщини, Білорусі, Туреччини.

Частіше трудовими мігрантами стають особи з професійно-технічною та повною середньою освітою. Малоосвічені люди через низьку кваліфікацію мають заздалегідь невеликі можливості працевлаштування за кордоном, а високоосвічені прошарки менше зацікавлені в цьому, оскільки можуть працевлаштуватися в Україні. Українські трудові мігранти-чоловіки зайняті переважно будівельними роботами. Галузева структура зайнятості жінок-мігрантів у різних країнах різна залежно від потреб національних економік. Загалом наші співгромадяни переважно займаються роботами, що мало сприяють підвищенню їхньої кваліфікації, набуттю навиків, потрібних для майбутньої продуктивної діяльності в Україні.

Соціально-економічна та демографічна політика

Тривалість перебування наших громадян на роботі за кордоном становить зазвичай від двох тижнів до кількох років, в середньому близько шести місяців. Оскільки в трудових міграціях бере участь майже 10% економічно активного населення, то пропозиція робочої сили громадян України за межами нашої держави складає 5% загальної чисельності людино-місяців пропозиції робочої сили. При цьому понад 80% учасників трудових міграцій не мали постійної роботи в Україні в цей період, і ще 7% — перебували в неоплачуваній відпустці.

Майже 3/4 осіб, які мають досвід трудових міграцій, орієнтовані на повторення поїздок. Однак останнім часом це ускладнилося. Західні сусіди України у зв'язку із вступом до Євросоюзу вводять візовий режим з Україною, наслідком чого стане зменшення трудових міграційних потоків до цих країн. Збільшення можливостей прикладання праці в деяких країнах Південної Європи (Португалія, Греція) не є рівновеликим. Певні надії на поліпшення ситуації пов'язані з динамічним розвитком відносин між Україною та ЄС після президентських виборів 2004 р.

„Міграційні” гроші стають важливим джерелом підвищення добробуту окремих верств населення країни. Накопичені за час трудових поїздок за кордон кошти і засоби дають змогу певним контингентам населення не пред'являти попит на робочі місця в Україні. Результати обстеження “Життєві шляхи населення України” свідчать, що 35,4% мешканців прикордонних регіонів, які у 2000 р. здійснили трудові міграційні поїздки за кордон, у березні 2001 р. кваліфіковані як економічно неактивні [4, с. 102]. Причому ці особи, порівняно з іншими контингентами трудових мігрантів, дають більш високу оцінку успішності здійснених поїздок і демонструють вищу готовність до їх повторення. Кожен десятий колишній мігрант використовує зароблені за кордоном кошти для відкриття власної справи, окремі особи створюють робочі місця не лише для себе, а й для найманих працівників.

Визначення реального обсягу заробітків трудових мігрантів є чи не найскладнішим при проведенні вибірових опитувань. Узагальнення відповідей респондентів (експертів та трудових мігрантів) обстеження трудової міграції молоді, що здійснив Державний інститут проблем сім'ї та молоді, дає такі результати: місячний заробіток основної частини українських працівників за кордоном становить від 200 до 1000 дол. США. Зайняті у будівництві в сусідніх з Україною країнах (Росія, Польща, Чехія, Угорщина) некваліфіковані робітники зазвичай заробляють по 200–400 дол., а кваліфіковані — 500–700 дол., у Німеччині, Італії та інших країнах з розвинутою ринковою економікою ця цифра є набагато більшою. Заробіток моряків становить 600–1300 дол. для рядового складу і від 1800 до 4000–5000 дол. — для командного. Щодо зарплати програмістів, то називалася цифра 5 тис. дол. Переважно 200–300 дол. на місяць отримують прибиральниці, офіціанти, доглядальниці (хоча окремі особи називали цифри 600 і навіть 1000 дол.), за свідченням одного з експертів медики заробляють по 1–2 тис. дол. США.

Фахівці відділу міграційних досліджень Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України визначили рівні заробітків наших співвітчизників за кордоном для трьох варіантів оцінки масштабів трудової міграції: 1 млн. осіб (мінімальна оцінка, виявлена в результаті обстеження “Життєві шляхи населення України”), 2 млн. (найбільш вірогідна) та 5 млн. осіб (максимальна оцінка). При обчисленні враховувалося, що середня тривалість перебування українських трудових мігрантів за кордоном становить 6 місяців.

Сумарні обсяги коштів, зароблених українськими трудовими мігрантами за кордоном для трьох зазначених варіантів становлять 2,1; 4,7 та 11,6 млрд. дол. США в рік, або відповідно 5, 11 та 28% від рівня ВВП України за 2002 рік [5, с. 319]. З огляду на недоско-

налість існуючих джерел, отримані дані не претендують на абсолютну точність відображення величини заробітків, але порядок цих сум відповідає дійсності.

До найсуттєвіших проблем розвитку зовнішніх трудових міграцій в Україні на нинішньому етапі слід віднести:

- переважно нелегальний характер трудових поїздок за кордон;
- низький рівень забезпечення соціального захисту українських громадян в інших країнах;
- переважне зайняття заробітчан з України низькокваліфікованими роботами;
- відсутність ефективних механізмів залучення коштів, зароблених трудовими мігрантами, в економіку України.

Державна політика в сфері трудових міграцій має спиратися на принцип забезпечення прав людини та досягнення стандартів гідної праці для економічно активного населення, бути спрямована на усунення відповідних загроз національній безпеці, мінімізацію міграційних втрат, переведення сучасного стихійного процесу інтеграції України у світовий ринок праці на врегульовану основу, сприяння інтеграції України до ЄС та ЄП, підвищення міжнародного авторитету України. Політика сприяння трудовим міграціям наших громадян і посилення їх соціального захисту під час перебування за кордоном має бути ядром політики держави у міграційній сфері.

У багатьох державах з низьким і середнім рівнем доходу на душу населення, зокрема у наших близьких сусідів — Польщі та Туреччині, сформувалася специфічна модель міграційної поведінки населення. Певна частина молодих осіб, переважно чоловіків, протягом кількох років працюють в економічно благополучніших країнах і повертаються назад, маючи заощадження та навички, які допомагають забезпечити їм і членам їхніх сімей необхідний рівень життя. Ця модель цілком прийнятна для України. **Тимчасова еміграція під егідою держави на основі двосторонніх міждержавних угод повинна стати дієвою альтернативою постійному (безповоротному) виїзду та нелегальним трудовим поїздкам.** Нині ж еміграція з України до Західної Європи, Ізраїлю, Північної Америки та Океанії (тобто потенційно найбільш економічно вигідна) має переважно постійний характер.

Основними цілями політики держави щодо регулювання трудових міграцій є:

- скорочення масштабів нелегальної трудової міграції населення за межі країни;
- забезпечення соціальної захищеності українських працівників за кордоном;
- забезпечення зворотності зовнішніх трудових поїздок;
- якнайширше залучення міграційних грошей в економіку України;
- запобігання зниженню кваліфікації високоосвічених спеціалістів внаслідок зайняття за кордоном низькокваліфікованими роботами.

Виходячи із поставлених цілей, основними напрямками державної політики визнаються:

- розширення можливостей легального працевлаштування українських громадян за кордоном;
- протидія нелегальній міграції;

Соціально-економічна та демографічна політика

- посилення соціального захисту українських громадян в країнах-реципієнтах;
- стимулювання інвестування зароблених мігрантами коштів в економіку України;
- пом'якшення дії чинників, що стимулюють виїзд на роботу за кордон.

Головним стратегічним завданням держави є створення гідних умов життя та зайнятості в Україні, що неминуче зменшить потреби наших громадян у трудовій міграції. Однак з огляду на те, що виконання цього завдання потребує довготривалих зусиль, а для багатьох верств населення трудова міграція фактично не має альтернативи як джерело доходів, на нинішньому етапі найефективнішим засобом скорочення масштабів нелегальної трудової міграції населення за межі країни стає розширення можливостей легального працевлаштування на основі системи міждержавних договорів про взаємне працевлаштування громадян та їх соціальний захист. Подібні угоди вже укладені з більшістю країн – колишніх республік СРСР (підписано також багатосторонню угоду в рамках СНД), Польщею, Чехією, Словаччиною та Португалією, а також В'єтнамом. Терміново необхідно урегулювати міграційні відносини з Німеччиною, Грецією, Ізраїлем, Італією, Іспанією, США та іншими економічно розвиненими країнами, а також з найближчими західними сусідами, перш за все з Угорщиною.

Отже, **розширення можливостей легального працевлаштування** українських громадян за кордоном потребує таких заходів:

- розвиток системи міждержавних договорів про взаємне працевлаштування громадян та їх соціальний захист;
- збільшення квот для працевлаштування українців у країнах, з якими договори вже укладено;
- розвиток інституту ліцензування діяльності щодо працевлаштування українських громадян за кордоном;
- передбачення спеціальних квот для кваліфікованих фахівців з визначенням переліку занять та видів діяльності при укладанні міждержавних договорів;
- організація підготовки кадрів за замовленням іноземних роботодавців;
- активізація зовнішньополітичної діяльності щодо укладення договорів про працевлаштування окремих категорій українських спеціалістів з країнами Азії та Африки.

Більшість громадян, які наважилися на трудову міграцію, при в'їзді до країн-реципієнтів приховує свої справжні наміри і, по суті, перебуває у цих країнах на нелегальному становищі. Наслідком такої ситуації стає соціальна незахищеність громадян України за кордоном, їх практично повна залежність від роботодавців і частково – від посередників. Досить численні контингенти українських трудових мігрантів не мають жодних гарантій щодо режиму роботи, виду діяльності, отримання зароблених грошей. Частина шукачів пристойного заробітку не з власного бажання займається виснажливою, шкідливою для здоров'я працею, молоді жінки нерідко потрапляють у тенета ділків підпільного секс-бізнесу і всупереч власному бажанню змушені займатися проституцією.

Комплекс заходів щодо **протидії нелегальній міграції** включає:

- розповсюдження інформації (рекламно-інформаційні буклети, спеціальні телепередачі, цільові випуски газет, спеціальні лекційні заняття у вищих

навчальних закладах) щодо існуючої системи міждержавних угод про працевлаштування, законодавства України та країн-реципієнтів у сфері трудової міграції та регулювання ринку праці в цілому, а також можливості отримання допомоги з боку українських дипломатичних установ під час перебування трудових мігрантів за кордоном;

- просвітницьку діяльність щодо умов та наслідків нелегальної трудової діяльності;
- посилення контролю за діяльністю організацій-вербувальників вітчизняної робочої сили для роботи за кордоном;
- підвищення ефективності дій силових структур з виявлення та припинення діяльності фірм, що займаються працевлаштуванням громадян України за кордоном, не маючи на це дозволу.

Для **посилення соціальної захищеності українських громадян за кордоном** необхідно:

- приєднатися до відповідних конвенцій МОП з питань захисту прав працівників-мігрантів, статей Європейської Соціальної Хартії (оновленої);
- впровадити спеціальні посади у дипломатичних та консульських представництвах за кордоном у країнах призначення мігрантів, створити спеціальні приймальні, забезпечити надання юридичних консультацій.

Доходи українських заробітчан є не лише важливим засобом підвищення рівня життя окремих верств населення, а й джерелом економічного зростання: тільки від заробітчан Тернопільщини, за оцінками фахівців Тернопільського обласного центру зайнятості, щороку надходить близько 100 млн. дол. США, а сумарний обсяг заробітків українських громадян за кордоном, як уже зазначалося, становить близько 11% ВВП. Крім того, вкладення трудовим мігрантом коштів у розвиток вітчизняної економіки є запорукою зворотності трудової поїздки. При цьому ефективність залучення заробітків мігрантів до інвестування в економіку України залишається низькою.

Вирішення **проблем стимулювання інвестування зароблених мігрантами коштів в економіку України та забезпечення зворотності міграцій** має спиратися на такі заходи:

- розробка програми стимулювання самозайнятості та мікропідприємництва для осіб, які повертаються після трудової діяльності за кордоном, де, зокрема, передбачити пільгові умови оподаткування протягом стартового періоду, надання юридичної та консультаційної допомоги;
- створення програми адаптації трудових мігрантів до українського суспільства, яке змінюється за період відсутності мігранта;
- дозвіл на безмитне ввезення засобів виробництва громадянами України з-за кордону;
- створення недорогих шляхів переказу коштів від українських заробітчан за кордоном родичам, які залишилися в Україні;
- надання можливості сплати коштів до Пенсійного фонду з-за кордону, навіть за відсутності сплати відповідного податку;
- розробка і впровадження програм підвищення кваліфікації та перекваліфікації колишніх мігрантів;

Соціально-економічна та демографічна політика

- надання можливості купівлі в кредит житла або товарів тривалого користування особами, які перебувають за кордоном;
- встановлення збільшеної відсоткової ставки по вкладах, відкритих у вітчизняних банках громадянами України, які перебувають за кордоном, та підвищених соціальних гарантій по таких вкладах при закритті банку;
- впровадження при працевлаштуванні висококваліфікованих українських фахівців за кордоном за допомогою державних структур процедури укладання тристоронніх угод між особою, що виїжджає, державою (в особі Державного центру зайнятості або єдиного уповноваженого органу виконавчої влади з питань міграції, якщо такий буде створено) та банківською установою про переказ частини заробітку працівника на рахунок у вітчизняному банку.

Проблема **пом'якшення дії чинників, що стимулюють від'їзд** українських громадян на роботу за кордон, має вирішуватися в контексті регулювання розвитку ринку праці і стратегії підвищення доходів населення та включати такі заходи:

- створення загальнодержавного банку вакансій;
- подолання різких регіональних диспропорцій в якості життя населення (стимулювання підприємництва, створення нових робочих місць, перш за все в тих регіонах, де можливості економічного зростання заздалегідь є обмеженими, розвиток соціальної, транспортної та ринкової інфраструктури в усіх регіонах);
- сприяння інноваціям та продуктивній зайнятості в Україні.

Ефективність державної політики у сфері трудових міграцій буде досягнута лише за умови адекватного інформаційного забезпечення. На сьогодні аналіз існуючих тенденцій зовнішньоміграційних трудових поїздок ускладнений недостатньою достовірністю вихідних даних. Відповідно, першочерговим завданням є організація дієвого **моніторингу** міждержавних трудових міграцій.

Джерела

1. *Стан* дотримання та захисту прав громадян України за кордоном: Спеціальна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини – К., 2003. – 157 с.
2. *Трудова міграція населення Тернопільської області: кількісний та географічний аспекти.* – Тернопіль: Лідер, 2002. – 52 с.
3. *Соціальне обличчя новітньої української трудової міграції.* – Львів, 2003. – 40с.
4. *Зовнішні трудові міграції населення України /* За ред. Е.М.Лібанової, О.В.Позняка. – К.: РВПС України НАН України, 2002. – 206с.
5. *Майданік І.П.* Соціально-економічні проблеми трудової міграції в Україні // Регіональні аспекти розвитку і розміщення продуктивних сил України. – Тернопіль: Економічна думка, 2004. – Вип. 9. – С. 317–319.

ПОЛІТИКА РОЗВИТКУ СОЦІАЛЬНОЇ ІНФРАСТРУКТУРИ: ПІДСУМКИ ТА ПРОБЛЕМИ

*В.М.Новіков,
доктор економічних наук, професор,
Інститут демографії та соціальних
досліджень НАН України*

Соціальна інфраструктура, яка існувала в Україні до 1990-х років, відзначалася високим рівнем доступності та універсальності. Діапазон форм соціальної підтримки населення був досить широким, значна його частина не залежала від особистих доходів громадян. Державні соціальні гарантії охоплювали практично всі сфери життєдіяльності людей. Фактично соціальна інфраструктура являла собою глобальну комунітарну систему із чітким виявленням розподільчих функцій, що ґрунтувалися на принципах соціальної справедливості.

Усі галузі соціальної інфраструктури користувалися державними дотаціями повністю або частково. Серед них госпрозрахункові підприємства галузей культури, зв'язку, транспорту, санаторно-курортного обслуговування, книговидавничої діяльності.

Державна модель соціальної інфраструктури була витратною, оскільки її галузі переважно мали екстенсивний вектор розвитку. Взаємовідносини держави і населення визначалися соціальними і політичними технологіями патерналістського характеру, що перетворилися у своєрідний еталон. Посилення соціальної орієнтації суспільства за умов консервації традиційної моделі функціонування і розвитку соціальної інфраструктури за рахунок бюджетних коштів мало, з одного боку, позитивний вплив на задоволення потреб населення у життєво важливих послугах, з другого — призводило до стримування якісного удосконалення потреб і диверсифікації джерел фінансування, наслідком чого можна вважати зростаючий дефіцит коштів на розвиток і функціонування соціальної інфраструктури.

Додатково до загальнодержавних галузей соціальної інфраструктури формувалася соціальний комплекс підприємств і організацій. Послуги відомчого невиробничого сектору переважно адресувалися контингенту працівників, зайнятому на конкретних господарчих об'єктах. Вони включали обслуговування у санаторно-курортних і соціально-культурних закладах, у дитячих садках, підготовку кадрів, забезпечення комфортних умов праці, відпочинок у піонерських таборах, надання медичних і житлово-комунальних послуг. Щорічно на розвиток відомчої соціальної інфраструктури асигнувалося 5% загальних витрат суспільства на соціально-культурні заходи.

Соціально-економічна та демографічна політика

Відомчий житловий фонд на початок 90-х років минулого століття становив понад половину державного; бази відпочинку обслуговували 2,5% усієї кількості працівників, які відпочивали у профспілкових санаторно-курортних закладах. Майже повністю оздоровлення учнів здійснювалося у літніх таборах.

Багато видів об'єктів соціальної інфраструктури було у власності громадських організацій, профспілок, творчих спілок, добровільних спілок. Тільки у підпорядкуванні профспілок налічувалося понад 103 санаторії, 53 будинки відпочинку, 20 пансіонатів, 208 туристичних баз, більше 3 тис. бібліотек, 3,4 тис. клубних закладів.

Початок радикальних економічних реформ в Україні супроводжувався лібералізацією соціальної сфери. Держава скорочувала витрати на соціальні цілі, обмежуючись підтримкою соціально уразливих верств населення. Політика у галузі соціальної інфраструктури зводилася до впровадження ліберальної моделі управління. Зменшувалися витрати на утримання дитячих садків, медичних, спортивних і культурних закладів. Сформувалася стійка тенденція вирішення соціальних проблем, у тому числі в галузі охорони здоров'я та освіти, за рахунок доходів населення.

Приватизація об'єктів соціальної інфраструктури відбувалася вкрай непослідовно і призводила до їх деградації. Поряд зі скороченням функціональної ролі державних соціальних закладів це помітно знизило ефективність і рівень обслуговування населення.

Статистика фіксує досить несприятливу тенденцію: зменшення мережі соціальних об'єктів, диференціацію надання послуг і скорочення доступності громадян до основних галузей інфраструктури (табл. 1).

Таблиця 1

Основні показники динаміки соціальної інфраструктури

Галузі соціальної інфраструктури	1990р.	2000р.	2001р.	2002р.	2003р.	2003/ 1990, %
Охорона здоров'я:						
Кількість лікарняних ліжок, тис.	700	466	466	465	458	0,65
Кількість амбулаторно-поліклінічних закладів, тис.	6,9	7,4	7,4	7,4	7,6	1,101
Кількість осіб, яким надано швидку медичну допомогу, млн.	17,8	14,0	13,9	13,9	13,9	0,78
Освіта:						
Кількість дошкільних закладів, тис.	24,5	16,3	15,7	15,3	15,0	0,61
Кількість осіб, що навчаються:						
у загальноосвітніх закладах	7132	6764	6601	6350	6044	0,84
у професійно-технічних закладах	660	525	512	502	493	0,74
Введення в експлуатацію житлових будинків, тис.кв.м загальної площі	17447	5558	5939	6073	6433	0,37
Санаторії, тис.ліжок	154	151	151	151	147	0,95
Будинки та пансіонати відпочинку, тис.місць	115	63	61	63	62	0,54
Бази та інші заклади відпочинку, тис.місць	302	238	236	236	236	0,78
Кількість дітей, які відпочивали у дитячих оздоровчих таборах, тис.	2000,0	1004,6	1055,4	1235,3	1534,9	0,76

Із наведеної таблиці видно, що кількість закладів соціальної інфраструктури скоротилася з 1990 року в середньому на 30%. Найбільшою мірою негативна динаміка спостерігалася у житловому будівництві (63%), дошкільному вихованні (39%), оздоровленні населення (27-46%).

Помітно зменшилися обсяги інвестицій у будівництво об'єктів соціальної інфраструктури (табл. 2).

Таблиця 2

Будівництво об'єктів соціальної інфраструктури

Показники	1990р.	1995р.	2000р.	2003р.	2003р.до 1990р.
1. Усього введено в експлуатацію житлових будинків, <i>тис.кв.м загальної площі</i>	17447	8663	5558	6433	36,8
2. Введено в експлуатацію закладів освіти: Середніх закладів освіти, <i>тис.учнівських місць</i>	163,9	54,2			
Вищих закладів освіти: І–ІІ рівнів акредитації, <i>тис.кв.м загальної площі</i> учбово-лабораторних будівель	33,5	8,3	4,9	0,6	1,8
ІІІ–ІV рівнів акредитації, <i>тис.кв.м загальної площі</i> учбово-лабораторних будівель	63,5	29,9	32,3	24,9	39,2
Професійно-технічних закладів, <i>тис. учнівських місць</i>	2,6	1,2	-	0,0	-
3. Введено в експлуатацію медичних закладів: Лікарняних закладів, <i>тис.ліжок</i>	6,4	2,5	0,8	1,2	18,7
Амбулаторно-поліклінічних закладів, <i>тис. відвідувань за зміну</i>	20,4	9,8	2,3	3,6	17,6
Дитячих лікарень, <i>ліжок</i>	104	25	-	-	-
Пологових будинків, <i>ліжок</i>	312	-	30	22	7,0
Жіночих консультацій, <i>відвідувань за зміну</i>	800	236		10	1,2
Спортивних залів, <i>кв.м</i>	14177	4516	1611	12620	89,0
Плавальних басейнів, <i>кв.м дзеркала води</i>	2773	485	-	96	28,7

Дані таблиці свідчать, що порівняно із 1990 р. розширення мережі об'єктів соціальної інфраструктури значно уповільнилося. Житлове будівництво становить лише 36,8% від базового року, вищих навчальних закладів І і ІІ та ІІІ і ІV рівнів акредитації – відповідно 1,8% і 39,2%. Особливо низьким є спорудження закладів охорони здоров'я. Введення в експлуатацію лікарняних і амбулаторно-поліклінічних закладів дорівнює 17,6–18,7% від 1990 р., жіночих консультацій і пологових будинків – відповідно 1,2–7,0%.

Значно погіршилися умови заняття фізичною культурою.

Програми з реформування соціальної інфраструктури відзначалися рядом принципово нових моментів змістовного і концептуального плану. Однак, незважаючи на позитивний потенціал соціальних реформ, вони не відповідали реальним процесам, що не дало змоги істотно просунутися шляхом розуміння стратегії і тактики перебудови у галузях соціальної інфраструктури.

Протягом дев'яностих років минулого століття не були сформовані сприятливі умови бюджетної підтримки галузей соціальної інфраструктури. Бюджет і бюджетна політика у межах діючої радикальної ліберально-монетарної доктрини використовувалися як інструмент скорочення витрат на розвиток галузей соціальної інфраструктури (табл.3).

Таблиця 3

Витрати на соціально-культурні заходи

Показники	1992 р. млрд. крб	1995 р. млрд. крб	2003 р. млн. грн.
ВВП	5032,7	5451642	264165
Видатки Зведеного бюджету	1919,7	2430276,0	75792,5
у т.ч. на соціально-культурні заходи	865,7	958081,0	39691,6
У % до ВВП:			
Видатки Зведеного бюджету	38,1	44,6	28,7
Видатки на соціально-культурні заходи	17,2	17,5	15,0

Із наведеної таблиці випливає висновок, що при зростанні протягом 1992–1995 років питомої ваги бюджетних видатків відносно ВВП з 38,1% до 44,6% (1,17 раза) обсяг видатків на соціально-культурні заходи підвищився з 17,2% до 17,5% (в 1,01 раза). При цьому динаміка видатків на розвиток галузей соціальної інфраструктури, крім освіти та охорони здоров'я, була нижчою, ніж динаміка загальних видатків бюджету (табл.4).

Таблиця 4

Індекси бюджетних видатків на галузі соціальної інфраструктури

Показники	1992–1995	1995–2003
Видатки бюджету	1,16	0,64
Видатки на освіту і науку	1,04	0,98
у т.ч. на загальну освіту	1,31	0,96
вищі навчальні заклади	0,96	2,86
професійно-технічну освіту	0,67	0,84
Культура і засоби масової інформації	1,06	0,73
Охорона здоров'я	1,27	0,76

У наступні (1996–2003) роки питома вага видатків на соціально-культурні заходи відносно ВВП зменшилася до 28,7% проти 44,6%. Відповідно скоротилися відносні показники фінансування галузей соціальної інфраструктури, крім вищої школи, асигнування якої на розвиток підвищилися у 2,5 раза.

У 2004 р. очевидними пріоритетами, як і у попередньому році, залишалися централізація фінансових ресурсів, збільшення фінансової допомоги регіонам, створення досконалої системи управління державним боргом і забезпечення розрахунків по зовнішньому боргу країни. У 2004 р. видатки соціального спрямування Зведеного бюджету підвищилися проти 2003 р. на 5,1 млрд. грн. Порівняно з фактичним обсягом видатків 2002 р. зростання становило 9 млрд. грн.

Проте ситуацію, що склалася, не можна вважати задовільною. По відношенню до видатків Зведеного бюджету питома вага видатків соціального спрямування порівняно з попереднім роком підвищилася лише на 2%, а у зіставленні з 2002 роком навіть зменшилася. У 2002 р. видатки на соціальні витрати у Зведеному бюджеті становили 55,7%, у 2003 р. – 50,1%, у 2004 р. – 52,1%. Аналогічна динаміка простежувалася між соціальними видатками і ВВП. За 2002–2004 роки вона характеризувалася співвідношенням: 15,3% (2002р.), 14,6% (2003 р.), 15,0% (2004 р.).

Фактично за останні роки Україна мала від'ємну еластичність соціальних витрат відносно номінального зростання ВВП. Порівняно із 2002 р. ВВП підвищився у 2,44 раза, а витрати на соціальний розвиток — у 2,36 раза. Коефіцієнт еластичності становить (-)3,3%.

Основні соціальні показники не перевищують рівні, які країни Західної Європи досягли у 50–60 роки минулого століття. У ВВП цих країн питома вага соціальних витрат становить 30%. В абсолютному вимірі вона коливається від 2,4 до 8,0 тис.дол. США на одну особу. В Україні цей показник становить менше 1 тис.дол., тобто у середньому в 5,8 раза менше.

Подолання застійних явищ у соціальній сфері не спостерігається. Більше того, з ряду ключових соціальних показників (освіта і соціальний захист) в останні два роки є очевидне відставання від динаміки зростання ВВП і Зведеного бюджету.

Найбільш проблемними питаннями перебудови соціальної сфери на засадах зменшення патерналістського впливу держави на соціальну політику стало теоретичне обґрунтування і опрацювання практичних рекомендацій щодо здійснення реформаторських рішень у медичному обслуговуванні населення. Адже система охорони здоров'я за наявних економічних умов не могла нехтувати принципами доступності і безоплатності надання медичних послуг. Це одна з головних причин, чому така важлива галузь, як медицина, не адаптувалася до ринкових відносин.

Інституційні і структурні зміни, що намічалися, часто піддавалися коригуванню або відкладалися як через кризовий стан охорони здоров'я, так і нестабільність в адміністративному управлінні галуззю, а також перманентне чергування програм розвитку медичного обслуговування населення.

Проголошений курс на створення єдиного медичного простору залишився нереалізованим. Не мали достатнього наукового обґрунтування й інші організаційні напрями з реформування системи охорони здоров'я: орієнтація на інтенсивні технології, подолання диспропорцій між первинною і спеціалізованою, амбулаторно-поліклінічною і стаціонарною медичною допомогою, збільшення обсягів фінансування, перехід на страхові принципи функціонування тощо.

За аксіому було взято передачу значного обсягу найпростіших функцій спеціалізованої допомоги амбулаторно-поліклінічній ланці. Проте реструктуризація медичного обслуговування виявила негативні тенденції. Скорочення кількості ліжок у стаціонарах не компенсувалося відповідним поліпшенням амбулаторно-поліклінічного обслуговування населення. У розрахунку на 10 тис. жителів кількість лікарняних ліжок зменшилася на 28,7%, а ємність поліклінік — на 19,4%. Структурні перетворення у системі охорони здоров'я випередили процес їх кадрового забезпечення, наприклад, стосовно дільничних терапевтів, педіатрів, гігієністів, лікарів загальної практики (сімейних лікарів).

Для забезпечення конституційного права громадян на безкоштовну медичну допомогу в межах прийнятої у 2002 р. Урядом Програми надання громадянам гарантованої державної безоплатної медичної допомоги визначено перелік видів і критерії нормування обсягів такої допомоги для різних видів медичних закладів. Однак програма державних гарантій після її затвердження не набула необхідних механізмів розвитку.

Майже п'ятнадцять років тривають наміри трансформувати бюджетну модель фінансування охорони здоров'я у страхову. Однак відсутність необхідних інфраструктурних складових страхової медичної системи (економічної, інформаційної, правової, методичної, організаційної), невідповідність управлінського персоналу, недосконалість податкового законодавства тощо не сприяли впровадженню системи медичного страхування як цілісної і збалансованої інституціональної структури.

Соціально-економічна та демографічна політика

Економічний спад 1990-х років значною мірою вплинув на стан освіти.

Кількість дітей у дошкільних закладах зменшилася з 1990 р. до 2003 р. на 59,7%, учнів у денних загальноосвітніх школах — на 15,3%, у професійно-технічних закладах — на 25,3%, у вищих закладах I—II рівнів акредитації кількість студентів скоротилася на 21,7%. Зростання чисельності більше, ніж у 2 рази контингенту, що навчається, спостерігалось у вузах III та IV рівнів акредитації.

Зменшення кількості дітей у дошкільних закладах та загальноосвітніх школах частково пояснюється демографічними чинниками. Останніми роками охоплення дітей дошкільними закладами зростає. Протягом 2001—2003 рр. цей показник підвищився з 40 до 48 відсотків. Певною мірою це зумовлено збільшенням коефіцієнта народжуваності з 7,8 у 2000 р. до 8,5 у 2003 р. на 1000 осіб наявного населення.

Охоплення дітей середньою освітою залишається низьким: 78,6% загальної чисельності постійного населення 6—17 років. Особливо низьким є рівень охоплення дітей 6 років середньою освітою (69%) і учнів 15 років (50,3%). Зменшення мережі освітніх закладів і рівня охоплення дітей освітою свідчить про дискримінаційні тенденції щодо реалізації прав громадян на отримання освіти.

Однією із характерних особливостей минулих років є розвиток недержавних форм надання освіти. Питома вага учнів у приватних школах становить 0,4%, студентів у приватних вищих навчальних закладах — 7%. Приватні та інші типи недержавних вищих навчальних закладів мали найвищу динамку розвитку на протязі 90-х років. Однак в Україні кількість студентів, які здобувають вищу освіту у приватних закладах України, значно менша, ніж в інших країнах. У Японії частка студентів приватних ВНЗ становить 79%, Британії — 63%, США — 30%, Китаї — 37%¹.

Діяльність приватних навчальних закладів залишається недостатньо регульованою, не створено нормативної бази, здатної забезпечити їх ефективне функціонування.

Другою особливістю сфери освіти 90-х років минулого століття стала небезпечна тенденція комерціалізації державних вищих навчальних закладів. У 2003 р. у більшості з них кількість студентів-контрактників перевищувала вимоги закону „Про вищу освіту” про співвідношення 51:49% між студентами, які навчаються за держзамовленням і за рахунок юридичних осіб або на власні кошти. В окремих областях студенти, які здобували освіту на комерційній основі, становили 70—80%. Перевищення встановлених конкурсних норм зарахування до ВНЗ студентів-контрактників призводить до зниження якості професійного навчання і втрати традиційно високого рівня підготовки фахівців.

Третьою особливістю минулого етапу становлення системи освіти в умовах ринку є її відставання від вимог соціально-економічного розвитку. Від 25% до 30% випускників вищих та середніх навчальних закладів після закінчення професійного навчання не працюють за спеціальністю. Відсутній повноцінний зв'язок професійної освіти з практичною діяльністю підприємств.

При цьому почали виникати негативні явища у системі освіти. Традиційні державні освітянські заклади внаслідок зменшення уваги підприємств до їх діяльності почали втрачати матеріальну підтримку з боку виробничого сектору. Це стосується різних типів навчальних закладів, але особливо професійно-технічних училищ.

Четвертою особливістю є модернізація професійно-технічної освіти і передача цих закладів на місцевий рівень. Проте це не підкріплено необхідними інституційними заходами. Організаційно-управлінські та фінансові методи не відповідають сучасним напрямкам функціонування профтехучилищ.

¹ В.Астахова. Як ся маєш, приватний ВНЗ? /Вища освіта України. — № 1. — 2004. — С. 56.

Наступна особливість пов'язана із недосконалою системою надання державних кредитів на здобуття освіти. Майже половина кредитних ресурсів не використовується абітурієнтами при виборі вищого навчального закладу.

Останніми роками більше уваги почали приділяти вирішенню важливих гуманітарних проблем, передусім забезпеченню всебічного гармонійного розвитку людини. У цьому контексті найпріоритетнішими галузями є культура і спорт.

У 2003 р. прийнято сім нових законів, що регулюють відносини у сфері культури. Слід відзначити, що така ж кількість законів підготовлена і прийнята впродовж усіх попередніх дванадцяти років — з 1991 по 2002 рік.

Основний напрям реформування закладів культури — переведення їх на багатоканальне фінансування.

На відміну від культурно-освітньої сфери діяльність закладів фізичної культури і спорту більшою мірою піддавалась державному регулюванню. У 1993 р. прийнято Закон України „Про фізичну культуру і спорт”, протягом 1994—1997 рр. реалізовувалася Державна програма розвитку фізичної культури і спорту, завершується Цільова комплексна програма „Фізичне виховання — здоров'я нації” (1999—2005 рр.).

Незважаючи на вжиті кроки, рівень фізичної культури населення як захід профілактики здоров'я залишається низьким. Особливо недосконалою є система фізичного виховання дітей і молоді.

До сфери соціальної політики безпосереднє відношення мають такі галузі соціальної інфраструктури, як житлове будівництво, комунальне господарство та торгівля. Ці галузі у 90-х роках були об'єктом кардинального ринкового реформування.

У сфері житлового будівництва та комунального господарства прийнято ряд законів і нормативних актів (зміст яких різноплановий і багатоаспектний), що були спрямовані на припинення падіння обсягів введення в експлуатацію житла, розширення інвестиційних можливостей традиційних замовників — виконавчих органів місцевих Рад, підприємств і організацій, громадян, зменшення вартості кредитних ресурсів комерційних банків, посилення платоспроможності населення через розвиток системи довгострокового кредитування спорудження житла.

Напрацьована законодавча база дала можливість перейти до розробки Державної програми житлового будівництва на 2005—2009 роки. Проте зусилля Уряду не дозволили забезпечити надійні та стабільні механізми фінансування житла, у т.ч. й соціального. Реального прориву у збільшенні інвестиційних ресурсів будівництва житла не відбулося. Помітними темпами розвивається житлове будівництво переважно у м. Києві. Регіональне ж будівництво житла перебуває у стагнації.

Надто соціально важливим і складним, із погляду управління, є комунальне господарство. У дев'яностих роках і на початку двотисячних тривав пошук оптимальних шляхів реорганізації соціальних служб. Зусилля Уряду були спрямовані на розробку внутрішньо узгодженої, економічно доцільної і соціально прийнятної концептуальної бази комунальних перетворень. Їх можна згрупувати у три напрями. По-перше, це вдосконалення нормативно-правової бази; по-друге, фінансова стабілізація взагалі, без чого неможливо проводити її модернізацію і поліпшити якість послуг; по-третє, удосконалення системи управління з урахуванням ринкових відносин. Вони визначили вектор житлово-комунальної реформи. У 2004 р. було прийнято Закон України „Про житлово-комунальні послуги” та Загальнодержавну програму реформування і розвитку житлово-комунального господарства на 2004—2010 роки.

Соціально-економічна та демографічна політика

Однак, незважаючи на чинне законодавство, правове поле комунальної сфери має багато недоліків, що викликані непослідовністю законодавчих процесів. Так, Закон України „Про приватизацію державного житлового фонду” від 1992 р., який встановив порядок приватизації квартир і належних до них господарських споруд і приміщень та порядок їх утримання, повномасштабно не функціонує через недосконалість відносин власності.

Нині житлові будинки при восьмидесятивідсотковій частині приватизованих квартир залишаються у власності територіальних місцевих громад. Через невизначеність проблеми власності у житлових будинках неможливо створити механізми реалізації загальнодержавної програми з реформування житлово-комунальної галузі.

Невизначеною залишається тарифна політика на житлово-комунальні послуги. Методологія ціноутворення не орієнтована на принцип відшкодування вартості робіт. Житловий фонд не відповідає мінімальним стандартним і технічним нормам. Кожний третій житловий будинок потребує капітального ремонту (в аварійних і зношених будинках проживає 202,4 тис. осіб).

В аварійному стані перебувають майже третина водопровідно-каналізаційних і теплових мереж. Потребують заміни 82% рухового складу міського електричного транспорту. У стагнучому стані перебуває програма житлово-комунальних субсидій.

За роки економічних реформ відбулися кардинальні зміни у сфері побутового і торговельного обслуговування населення.

Внаслідок ринкових перетворень ліквідовано старі управлінські структури на усіх рівнях. Підприємства, передані у комунальну власність, комерціалізовані, а потім приватизовані. Система державного управління побутовою галуззю була трансформована на державну структуру — Український союз побутового обслуговування населення (Укрсоюзсервіс), що акумулював функції з регулювання діяльності побутових підприємств.

Проте рівень побутового обслуговування населення в цілому по Україні за цей період значно погіршився. Обсяги реалізації побутових послуг у 1999 р. становили лише 7% від рівня 1990 р. Мережа побутових підприємств зменшилася майже на 57%, чисельність працюючих у цьому виді економічної діяльності — більш ніж на третину.

З 2000 р. почалося поступове відновлення служби побуту. Збільшився обсяг і розширився асортимент послуг, поліпшилася їх якість. Однак наявна структура побутових послуг не відповідає вимогам часу і потребам населення. У значній кількості міст і селищ країни не надаються населенню послуги повсякденного попиту.

Нині у сфері побутового обслуговування населення налічується понад 30 тис. підприємств, 400 тис. працюючих. Подальший розвиток сфери побуту залежить від якості регуляторних функцій недержавних структур галузі.

Важливим індикатором ефективності соціальної політики країни і піднесення рівня життя населення є стан внутрішнього ринку і купівельної спроможності доходів громадян.

За роки перебудови відбулися значні зміни у структурі форм власності роздрібної торгівлі. Якщо у 1990 р. уся торговельна мережа була державною, то вже у 1995 р. товарооборот підприємств державної і комунальної власності дорівнював 30%, приватних — 6%, колективної та інших форм власності — 64%. У 2003 р. — відповідно 6%, 12% та 82%.

Стійку динаміку роздрібного товарообороту можна вважати позитивною лише як вектор макроекономічного розвитку і потенційний фактор збалансування економіки. Впродовж усього періоду реформ у країні не вдалося кардинально змінити ситуацію на внутрішньому ринку. Індекс роздрібного товарообороту в 2003 р. становив 50% до 1990 р.

Громадяни України дедалі більше грошей витрачають на продовольчі продукти, а їх реалізація у роздрібному товарообороті підприємств зменшується. Порівняно з 1990 р. м'яса і м'ясопродуктів населення споживає у 2 рази менше, молока і молочних продуктів – в 1,65, риби – в 1,46, цукру – в 1,4 раза. Калорійність споживання становить 78% від рівня базового 1990 року. Забезпеченість населення основними товарами тривалого користування становить від 21% до 39%.

Недоліки внутрішнього ринку полягають у недостатній увазі до збалансованого розвитку всіх його ланок: підприємств роздрібної торгівлі, торговельної мережі споживспілки, оптової торгівлі, виробництва і реалізації товарів місцевої промисловості тощо.

Підсумовуючи вищевикладений фактологічний матеріал, можна констатувати наступне. Економічні і соціальні зміни, що відбулися у соціальній інфраструктурі і пов'язані з переходом до ринкової системи господарювання, не набули характеру цілеспрямованих перетворень у невиробничих галузях. Тому вести мову про політику соціальних трансформацій можна з певною умовністю, маючи на увазі лише проголошення намірів за аналогом до схем країн, в історії яких здійснювалися чи відбуваються трансформаційні процеси. Однак відповісти однозначно, наскільки дані орієнтири можуть бути об'єктивними критеріями розвитку соціальної інфраструктури, важко.

Економічні процеси і соціальні відносини в Україні настільки унікальні, що потребують особливого підходу до них з врахуванням усієї конкретності і протиріч.

У соціальній інфраструктурі країни спостерігаються два явища. З одного боку, у суспільній свідомості зберігається інерція до справедливого розподілу соціально значущих послуг, з другого – відбувається пристосування невиробничих галузей до інституційних умов ринку. Об'єктивність цих процесів не повинна бути взаємовиключною, бо в іншому випадку суспільство матиме невизначену траєкторію розвитку соціальної інфраструктури.

Вітчизняна практика соціального реформування передбачає проведення серйозної роботи з переосмислення стратегічних орієнтирів і уточнення пріоритетів соціального розвитку в інтересах усього населення. Безумовним при цьому є відновлення програмно-цільового підходу до розробки перспектив соціальної інфраструктури.

Українське суспільство має поліструктурний характер. Соціально-економічні верстви населення, окремі його професійні, освітні, вікові групи мають специфічні і конкретні життєві стратегії, пов'язані із матеріальними, сімейними, гендерними, етнічними, міграційними відносинами. Перспективний розвиток соціальної інфраструктури потребує врахування пріоритетності цього важливого фактора. Необхідна ініціативна постановка питання про взаємозв'язок соціальної інфраструктури з демографічними і соціально-економічними процесами. Для того щоб вивести зазначену проблематику на рівень внутрішньої політики, необхідні предметні і соціологічні дослідження, які дають змогу виявити інтереси суспільних груп в якості вектора розвитку соціальних галузей.

НЕЛЕГАЛЬНА МІГРАЦІЯ В КОНТЕКСТІ МІЖРЕГІОНАЛЬНОГО СПІВРОБІТНИЦТВА: АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ТА ПІДХОДИ ДО ВИРІШЕННЯ

*А.В. Платонов,
Національний інститут проблем
міжнародної безпеки*

Сучасні масштаби міжнародної міграції такі, що жодна, навіть найрозвинутіша, країна у світі, не в змозі самостійно вирішити проблеми, викликані міграційними процесами. Як показує практика, у більшості країн, що зазнають міграційного тиску, темпи міграції випереджають можливості держав по регулюванню міграційних процесів та реагуванню на їхні наслідки. Водночас міжнародна координація та співробітництво у міграційній сфері здатні сприяти більш ефективному керуванню міждержавними пересуваннями населення, мінімізувати небезпеку їх негативних проявів.

Проблеми міграції в Україні з моменту їх появи почали вивчати українські вчені: соціологи, демографи та політологи. Серед них: С.І.Пирожков, О.У. Хомра, В.І. Банних, О.Г. Бабенко, О.А. Малиновська, А.С.Довгерт, В.І. Євінтов, В.О. Новік, В.І. Олефір, О.М. Овсяк, О.І. Піскун, Н.В. Плахотнюк, І.М. Прибиткова, Ю.І. Римаренко, М.О. Шульга, С.Б. Чехович та ін. Однак проблема нелегальної міграції досі залишається не вирішеною та актуальною. Остаточного не визначено механізми ефективного подолання та усунення небезпеки її негативних проявів. Виходячи з цього, дане дослідження має на меті виділення та проведення аналізу сучасних проблем міграції в контексті міжрегіонального співробітництва.

Відображенням значних змін на пострадянському просторі стало формування нових кордонів як розмежувальних ліній і атрибутів державності, а також зміна їхніх функцій відповідно до процесів глобалізації. Паралельно з цим було закладено основи прикордонного й міжрегіонального співробітництва. [1] Але безпека кордонів сьогодні не означає їх повну закритість. Кордони одночасно мають забезпечувати одержання країною своїх певних переваг від міжнародного співробітництва та стійкий розвиток прикордонних регіонів. Поки ж кордони істотно ускладнюють легальні економічні й соціальні зв'язки. У той же час вони цілком проникні для криміналу. Слід визнати, що в Україні (як і в інших країнах СНД) відсутні необхідні фінансові ресурси для створення надійного прикриття своїх рубежів.

Важливим фактором розвитку регіонів стає створення преференційних механізмів регіонального співробітництва в рамках інтеграційних процесів в Європі. [2] За таких умов розвитку кордони із захисних рубежів перетворюються на лінії широкої міжнародної взаємодії, а прикордонні райони дедалі більше виступають як мости співробітництва. Яскравим прикладом цьому є трансформація міждержавних кордонів між країнами ЄС. У зв'язку з поглибленням європейської інтеграції вони поступово перетворилися в адміністративні.

Уже сьогодні прикордонні райони України й сусідніх з нею країн виступають важливим чинником процесів регіонального співробітництва на пострадянському просторі, а рівень прикордонного співробітництва визначається характером використовуваних у рамках регіонального співробітництва преференцій. Але на відміну від Європи ці процеси перебувають на початковому етапі розвитку.

За період незалежності України на її західному кордоні виник ряд єврорегіонів, створення яких дало потужний імпульс розвитку різних форм взаємодії: від торгово-економічних до гуманітарних. Головними учасниками транскордонного співробітництва були й залишаються державні, місцеві й регіональні органи влади, державні й приватні підприємства, вищі навчальні заклади й т.п. Україна виступає за всебічне транскордонне співробітництво на двох- і багатосторонній основі [3].

Перед Україною стоїть важливе завдання щодо формування національної політики стосовно своїх кордонів. Така політика має включати три взаємозалежних компоненти: забезпечення прикордонної безпеки, стимулювання трансграничного співробітництва й розвиток прикордонних територій[4].

Ситуацію ускладнює наявність загроз національній безпеці, значна частина яких пов'язана із транзитним положенням України [5]. Нелегальні транскордонні потоки: нелегальна міграція, наркотрафік та інша контрабанда із Центральної Азії використовуються як аргумент на користь жорсткості прикордонного режиму [6]. З іншого боку, як проблема безпеки в прикордонній зоні може розглядатися також латентний потенціал українсько-російського кордону.

Нині міграційна політика України все частіше набуває характеру превентивних дій, що виходять із накопиченого досвіду, знання суті міграційних процесів та їх впливу на життя суспільства. Постійно ростуть значимість міграційного законодавства й кількість інститутів, залучених у міграційну політику, а також професійний рівень їх співробітників.

По суті, міграція, залежно від конкретних обставин, може бути як позитивним імпульсом для розвитку економічного та науково-технічного потенціалу країн, так і чинити негативний, дестабілізуючий вплив на соціуми. Вирішення проблеми міграції вимагає від законодавців та урядів європейських держав рішучості та високої юридичної грамотності.

Розширення ЄС на схід супроводжується запровадженням візового режиму нових країн-членів, зміцненням прикордонного контролю та посиленням боротьби з нелегальною міграцією. Особлива роль у забезпеченні нерозповсюдження нелегальної міграції на території інших європейських держав належить Україні, яка знаходиться на перехрестях масових та змішаних міграційних потоків. При цьому Україна (як і Росія) при розв'язанні цієї складної і масштабної задачі спирається тільки на власні ресурси.

Соціально-економічна та демографічна політика

Поряд з цим набуває актуальності проблема регулювання трудової міграції та забезпечення соціального захисту іноземців. Адже запровадження в нових країнах-членах ЄС європейського порядку регулювання цієї сфери може також призвести до обмеження можливостей працевлаштування іноземних громадян. В той же час значну частку потоку трудових ресурсів України на Захід становить нелегальна трудова міграція, що створює особливу проблемність у стосунках України з країнами ЄС [7].

Проте лише заборонні заходи з боку країн ЄС не розв'яжуть проблеми викорінення нелегального працевлаштування на їхніх територіях. Зрозуміло, що в близькому майбутньому Україна не зможе самостійно кардинально скоротити безробіття і значно підвищити життєвий рівень населення. Тому пропозиція нелегальної робочої сили з України існуватиме і стимулюватиме попит на неї з боку “тіньового” сектору економіки країн ЄС.

Очевидно й те, що для подолання нелегальної міграції недостатньо зусиль самої лише України. Потрібно спільно з ЄС комплексно розв'язувати цю проблему: від допомоги у створенні робочих місць в Україні — до легалізації трудових міграційних потоків шляхом збільшення відповідних квот [8]. У середньостроковій перспективі необхідне укладення угод України з ЄС щодо трудової міграції і соціального захисту українських працівників за кордоном.

Реалізація цих заходів надасть змогу із залученням фінансової, технічної та технологічної допомоги Міжнародної організації по міграції (МОМ) та Євросоюзу посилити охорону державного кордону, вдосконалювати управління міграційними процесами в Україні. Сьогодні представництва МОМ працюють в 12 країнах СНД.

Посилення боротьби з нелегальною міграцією в розширеному складі ЄС, встановлення на його кордонах антиміграційних бар'єрів у вигляді жорсткого прикордонного і візового режимів (у разі відсутності спільних зусиль та збільшення допомоги Україні) може перетворити Україну на державу-накопичувач нелегалів, що дестабілізуватиме її внутрішню ситуацію. Цей факт призведе до виникнення зони нестабільності безпосередньо на кордонах Європейського Союзу. В цьому аспекті дуже корисним є досвід наших західних сусідів — Польщі та Угорщини.

Разом з цим Україна зацікавлена в отриманні правової допомоги з боку ЄС, зокрема в експертній оцінці проектів законодавчих актів з прикордонних питань з метою їх адаптації до законодавства Європейського Союзу, а також заінтересована в конструктивній співпраці з ЄС у сфері міжрегіонального співробітництва національних прикордонних відомств шляхом обміну практичним досвідом, тренувань персоналу, адаптації техніки та вдосконалення оснащення. У цьому контексті для України було б корисним проведення підготовки та навчання представників національного прикордонного відомства у відповідних навчальних закладах країн-членів ЄС, а також взаємний обмін персоналом [9].

Найбільш ефективного, системного та конструктивного співробітництва зі структурами Європейського Союзу у сфері протидії незаконній міграції можливо досягти у разі розробки та прийняття Європейським Союзом спільної політики стосовно громадян третіх країн, спрямованої на запобігання незаконній міграції.

Водночас сьогодні стратегія боротьби з нелегальною міграцією з боку ЄС потребує, на наш погляд, суттєвих змін. Замість встановлення бар'єрів на західному кордоні України доцільно було б сприяти їй у впорядкуванні своїх передусім східних та північних кордонів, через які прямує в Україну основний транзитний потік нелегальних мігрантів.

Понад дві третини незаконних мігрантів прибувають в Україну з території РФ й Білорусі. Щоб протидіяти цьому небажаному потоку іноземних громадян, на українсько-російському й українсько-білоруському державному кордоні вживаються додаткові заходи, які проводяться за рахунок внутрішніх резервів та мають послідовний характер [10].

Візовий режим перетинання кордонів, процедури прикордонного контролю, заходи з усунення нелегальної міграції — звичайна міжнародна практика. Але в даній ситуації для України впровадження віз країнами ЄС збігається з проблемами внутрішнього характеру. Тому необхідна передумова мінімізації негативного впливу цих заходів ЄС на українських громадян — у першу чергу приведення у відповідність до стандартів Євросоюзу внутрішньої соціально-економічної ситуації в Україні.

Водночас посилення візового законодавства в країнах-учасниках Шенгенської угоди не досягли своїх основних цілей — створено лише додаткові бар'єри та перешкоди для законслухняних громадян та не зупинено діяльність з нелегального вивезення людей до країн Європи.

Безпосередньо сам Євросоюз не здійснює ефективних заходів по боротьбі з цими видами злочинів на своїй території, що породжує сприятливу ситуацію для цієї незаконної діяльності. У рішеннях останніх самітів ЄС достатньо чітко відображаються зобов'язання щодо боротьби з нелегальною міграцією, які повинні взяти на себе Україна або Росія. Але водночас з боку Євросоюзу не визначаються конкретні дії в напрямі забезпечення ефективності цієї боротьби. Для того, щоб перспектива безвізового режиму колись наповнилася реальним змістом, необхідна проміжна угода з чітким розподілом обов'язків сторін, які однаково зацікавлені в ефективній боротьбі з нелегальною міграцією.

Розширення Шенгенської зони за рахунок нових членів Європейського Союзу, жорсткість режиму уздовж його зовнішніх кордонів об'єктивно вже зараз створює додаткові бар'єри для вільного пересування та спілкування людей на континенті. А це питання не стільки бізнесу або туризму, скільки поваги до прав людини.

В умовах сучасної глобалізації світу вирішувати проблему боротьби з незаконною міграцією, торгівлею людьми і контрабандою наркотиків тільки шляхом жорсткості візових процедур явно недостатньо [11]. З цією метою необхідна координація зусиль всіх країн учасників процесу.

На сьогодні незаконна міграція як вид організованої транснаціональної злочинності набула в Україні розмірів явища, котре реально загрожує її національній безпеці, економічним та політичним інтересам, стимулює відтік коштів у "тіньовий" сектор, викликає напруженість у відносинах із суміжними країнами. Для вирішення даної проблеми необхідно створити наукову основу, яка допоможе юридично правильно та грамотно врегулювати процедуру міграції, та систему заходів, які б запобігали порушенню чинного законодавства [12].

Прибуттю, безконтрольному проживанню, пересуванню і збільшенню кількості нелегальних мігрантів в Україні сприяє ряд чинників:

- недостатній контроль з боку державних органів за діяльністю юридичних і фізичних осіб, які запрошують і приймають в Україні іноземців;
- недосконалість чинного законодавства щодо притягнення до відповідальності організаторів нелегальних переправлень та їхніх помічників, які сприяють потенційних нелегальних мігрантів в Україну;

- нормативні документи щодо порядку оформлення запрошення іноземців в Україну в службових справах досі не уточнені (будь-який іноземець має право заснувати підприємство і запрошувати в Україну своїх співвітчизників);
- недосконалість порядку притягнення до відповідальності іноземців, які порушують чинне законодавство про правовий статус іноземців в Україні;
- пом'якшення порівняно з країнами ЄС візової політики України (що надає можливість іноземцям вільно в'їжджати в Україну на законних підставах та мігрувати в країни Західної Європи) [13].

Одна з причин складності боротьби з нелегальною міграцією є слабка правова й інституціональна база, нерозвиненість міжвідомчої кооперації щодо керування міграційними процесами. Однак головною причиною поширення незаконної міграції в Україні є внутрішня соціально-економічна ситуація, криза в економіці, безробіття, що змушують населення переміщатися в пошуках заробітків і стимулюють розвиток нелегальної зайнятості.

У 1990-і рр. було прийнято значну кількість постанов, указів та інших нормативних актів, що регламентують становище іноземних громадян в Україні. Однак у цілому законодавчу базу боротьби з незаконною міграцією не можна визнати адекватною сучасній ситуації.

Серед багатьох проблем боротьби з нелегальною міграцією необхідно відзначити три, можливо, головні проблеми, загальні для всіх сусідніх країн: ідентифікація особистості нелегальних мігрантів; утримання нелегальних мігрантів; а також значні витрати, пов'язані із затриманням та проведенням необхідної роботи з нелегальними мігрантами [14].

У результаті численних операцій, спрямованих на протидію нелегальній міграції та організованій злочинності на державному кордоні, у тому числі у взаємодії з правоохоронними органами РФ та Білорусі, удалося скоротити навалу іммігрантів з країн Південно-Східної Азії, припиняючи їх спроби проникнення в Україну безпосередньо на в'їзді. Сьогодні загальна кількість затриманих зменшилася вдвічі і майже половина з них затримана на північно-східному напрямку. У свою чергу, це дало змогу використовувати бюджетні кошти не на утримання і депортацію нелегальних мігрантів, а на посилення щільності охорони кордону і, відповідно, в цілому підвищило ефективність прикордонної служби [15].

Отже, необхідно організувати міжрегіональне співробітництво у таких напрямках, як: ідентифікація особистості нелегальних мігрантів; створення загальної бази даних про нелегальних мігрантів, затриманих на кордоні, з дактилоскопічними й іншими даними; фінансування утримання нелегальних мігрантів, створення пунктів їхнього утримання; розробка й реалізація спільних превентивних заходів протидії нелегальній міграції, контрабанді людей; здійснення спільного прикордонного контролю, обмін інформацією, підвищення кваліфікації співробітників прикордонних і міграційних органів з метою забезпечення прав осіб, які шукають притулок [9].

Поряд з цим є гостра необхідність у створенні сприятливих умов для реалізації двосторонніх і багатосторонніх угод з комплексного врегулювання проблем біженців і міграції.

В Україні правовий захист біженців і мігрантів гарантується рядом відповідних законів. На даний час вживаються заходи щодо поліпшення правових актів. Також значна увага приділяється боротьбі з нелегальною міграцією.

Водночас необхідно розрізняти нелегальних мігрантів і біженців (хоча між ними є зв'язок, тому що біженці використовують такі ж самі налагоджені канали). Важливо виявляти із загальної маси саме біженців, і в цьому значну роль відіграє УВКБ ООН. У цьому контексті розглядається можливість створення загального координаційного центру між прикордонниками різних країн. Проте вирішення цих питань також потребує додаткової фінансової підтримки.

Важливим напрямом організаційного удосконалювання діяльності в сфері регулювання міграції є розробка і реалізація щорічних регіональних планів щодо посилення контролю (за участю громадських формувань) за в'їздом і перебуванням на території України іноземців і осіб без громадянства з країн — постачальників незаконних мігрантів, а також проведення профілактичних заходів серед населення, насамперед у прикордонних районах.

Звісно, що збільшення незаконної міграції прямо пов'язано з національною безпекою держави. Одним із самих серйозних факторів можливого збільшення потоку вимушених мігрантів є потенційні етносоціальні та політичні конфлікти в Центральноазійському регіоні. Найнебезпечнішою тенденцією є поширення релігійного екстремізму, тероризму і наркотрафіка, у першу чергу, з Афганістану, економіка якого тримається на виробництві наркотичних речовин [16].

Виходячи з викладеного, стає очевидним, що більшість видів незаконних міграцій існують через недосконалість законодавства, що потребує правового регулювання.

Особлива роль у протидії незаконній міграції належить прикордонній службі. Відкриття нових прикордонних пунктів на кордоні з РФ, посилення прикордонного контролю за громадянами з країн азіатського регіону має зіграти свою позитивну роль у припиненні незаконної міграції.

Отже, необхідний також розвиток двостороннього та багатостороннього співробітництва України, насамперед з суміжними країнами. Співробітництво з міжнародними організаціями значно сприяє вирішенню деяких проблем, пов'язаних з незаконною міграцією: зміцненню потенціалу місцевих організацій, розвитку консультативної допомоги при розробці законодавства і т.д. Без сумніву, міжнародні організації мають значний потенціал для налагодження дієвого та конструктивного співробітництва між країнами Центральної Азії, СНД та ЄС в боротьбі з незаконною міграцією.

Крім того, напружена ситуація з нелегальною міграцією постійно вимагає підвищення рівня управління процесами міграції, зниження негативного впливу некерованої міграції на соціально-економічну ситуацію в Україні й сусідніх державах, розширення регіонального й міжнародного співробітництва з попередження, мінімізації й припинення нелегальної міграції.

Джерела

1. *Миграции в постсоветском пространстве: политическая стабильность и международное сотрудничество* / Под ред. Д.Р. Азраэла, В. Мукомеля и Э.Паина. — М.: Комплекс-Прогресс, 1996. — 231с.

Соціально-економічна та демографічна політика

2. *Безопасность* и международное сотрудничество в поясе новых границ России / Под ред. Л.Б.Вардомского и С.В.Голунова. — М. — Волгоград: НОФМО, 2002. — 572с.
3. *Ткач Д.И.* Трансграничное сотрудничество: украинское измерение / *Діалог цивілізацій: нові принципи організації світу: Матер. Всесвіт. конф. Київ, 24 трав. 2002р.* — К.: МАУП, 2002. — С.175 — 179.
4. *Бодрук О.С.* Системи національної та міжнародної безпеки в умовах формування світового порядку: 1991–2001рр., Автореф. дис. д-ра політ. наук: 21.01.01. — К., 2003. — 24 с.
5. *Хомра О.У.* Нелегальна транзитна міграція як загроза національній безпеці України // *Стратегічна панорама.* — 2003. — № 1. — С.107–117.
6. *Платонов А.В.* Чинники впливу на міграційну складову національної безпеки України // *Стратегічна панорама.* — 2004. — № 4. — С. 127–132.
7. *Пирожков С., Малиновская Е., Хомра А.* Внешние трудовые миграции в Украине: социально-экономический аспект: Монография. — К.: НИПМБ, 2003. — 134с.
8. *Платонов А.В.* Досвід міграційної політики країн ЄС в протидії нелегальній міграції // *Держава і право: збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. Випуск № 26.* — К.: Ін-т держави і права ім. Корещького НАН України. — 2004. — С. 658 — 662.
9. www.cpcfrpu.org.ua
10. *Миграция* и пограничный режим: Беларусь, Молдова, Россия и Украина: сб. науч. трудов / Под общ. ред. С.И. Пирожкова. — К.: НИПМБ, 2002. — 176с.
11. *Голобуцкий А.П., Шевчук О.Б.* Судный век: Информатизация, глобализация, терроризм и ближайшее будущее человечества. — К.: Видавничий дім “КМ Академія”, 2004. — 94с.
12. *Баклан І.В., Платонов А.В.* Використання математичних моделей у сфері протидії нелегальній міграції: Монографія. — К.: Вид-во Європ. Ун-ту, 2005. — 79с.
13. *Платонов А.В.* Поліпшення системи запрошення іноземних громадян з метою запобігання нелегальній міграції // *Фахова підготовка іноземних громадян в Україні: сучасний стан та перспективи розвитку: Зб. матеріалів II Міжнарод. наук.-практ. конф.* — К.: вид-во Європ. Ун-ту, 2004. — С. 101 — 107.
14. www.uceps.org
15. www.pvu.gov.ua
16. *Антипенко В.Ф.* Сучасний тероризм: стан і шляхи його запобігання в Україні: Автореф. дис. канд. юрид. наук: 12.00.08 / НАН України. — К., 1999. — 20с.

ГЛОБАЛИЗАЦИЯ ЭКОНОМИКИ И РЫНОК ТРУДА

*Р.П. Колосова,
доктор экономических наук, профессор,
зав. кафедрой экономики труда и персонала
экономического факультета МГУ им. М.В. Ломоносова,
Заслуженный работник Высшей школы РФ*

Социально-трудовой аспект проблемы вступления России в ВТО

Вступление Российской Федерации в Всемирную Торговую Организацию (ВТО) — это, по существу, вступление в общемировой рынок товаров, услуг, труда, интеллектуальной собственности и капитала. Воздействие этого шага на социально-экономическое положение РФ может далеко превзойти по своему эффекту «шоковую терапию» и другие политэкономические революции, состоявшиеся в России.

Поскольку альтернативы вступлению РФ в ВТО не существует, необходимо максимально учесть и усилить преимущества от вступления в ВТО и предотвратить возможные негативные последствия, приняв для этого соответствующие меры протекционистского характера в сфере экономического и социального законодательства, делового климата, институциональной структуры и политических решений.

Одним из «стратегических» секторов, нуждающихся в выработке эффективных избирательных протекционистских мер в современных экономических и социально-политических условиях России является рынок труда. Растущая структурная безработица, беспрецедентно низкая (даже по меркам слаборазвитых стран) заработная плата, «утечка умов» из страны и резкое снижение эффективности использования накопленного человеческого капитала, угрожающее профессионально-квалификационной деградацией, должны рассматриваться не в качестве «сравнительных преимуществ», а как болевые точки, требующие адекватных мер «лечения».

Объективной предпосылкой вступления в ВТО является последовательный и углубленный отраслевой анализ экономики страны по тем товарным группам, которые попадают в сферу влияния интернационализации российского рынка, и тем регионам, которые могут оказаться в сфере ее проблемного воздействия, под «трудовым» углом зрения — изменения в занятости населения, формирования новой профессионально-отраслевой структуры рынка труда и т.д. Опыт подобного рода работ имеется в мировом сообществе, известны и применяемые там технологии, предусматривающие, прежде всего, открытость этого процесса, активное участие в нем научных и общественных организа-

ций, объединений работников и работодателей. К сожалению, пока этот принцип организации вступления в ВТО в России реализуется недостаточно последовательно.

В совершенно новом контексте, в связи с вступлением в ВТО, должны формироваться взаимосвязи глобализации экономического развития с международными трудовыми нормами, что абсолютно необходимо учесть с позиции защиты интересов развития национального рынка труда России. Становится все более очевидным, что несоблюдение международных стандартов в трудовой сфере не только не способствует росту конкурентных преимуществ стран в глобализованном мире, но и подрывает их. Например, рост использования детского труда в России приведет к тому, что в перспективе уровень образования и квалификации национальной рабочей силы может снизиться. Широко распространившееся в РФ нарушение принципов социального партнерства мешает созданию внешней среды, поощряющей нововведения, рост производительности и способствующей привлечению прямых иностранных инвестиций. Дискриминация также является препятствием экономической эффективности и социальному развитию, снижая конкурентоспособность национальной экономики. Поэтому следующей важнейшей предпосылкой вступления в ВТО является ратификация и последовательная реализация тех Конвенций Международной Организации Труда (МОТ), которые направлены на предотвращение негативного влияния глобализации на рынок труда и формируют условия для достойного труда граждан России.

Глобализация и международные трудовые нормы все теснее увязываются в связи с нарастающим процессом формирования международного рынка труда. Формирование международного рынка труда — свидетельство того, что процессы мировой интеграции не только идут в экономической и технологической областях, но начинают затрагивать неизмеримо более сложную область социально-трудовых отношений, которые приобретают теперь глобальный характер. В непосредственное соприкосновение приходит социальная и трудовая политика различных стран, обладающих неодинаковым социальным опытом и непохожими национальными традициями. Сферами такого соприкосновения являются прежде всего совместные межнациональные предприятия, оно происходит и в рамках отдельных ТНК, при передвижении через границы рабочей силы и капитала. Во многих случаях при этом возникает трудноразрешимая проблема совмещения различных экономических, технологических и социальных структур. Эти противоречия в итоге проявляются в том, что «антиглобалистские» интересы в одном регионе могут вступить в противоречие с «антиглобалистскими» интересами людей другого региона, формируя новые конфликтные поля в социально-трудовых отношениях (доходах, заработной плате, квалификационном росте и статусе, устойчивости в занятости и т.д.).

Предпосылкой качественного ответа на эти более чем острые социально-экономические вопросы является, прежде всего, последовательный анализ преимуществ и проблемных последствий вступления РФ в ВТО.

Глобализация, открытость национальных экономик: преимущества и главные опасения

Преимущества глобализации хорошо известны — она позволяет углублять международное разделение труда, более эффективно распределять средства и в конечном счете способствует повышению среднего уровня жизни и расширению жизненных перспектив населения (при более низких для него затратах).

Эти фундаментальные преимущества достигаются путем:

- Перевода торгово-экономических отношений на современную, равноправную, стабильную и долгосрочную экономико-правовую основу.

- Устранения остающихся дискриминационных подходов в отношении российского экспорта для улучшения доступа конкурентоспособных российских экспортных товаров и услуг (в настоящее время против России применяется более 90 мер дискриминационного характера, общий прямой ущерб от которых оценивается в 3–4 млрд. долл. США. Доступ на рынки становится проблемой экономической безопасности страны). В частности, в отношении РФ нельзя будет применять, например, антидемпинговые меры иным, худшим способом, чем по отношению к другим странам. В случае вступления России в ВТО ныне действующие антидемпинговые меры должны быть пересмотрены и отменены или приведены в соответствие с правилами этой организации.

ВТО запрещает применение количественных ограничений, которые, в частности, действуют в отношении российского экспорта стали (США, ЕС), некоторых видов текстильных изделий (США), специальной разрешительной системы (ЕС – ядерное топливо) и т.п. Помимо этого, ряд запретов и ограничений технического характера, применяемых в настоящее время в отношении российского экспорта, несовместим с правилами ВТО (например, спортивное оружие, некоторые строительные материалы, пушнина, рыбопродукты и др.).

- Доступа России к механизму урегулирования торговых споров. Данный механизм хотя и не идеален, однако аналогичного ему в мире нет. Он дает возможность не только оспаривать и отменять необоснованные ограничения, но и играет важную превентивную роль, удерживая страны-члены от произвольных односторонних действий, с чем Россия сталкивается все чаще.

- Создания через внедрение норм и правил ВТО в российскую законодательную практику стабильной и предсказуемой среды для инвестиционных решений, включая привычные правила игры для привлечения иностранного капитала в Россию. Применение норм ВТО означает внедрение в российскую экономическую действительность опыта регулирования рыночной экономики, апробированного на практике международным сообществом за последние десятилетия. Участие в ВТО предполагает стабильность и транспарентность законодательства, основанного на многосторонних нормах. Само по себе оно существенно повышает привлекательность государства для иностранных инвестиций. Распространение этих правил на Российскую Федерацию не только повысит ее внешнюю инвестиционную привлекательность, но и сделает более предсказуемым и ясным экономический и правовой климат для собственных предпринимателей.

- Использования возможности продвижения российских интересов через участие России как полноправного партнера в формировании международного торгового режима, который охватывает все новые сферы и в перспективе может распространиться также на взаимосвязь торговли и экологии, социальные стандарты, электронную торговлю.

В настоящее время Россия изолирована от участия в разработке новых правил международной торговли. Ее интересы в этой работе не учитываются. В результате могут быть приняты решения, ставящие под угрозу стратегические интересы страны (например, это касается таких новых для ВТО вопросов, как торговля и окружающая среда (экологический демпинг), торговля и социальные вопросы (социальный демпинг), особые правила торговли энергоносителями).

Проблеми ринку праці

Важно, что правила ВТО позволяют сохранить преференциальные условия торговли со странами СНГ.

Полноценная интеграция России в мировую экономику невозможна без участия в мировой торговой системе, основу которой составляет ВТО. Практика последних лет показывает невозможность эффективной защиты экспортных российских интересов без использования механизмов ВТО (как только присутствие российской продукции на внешних рынках становится ощутимым, нашими партнерами применяются различные ограничения, против которых российские экспортеры оказываются беззащитными).

Исследователи выделяют следующий ряд опасностей, которые таит в себе процесс глобализации. Большинство из этих процессов прямо или косвенно связаны с изменениями в занятости населения, ее динамикой и качеством.

1. Одна из основных проблем связана с вопросом, кто оказывается в выигрыше от глобализации. Фактически основную часть преимуществ получают богатые страны или индивиды. Несправедливое распределение благ от глобализации (на это обращает внимание и МОТ) порождает угрозу конфликтов на региональном, национальном и интернациональном уровнях.

В контексте проблем занятости, выигрыш развитых стран заключается и в росте количества рабочих мест высокой образовательной емкости, высококвалифицированных и, следовательно, высокооплачиваемых. Таким образом, только в них формируется занятость и полная, и продуктивная, и эффективная.

В результате происходит не конвергенция или выравнивание доходов, а скорее их поляризация. В процессе ее быстроразвивающиеся страны входят в круг богатых государств, а бедные страны все больше отстают от них. Растущий разрыв в доходах вызывает недовольство с их стороны, чреватое международными конфликтами, поскольку государства стремятся присоединиться к клубу богатых стран и готовы бороться с ними за свою долю в мировом производстве.

2. Вторая проблема связана с потенциальной региональной или глобальной нестабильностью из-за взаимозависимости национальных экономик на мировом уровне. Нестабильность связывается с непредсказуемыми и неожиданными колебаниями основных макроэкономических параметров (ВВП, валютных курсов, процентных ставок, условий торговли и т.д.). Локальные экономические колебания или кризисы в одной стране могут иметь региональные или даже глобальные последствия. Главное в их составе: снижение уровня занятости за счет сокращения рабочих мест, а также ухудшение качественных параметров занятости, например, снижение заработной платы.

3. Третий круг порождаемых глобализацией проблем вызван опасением, что контроль над экономикой отдельных стран может перейти от суверенных правительств в другие руки, в том числе к наиболее сильным государствам, многонациональным или глобальным корпорациям и международным организациям. В силу этого некоторые усматривают в глобализации попытку подрыва национального суверенитета. По данной причине глобализация может вызвать чувство беспомощности перед ее силами и антипатию к ней. Такие настроения могут легко перейти в крайний национализм и ксенофобию с призывами к протекционизму, повлечь за собой рост экстремистских политических движений, что потенциально чревато серьезными конфликтами.

4. Следующая проблема связана с последствиями, которые может иметь глобальная интеграция рынков капитала для экономики отдельных стран. Иностранный капитал в виде прямых иностранных инвестиций таит в себе определенную угрозу для наци-

ональной экономики, так как может исчезнуть из страны столь же быстро, как и появился, и с ним исчезнут рабочие места им созданные. Отсюда вытекает необходимость более эффективного защитного регулирования, но это трудный шаг. Ясно, что технологический уровень и изобретательность тех, кто производит финансовый продукт, помогут им найти обходные пути. Поэтому важно, чтобы крупные финансовые учреждения придерживались честных правил игры при соблюдении соответствующего контроля.

5. Существенной проблемой является и то, что глобализация вызывает структурные изменения в экономике, при этом преимущества по отраслям распределяются неравномерно. В краткосрочной перспективе, как известно, изменения в обрабатывающей промышленности, сфере услуг приводят к тому, что отрасли, получающие выгоды от внешней торговли, и отрасли, связанные с экспортом, испытывают больший приток капитала и квалифицированной рабочей силы. В то же время ряд отраслей значительно проигрывает от глобализационных процессов, теряя свои конкурентные преимущества из-за возросшей открытости рынка. Такие отрасли вынуждены прилагать дополнительные усилия, чтобы приспособиться к изменившимся не в их пользу хозяйственным условиям.

Адаптационные меры чреваты для людей потерей работы, необходимостью поиска другого рабочего места, переквалификации, что приводит не только к семейным проблемам, но и требует крупных социальных расходов, причем в короткие сроки. В конечном итоге произойдет перераспределение рабочей силы, но сначала социальные издержки будут очень велики. В частности, в Европе за последние тридцать лет был существенно трансформирован ряд отраслей, например, угледобывающая отрасль, судостроение, тяжелое машиностроение и др. Все это привело к радикальным и болезненным переменам в обществе. Подобные перемены таят в себе серьезную угрозу сложившейся хозяйственной структуре, и правительства должны взять на себя тяжелое бремя социальных расходов, связанных с выплатой компенсаций, переподготовкой, выплатой пособий по безработице, оказанием поддержки малообеспеченным семьям.

6. Значительная угроза, которую таит в себе глобализация, связывается с заметным увеличением разрыва в уровнях заработной платы квалифицированных и менее квалифицированных работников, а также с ростом безработицы среди последних. Это вызвано тем, что конкуренция со стороны трудоемких товаров, выпущенных в странах с низким уровнем заработной платы и невысокой квалификацией работников, влечет за собой снижение цен на аналогичную продукцию фирм, использующих высококвалифицированную рабочую силу, и сокращение их прибылей. В таких условиях компании прекращают выпуск убыточной продукции и переходят к производству товаров, требующих использования высококвалифицированного персонала. В результате рабочие с более низкой квалификацией остаются невостребованными, их доходы падают.

В качестве одной из проблем глобализации также отмечают перевод фирмами из стран с высокой стоимостью рабочей силы части своих производственных мощностей в страны с низкой оплатой труда. Экспорт рабочих мест может оказаться нежелательным как для экономики страны-экспортера, так и для принимающей страны.

7. Следующую угрозу связывают с мобильностью рабочей силы. Сейчас много говорится о свободном обмене товарами, услугами и капиталом и значительно меньше — о свободе перемещения рабочей силы. Негативные последствия ее уже давно признавались как потенциальная опасность, а сегодня во многих странах она считается вполне реальной. Поэтому почти все государства ввели те или иные формы контроля над свободным перемещением рабочей силы, тем более что оно может осуществляться самыми разными способами.

Важно отметить, что экономические аспекты являются одним из компонентов результатов глобализации, которая имеет последствия и неэкономического характера, сопряженные подчас с огромными рисками, потенциальными издержками и даже возможностью катастрофы. Они не рассматриваются в статье, но обозначение их необходимо в контексте исследования, посвященного социально-трудовому аспекту глобализации. Одной из таких областей является сфера безопасности, где глобализационные процессы могут привести к возникновению конфликтов. Другая область — это политические кризисы, способные перерасти из локальных в крупномасштабные события, а если их вовремя не устранить, то привести к катастрофе. В качестве третьей сферы можно назвать экологию и здравоохранение. Глобальные взаимосвязи чреваты и глобальными экологическими бедствиями, связанными, например, со всеобщими потеплением и изменением климата, широкомасштабными эпидемиями.

Глубина проблемных последствий глобализации и серьезность вызываемых ею опасений актуализируют практически для всего мирового сообщества вопрос о мере открытости национальных экономик и мере глобализации мировой экономики. Ответ на этот остро дискуссионный вопрос предполагает прежде всего, на наш взгляд, формирование системы представлений и разработку мер, смягчающих негативные последствия вступления РФ в ВТО, ориентированных на полноценный учет национального интереса.

Основные методы регулирования воздействия глобализации на рынок труда и занятость

Проведенный выше анализ позволяет сделать некоторые выводы и предложить рекомендации по учету в нормативных актах и государственных целевых программах положительных и отрицательных воздействий глобализации экономики на занятость населения и рынок труда в Российской Федерации.

1. Глобализация экономики, как показывают анализ сложившихся тенденций и прогнозы их развития, приводит к обострению конкуренции на мировых рынках товаров и услуг. В этих условиях ключевыми сферами контроля и управленческого воздействия со стороны государства должны стать такие характеристики конкурентных преимуществ товаров и услуг, как: уникальность, оптимальное сочетание «цена — качество», редкость используемых ресурсов. С позиций «трудовой» составляющей данных характеристик товаров, как показывает анализ, такой параметр, как дешевизна рабочей силы, практически утратил свое значение. Решающим фактором конкурентоспособности и, соответственно, объектом управленческого воздействия, становится качество рабочей силы: уровень образования, профессиональная подготовка, квалификация, опыт работы.

В этой связи наблюдаются: усиление межстрановой конкуренции по уровню квалификации работников, рост требований к квалификации работника, рост спроса на квалифицированный труд, на работников, владеющих смежными профессиями, способных к освоению новых знаний и навыков, переобучению.

К сожалению, в этой сфере в РФ накопились значительные проблемы. К их числу можно отнести: сокращение государственных инвестиций в образование, науку, научное обслуживание; сокращение государственных инвестиций в отрасли, где до начала—середины 90-х годов прошлого столетия Россия имела ярко выраженные передовые позиции (аэрокосмическая, военная техника, НИОКР и др.). Стала острой проблемой де-квалификация работников, чей труд не был востребован в период перестройки. Сохраняется низкий спрос на специалистов в отраслях, определяющих развитие научно-технического прогресса, практически отсутствуют различия в оплате труда высококвали-

фицированных и низкоквалифицированных работников. Остается актуальной проблема «утечки умов», как внешней (за пределы РФ), так и внутренней (из наукоемких отраслей и производств в отрасли и сферы занятости, не требующие высокой квалификации, но приносящие доход). Наметилась крайне неблагоприятная тенденция снижения охвата детей общим начальным и средним образованием.

С учетом вышеперечисленных проблем представляется целесообразным предложить ряд мер по совершенствованию системы образования РФ, профессиональной подготовки и переподготовки кадров в направлении ее большего соответствия требованиям рынка труда в условиях глобализации как в ближайшей, так и в более отдаленной перспективе:

- осуществить поэтапный переход к обязательному среднему образованию в различных формах, наиболее полно удовлетворяющих потребности разных категорий граждан — очная общеобразовательная школа, экстернат, вечерняя школа для работающей молодежи, профессионально-техническое училище, специальные программы обучения для взрослых, не получивших среднего образования в детстве, заочное дистанционное обучение, например, для учащихся-инвалидов;
- совершенствование контроля за качеством различных видов образования, выравнивание качества образования в разных регионах, в городских и сельских школах, в том числе, за счет внедрения компьютеров и системы Интернет;
- внедрение системы профессиональной ориентации со школьной скамьи, включая профессиональное тестирование, определение способностей, возможностей и склонностей будущего работника и информацию о состоянии и перспективах развития рынка труда;
- усиление трудового воспитания в школе, усовершенствование программ трудового обучения, профессионального обучения, трудовых практик старшеклассников;
- поддержка (например, через ставки налогообложения) предприятий, направляющих средства в обучение и профессиональную переподготовку работников.

Уже в ближайшее время настоятельно требуют своего решения такие проблемы, как:

- существенный рост государственных инвестиций в науку, научное обслуживание, образование;
- расширение участия в международных проектах, направленных на развитие и совершенствование системы образования и профессиональной подготовки;
- создание механизма ориентации подростков на получение завершеного общего и профессионального образования, контроль за занятостью несовершеннолетних, пресечение нелегальной занятости несовершеннолетних;
- расширение информирования выпускников профессиональных учебных заведений и незанятого населения о перспективах развития рынка труда, спроса на труд и возможностях профессионального образования и переподготовки;
- обучение выпускников основным правилам и приемам поведения на рынке труда: способам поиска работы, заполнению документов, основным трудовым нормам;

- реализация решения правительства о содействии профессиональных учебных заведений трудоустройству своих выпускников.

2. Одно из проявлений глобализации — возникновение новой транснациональной инфраструктуры, которая на быденном языке обозначается понятием “информационное общество”. Переход к нему приведет к принципиально важным переменам, аналогичным тем, которые были вызваны некогда первой промышленной революцией. Радикальные изменения затронут не только технику и экономику, занятость и квалификацию рабочей силы, но также и социальную структуру общества и его систему ценностей.

В докладе Генерального директора МОТ Хуана Сомавиа «Европа в процессе глобализации», подготовленном к Шестому Европейскому региональному совещанию (Женева, декабрь 2000 г.), подчеркивается, что в результате распространения информационно-коммуникационных технологий (ИКТ) появляются новые структуры, способствующие как ликвидации, так и созданию рабочих мест.

В этой области можно для России предложить *такие рекомендации*:

- предусмотреть комплекс мер, расширяющих возможности доступа к ИКТ трудоспособного населения, в том числе тех социально-демографических групп, которые сталкивались с барьерами входа на рынок труда (лица с ограниченной трудоспособностью, трудящиеся с семейными обязанностями, жители сельской местности, малоимущие слои населения, молодежь и др.);
- осуществлять мониторинг таких показателей, как количество персональных компьютеров (на 100 жителей), количество пользователей системы Интернет (на 100 жителей), количество зачисленных на факультеты математики и информатики университетов (на 1000 жителей), ежегодный уровень роста таких зачислений, доля женщин среди зачисленных, соотношение количества ПК к числу студентов, зачисленных на факультеты математики или на компьютерные курсы; обеспеченность компьютерами и доступом в Интернет учебных заведений разных уровней;
- предусмотреть адекватные контрмеры по предотвращению масштабной «утечки умов» и оголения перспективных сегментов рынка труда России в области компьютерных технологий, исходя из того, что промышленно развитые страны, осознав значение дефицита квалифицированных кадров как фактора, сдерживающего инвестиции в ИКТ и экономический рост, разрабатывают комплекс мер, направленных на интенсивное привлечение на свои рынки труда иностранных специалистов в области ИКТ (в том числе из Восточной Европы).

3. Следующим важнейшим направлением глобализации является, как показано выше, усиление международных потоков капиталов и инвестиций. В этой связи сферой, требующей акцентированного внимания управленческих структур, становится создание благоприятного инвестиционного климата, который приводит к росту кредитного рейтинга страны. Главным параметром, определяющим величину этого рейтинга, является качество рабочей силы. Его оценка в данном контексте в соответствии с международно-принятой практикой осуществляется как средневзвешенная величина из четырех составляющих: трудовое законодательство и тарифные соглашения; соотношение между уровнями заработной платы и производительности труда; трудовая дисциплина и отношение к труду; уровень квалификации работника. Российская Федерация по этому показа-

телю попала в групу стран, не очень благоприятных для размещения производства, при этом она лишь на один балл (из ста возможных) оторвалась от группы стран, не подходящих для размещения какого-либо производства.

Наиболее выигрышно среди четырех указанных показателей выглядит уровень квалификации работников, хотя и он далек от максимального. Относительно благоприятно был оценен показатель «трудовое законодательство и тарифные соглашения», несколько хуже — «трудовая дисциплина и отношение к труду», и совсем низкой стала для России оценка соотношения уровня заработной платы и производительности труда.

Соотношение уровня заработной платы и производительности труда, применительно к современной российской практике экономической жизни, — одно из самых проблемных с точки зрения и методологии, и методики, и политико-экономических оценок. Ведь, по имеющимся данным, сегодня сравнительно безболезненное вхождение в глобальный мир наблюдается в условиях, когда средний доход на душу населения превышает 800 долларов в месяц. Поэтому решающим фактором повышения конкурентоспособности страны в данном контексте становится целенаправленное управленческое воздействие на соотношение и динамику вышеназванных показателей. В этой связи представляется целесообразным:

- считать центром социально-экономической политики государства — значительное повышение заработной платы;
- разработать систему мер, направленных на повышение производительности труда, установление экономически обоснованного соотношения производительности труда и его оплаты;
- сочетание рыночных и нерыночных факторов воздействия на уровень трудовой дисциплины и трудовой мотивации;
- приведение трудового законодательства в соответствие с нормами международного трудового права, развитие и совершенствование системы социального партнерства.

4. Проблема гармонизации усилий по достижению конкурентных преимуществ с социальными целями стала ключевой для всех стран, так как глобализационные факторы и силы, порождающие новое неравенство (а также сохраняющие или воспроизводящие его старые виды), еще более сложны, чем в прошлом. В условиях либерализации и глобализации рыночной системы, ресурсы и возможности распределяются в соответствии с уровнем прибыльности и экономической мощи. Если на глобальном рынке распределение дохода и в дальнейшем будет базироваться на уровне прибыльности, то сами экономические факторы станут воспроизводить и даже увеличивать неравенство в международном разрезе. Вопрос о степени равенства в условиях глобальной рыночной экономики весьма актуален. Однако пока (в соответствии с программами либерализации и структурной адаптации) социальные параметры развития оказались жестко зависимыми от внешних экономических сил и процессов, причем происходит это практически повсюду, особенно в развивающихся странах и странах с переходной экономикой.

Таким образом, издержки и выгоды процесса глобализации распределяются между участниками крайне неравномерно. Повышение производительности, сокращение затрат, рост доходов и благосостояния на одном полюсе достигаются ценой увеличения неопределенности, рисков, неравенства, бедности на другом. Поскольку издержки и выгоды, единство и противоречие интересов одновременно проявляются в самих отдельных странах и далеко за их пределами, то и проблемы не могут решаться лишь с помощью

Проблеми ринку праці

межгосударственного сотрудничества. Основанием социально ориентированного распределения выгод и преимуществ глобализации должны стать внутристрановые механизмы его обеспечения.

В этой связи *необходимы*:

- усиление роли правительства РФ во внутриэкономической сфере и во взаимодействии с внешним миром, направленной на снижение уязвимости, минимизацию социальных издержек, связанных с глобализацией;
- создание в России специального внутристранового институционального образования (совета, комитета), функцией которого могло бы стать перераспределение преимуществ от глобализации, получаемых на базе международного сотрудничества;
- поддержка создания региональных формирований для урегулирования спорных вопросов и обеспечения сбалансированности преимуществ и издержек от воздействия глобализации, внутрирегионального переливания рабочей силы;
- разработка новых функциональных форм и механизмов для гармонизации национальных экономических интересов, национальных политик и действий, для разрешения конфликтов, защиты более слабых партнеров и принятия санкций против тех, кто нарушает общепринятые правила игры;
- в международном контексте РФ должна более жестко выступать за смягчение неблагоприятных последствий неравенства и асимметрии во взаимозависимостях. Роль отдельных стран должна рассматриваться при этом с учетом социально-трудового аспекта перспективы внешних возможностей и проблем, возникающих при появлении новых сфер взаимосвязей, благодаря глобально интегрированному производству, ТНК, различным видам движения капитала, более тесной зависимости в торговле товарами и услугами, межнациональным информационным потокам;
- разработка эффективных форм и механизмов глобального управления рисками и возможностями глобализации; совершенствование управления проблемами, порождаемыми самим глобализационным процессом, в целях формирования социально-приемлемого облика глобализации.

5. Глобализация приводит к взаимозависимости стран в финансовой сфере. Потоки капиталов, способные одномоментно перемещаться в мировом пространстве, делают национальную финансовую систему и экономическую систему в целом чрезвычайно хрупкой и уязвимой. В ответ на это необходимо усилить международное сотрудничество, создать новые институты или расширить полномочия действующих, например МВФ. Он не раз играл ведущую роль в оказании помощи странам, переживающим дестабилизацию, в частности, Мексике в период финансового кризиса 1994 г. и Южной Корее в соответствии с недавним соглашением.

Чтобы заручиться гарантиями против подобных рисков, нужно значительно увеличить ресурсы МВФ, растущие гораздо медленнее, чем международные финансовые операции. Международное сотрудничество могло бы привести к использованию так называемого налога Тобина — небольшого налога на валютные операции, который должен сыграть важную роль в ограничении дестабилизирующих валютных спекуляций и одновременно стать источником финансирования международных организаций. В связи с этим

необходима поддержка концепции целесообразности обложения стран, получающих наибольшие выгоды от глобализации, особым налогом, используя эти поступления для оказания финансовой и технической помощи тем, кто проигрывает от глобализации.

6. Как уже указывалось ранее, глобализация экономики оказывает неоднозначное влияние на занятость населения. Аналогичным образом, меры, направленные на наиболее полное использование позитивных или нейтрализацию негативных последствий глобализации, оказывают то или иное воздействие и на занятость населения. Тем не менее, можно, на наш взгляд, выделить особо *ряд наиболее фундаментальных мер*:

- поддержка рабочих мест и занятости;
- защита отечественного производителя — ограничение импорта готовой продукции, имеющей отечественные аналоги;
- поддержание государственных инвестиций в сохранение и развитие рабочих мест в высокотехнологичных отраслях, а также отраслях, экспортирующих готовую продукцию;
- активизация внешнеторговой деятельности, усиление продвижения российских товаров на мировые рынки;
- приоритетная поддержка проектов международного сотрудничества, обеспечивающих и расширяющих занятость российских работников;
- совершенствование работы государственной службы занятости и аналогичных негосударственных фирм.

Поддержка занятости может также осуществляться за счет: вытеснения импортной продукции и расширения экспорта российских товаров; развития рабочих мест нового типа — гибких высокотехнологичных производств. Решению этой проблемы способствуют: рост инвестиций в специфический человеческий капитал; продление времени пребывания молодежи в стадии обучения и профессиональной подготовки; повышение степени соответствия работников требованиям рабочих мест; сокращение структурной и фрикционной безработицы вследствие своевременного переобучения работников, расширения владения смежными специальностями, более полной информации о вакансиях на рынке труда.

Государственное регулирование миграции — важнейший фактор защиты рынка труда РФ. Здесь необходимы: государственный контроль за экспортом рабочей силы, защита прав российских работников за рубежом, преодоление нелегальной эмиграции российских граждан; государственный контроль импорта рабочей силы, кардинальные и экстренные меры по искоренению нелегальной трудовой миграции; деполитизация миграционной политики в части трудовой миграции.

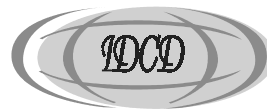
Подытоживая представленный анализ, необходимо отметить, что включение России в международный рынок труда, обусловленное вступлением в ВТО, предполагает необходимость изменений в ее институциональном развитии. Опыт отдельных стран и мирового сообщества в целом показывает, что здесь имеют место очень глубокие преобразования. Известно, что роль государств в мировых интеграционных процессах велика как никогда. Однако, наряду с повышением роли правительств, появляются новые институты и возникают новые модели поведения, отражающие определенные социальные ценности глобальной экономики, действуют новые международные соглашения и различного рода нормативные акты.

Нормы этики оказывают все более заметное воздействие на экономическую деятельность компаний, потребителей и инвесторов. Потребители в странах с высокими доходами проявляют готовность платить более высокую цену за товары, изготовленные в достойных условиях. В этой важной области большие надежды возлагаются на ассоциации работодателей. Российские работодатели в последние годы достаточно активно отвечают на этот вызов — к примеру, на XIV съезде РСПП принята «Социальная хартия российского бизнеса» (16 ноября 2004 г.). Активность в этой сфере как на национальном, так и на международном уровнях проявляют и профсоюзы.

Различные группы гражданского общества содействуют формированию условий для достойного труда, гендерного равенства, соблюдения экологических норм и прав человека при существовании глобальных производственных систем. Социальные ценности в деятельности предприятий получают дальнейшее развитие благодаря двум пакетам общих межправительственных директив по социальной политике предприятий. Речь идет, к примеру, о Трехсторонней декларации принципов, касающихся многонациональных корпораций и социальной политики МОТ (Декларация по МНК) и директивах ОЭСР для многонациональных предприятий.

В последние годы получают распространение многочисленные добровольные частные инициативы — кодексы поведения, социальная маркировка товаров, социальная отчетность, которые не являются обязательными законодательными нормами, но служат социальными ориентирами, воздействующими на экономическую деятельность. Для последнего десятилетия характерно также формирование новых механизмов социального диалога между разнообразными международными ассоциациями промышленников и ассоциациями трудящихся.

Эти тенденции в институциональном развитии социально-трудовых отношений, вышеназванные адаптационные меры могут служить снятию противоречий «в социальном облике» глобализации и способствовать формированию сферы достойного труда в глобализированной экономике России. При этом данный путь представляется безальтернативным, так как именно он позволяет обеспечить социальное управление процессом глобализации при вступлении Российской Федерации в ВТО.

НЕКОТОРЫЕ ПУТИ МИНИМИЗАЦИИ БЕЗРАБОТИЦЫ В РОССИИ: ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ СЛУЖБЫ ЗАНЯТОСТИ

*Б.Д. Бреев,
доктор экономических наук, профессор,
Заслуженный деятель наук Российской Федерации,
Центральный экономико-математический
институт Российской академии наук*

В продолжение начатого разговора на страницах данного журнала (1-2/2004) о путях минимизации безработицы в России представляется целесообразным остановиться на некоторых важных функциях Государственной службы занятости РФ, направленных на решение этой задачи.

Наиболее неоднозначные оценки существуют сегодня по поводу общественных работ. Как известно, общественные работы, прежде всего, поддерживают доходы безработных, и особенно тех, кто длительное время не может найти работу (как отмечалось, количество безработных, ищущих работу 12 и более месяцев, составляет примерно 40% от их общей численности). Кроме того, они позволяют сохранить полезные трудовые навыки или даже обновить их, вновь войти в трудовой ритм жизни и т.д. Результаты этой деятельности могут быть очень выгодны для муниципальных и даже региональных органов власти.

В России общественные работы не нашли пока своего места. В 2002 г. из общего числа людей, которым службы занятости оказали помощь, на долю общественных работ пришлось всего лишь 18,7%. У нас эти работы не совсем привлекательны. Обусловлено это прежде всего тем, что такая деятельность рассматривается как занятость. А в этом случае она облагается налогом на работодателя и того, кто участвует в этих работах. И самое главное — если человек в последующем обратится в службу занятости, его участие в общественных работах будет рассматриваться как последняя работа. Соответственно этому виду деятельности ему будет предложена подходящая работа. А как известно, общественные работы, как правило, не требуют от человека особой квалификации.

Другим важным направлением минимизации безработицы необходимо признать организацию подготовки и переподготовки кадров. Эта деятельность должна прежде всего рассматриваться как важнейшая составляющая процесса формирования человеческого капитала. Такая работа общества и государства неразрывно связана с формированием экономики знаний. Количественные и качественные характеристики процесса подго-

товки и переподготовки кадров должны удовлетворить потребности экономики в кадрах и обеспечить не только текущие, но и перспективные потребности, при условии согласованности спроса и предложения рабочей силы. Вместе с тем надо признать, что эта работа организована пока еще не очень хорошо. Не единичны случаи, когда обучение безработных проводится по профессиям и специальностям, на которые в данном районе нет спроса.

При подготовке кадров еще не отказались от узкой специализации, хотя вполне очевидна необходимость подготовки работников широкого профиля, формирования конкурентоспособного работника. Решению таких проблем может способствовать широкое применение модульных систем профессионального обучения. Они нашли применение в ряде стран с развитой рыночной экономикой и были рекомендованы МОТ.

Эта система позволяет обучить человека практическим навыкам работы при оптимально необходимом объеме теоретических знаний. Важнейшим достоинством этого метода является то, что обучающийся проходит предварительное тестирование, и в результате определяется набор модулей и учебных элементов для изучения, соответствующих знаниям человека. Модульное обучение предполагает систематический контроль знаний человека и качества приобретенных навыков. Обязательным условием такого обучения является 100%-ая правильность ответов. В противном случае, обучающийся должен будет пройти повторную проверку после дополнительного изучения материала, который он усвоил недостаточно [2].

Вполне очевидно, что широкое использование современных технологий обучения может кардинально изменить ситуацию на рынке труда за счет повышения квалификации работников, овладения ими дополнительными профессиями и специальностями. Однако эта работа организована в нашей стране пока еще без достаточного учета реальной ситуации на рынке труда, и прежде всего региональной. Главное здесь в том, что в стране фактически отсутствуют эффективно действующие программы по предупреждению безработицы. Важная роль в решении проблем безработицы, как известно, принадлежит Государственной службе занятости.

Согласно федеральному закону “О внесении изменений и дополнений в Закон Российской Федерации “О занятости населения в Российской Федерации” и отдельные законодательные акты РФ по вопросам финансирования мероприятий по содействию занятости населения, четко определены «правовые, экономические и организационные основы государственной политики содействия занятости населения, в том числе, гарантии Государства по реализации конституционных прав граждан Российской Федерации на труд и социальную защиту от безработицы». Для реализации этого закона необходимо обеспечить условия для всестороннего развития рабочей силы, повышения уровня её мобильности и защиту национального рынка труда. Все это выступает условием недопущения массовой безработицы и сокращения её длительности.

В целях реализации прав граждан на полную продуктивную и свободно избранную занятость государственные органы разрабатывают соответствующие целевые программы, которые предлагают основные направления действий на рынке труда в Российской Федерации на определенный отрезок времени. Значимость таких программ, бесспорно, велика. На этой основе и реализуются главные направления политики занятости. Основную работу осуществляют региональные службы занятости. Именно они создают условия для повышения качества рабочей силы, её конкурентоспособности, обеспечения отраслей экономики работниками, содействуют занятости, развитию форм социального партнерства, формированию региональных рынков труда.

Подчеркивая важную роль региональных служб занятости, необходимо отметить, что основную ответственность несут федеральные органы.

В то же время анализ деятельности всей системы показывает, что она в основном работает на устранение безработицы, ликвидацию последствий неравномерного распределения производственных возможностей и прав человека на труд, и такое положение необходимо изменить. Службы занятости должны работать на упреждение безработицы.

Их главная задача — выявление возможных очагов массового увольнения работников, скажем, в связи с модернизацией крупных предприятий, внедрением новых технологий на действующих предприятиях, т.е. мероприятиями, которые оказывают существенное влияние на изменение профессиональной структуры занятого населения. Наличие такой информации позволило бы службам занятости своевременно организовать необходимую переподготовку кадров. Представляется, что в этом случае источниками финансирования могли бы стать предприятия и сами работники.

Одной из важных задач служб занятости является *информационная* помощь безработным. Конвенция МОТ № 88 от 1998 г. предполагает, что службы занятости должны иметь информацию о рынках труда не только своего региона, но и всей страны в разрезе отдельных отраслей.

Сегодня наши службы занятости в основном имеют информацию только о своем регионе. Причем данные о вакантных рабочих местах представляются далеко не полностью. Службы занятости получают информацию в основном о вакантных рабочих местах не- и малоквалифицированного труда, что значительно сужает их возможности.

Отсутствие в службах занятости сведений о вакансиях в других регионах страны представляется довольно странным, и прежде всего потому, что предшественники службы занятости — организованный набор рабочей силы на новостройки, центры трудоустройства — такой информацией располагали, хотя, конечно, не было тех средств связи, которые имеются сегодня.

Оценивая возможности службы занятости, надо признать, что она располагает большими резервами. Их мобилизации могло бы способствовать повышение заработной платы работникам служб занятости. Эта мера позволила бы привлечь более квалифицированных работников, лучше организовать деятельность этих организаций. И видимо, при разработке плана развития служб занятости необходимо не только продумать систему мероприятий, но и просчитать, какие затраты — людские, материальные, денежные потребуются для их реализации. Возможно, при таком подходе количество мероприятий сократится, но повысится качество их выполнения.

Решение проблем безработицы неразрывно связано также с *инвестиционной* политикой государства. Успешной эта деятельность может быть только в том случае, когда научно-техническая политика четко определяет приоритетные направления и обеспечивается их финансирование.

Сегодня в центре внимания должны находиться отрасли обрабатывающей промышленности, прежде всего машиностроение, определяющее возможности использования современного оборудования и новейших технологий в экономике страны.

В наше время инвестиции должны быть использованы в целях преимущественного развития инновационных отраслей, для повышения конкурентоспособности российской экономики, и способствовать развитию отраслей с высокой добавленной стоимостью.

Вместе с тем половина всех инвестиций, например, в 2001г. была направлена в топливно-энергетический сектор экономики (преимущественно в нефтегазовую промыш-

ленность и транспорт: грузовой, пассажирский, трубопроводный). В 1990 г. на эти два сектора приходилось 30% общего объема инвестиций. В то же время эти сектора экономики, относящиеся к естественным монополиям, производят приблизительно 20% ВВП [3]. Такое положение дел сохранилось практически и сегодня. Инвестиции экономике крайне необходимы. Они считаются основным источником её роста. Их пока не хватает и они слишком дороги на отечественном рынке. В связи с этим наши нефтегазовые компании используют зарубежные кредиты. Другие отрасли такой возможности не имеют. Западные инвесторы не очень спешат в Россию. Масштабы реальных инвестиций пока не могут оказать существенного влияния на развитие экономики РФ. Исключение здесь составляет нефтегазовый комплекс.

Мы длительное время рассчитываем на иностранного инвестора. Объемы таких инвестиций, действительно, растут. Однако нам представляется, что в России есть и собственные источники финансирования экономики — прежде всего это накопления населения. По разным оценкам, в «чулках» и под «матрацем» хранится 20–40 млрд. долл. США. Население не несет деньги в банки, которые могли бы их инвестировать в экономику, хотя, конечно, какие-то позитивные подвижки имеются.

Причин этому много, главная из них, очевидно, неуверенность потенциальных инвесторов в успехе их деятельности. Такой вывод подтверждает и фактический анализ данных о структуре инвестиций в основной капитал по источникам финансирования. Он показывает, что за 1995–2002 гг. на долю собственных средств предприятий приходилась примерно половина всех ассигнований, на долю бюджетных средств — примерно пятая часть [1].

Причина, вероятно, кроется и в том, что инвесторы не находят достойных объектов финансирования. Одним из доказательств этому можно считать большой отток капиталов из России.

Повышение платежеспособного потребительского спроса населения страны (и, соответственно, инвестиционного) определяется, прежде всего, уровнем заработной платы. В России сегодня доля заработной платы составляет примерно 30%, а предпринимательский доход — 70%. В странах с развитой рыночной экономикой все наоборот: предпринимательский доход составляет 30%, а заработная плата — 70%. Правда, надо заметить, что налоги у нас в стране платят в основном предприниматели, а не работники. Изменение соотношения доходов и, соответственно, налоговых платежей дело недалекого будущего. И в этом случае наемные работники реально будут обладать большей долей доходов, а следовательно — большим платежеспособным спросом. Необходимость этого вполне очевидна [4]. Председатель Совета директоров компании «Базовый элемент» О. Дерипаска считает, что пока в России 25% населения живет за чертой бедности, а 74 млн. человек получают менее 100 долларов в месяц, ни о каком устойчивом развитии бизнеса говорить не приходится [5].

О необходимости роста платежеспособного спроса населения как важнейшего фактора экономического роста пишет и Президент Фонда «Новая экономическая перспектива» С. Алексеев. По его мнению, для стимуляции роста производства продуктов и услуг необходимо поднять заработную плату, по крайней мере, до 150 долл. США в переводе на национальную валюту; только в этом случае окажется возможным совершенствование общественных отношений [6].

Недостаточный платежеспособный спрос сдерживает развитие производства. Именно он делает ненужными инвестиции. В частности, такая ситуация на рынке инвестиций предопределила и бегство капиталов из России. Заработанные в России капиталы оказались невыгодно использовать в своей стране. Это, конечно, не единственная при-

чина, но объективно — она главная. В реальной жизни покупательная способность населения практически все 90-е годы прошлого столетия падала.

Покупательная способность среднемесячной номинальной начисленной заработной платы, выраженная через определенный продукт, в 1990 г., например, составляла 95,5 кг говядины, в 1999 г. — 31,6 кг; рыбы свежей соответственно 288,6 кг и 57,9 кг; хлебобулочных изделий из пшеничной муки — 776,9 кг и 220,4 кг [1] и т.д. И только в 2000 г. был отмечен её рост, но лишь по продуктам питания, по многим предметам одежды он снижался вплоть и в 2001 г. Следовательно, процесс инвестирования в экономику неразрывно связан с ростом заработной платы, доходов населения — повышением их покупательной способности. Обеспечить это можно в результате регулярного повышения заработной платы или часовой оплаты труда. Этот путь успешно используется в странах с развитой рыночной экономикой. Рост заработной платы происходит и у нас, однако, очень нерешительно, непоследовательно и не в масштабах, соответствующих возможностям увеличения производства, имея в виду внутренний рынок. Вместе с тем с достаточно высокой степенью вероятности можно утверждать, что заработная плата может быть повышена более существенно.

Боязнь инфляции в этом случае, о чем так много говорят, напрасна. Представляется, что причиной таких утверждений являются не реалии нашей экономической жизни, а теоретические постулаты о принципах роста заработной платы. И они, возможно, правильны, но для стран с развитой рыночной экономикой, где цена рабочей силы или трудовой услуги адекватна издержкам на воспроизводство рабочей силы. В условиях современной России инстинкт самосохранения заставляет людей или, по крайней мере, их преобладающее большинство, полностью расходовать дополнительные деньги на приобретение предметов первой необходимости. Даже в «богатой» Москве покупательная способность населения ниже норм рационального потребления продуктов.

В условиях переходного периода тенденции развития заработной платы, доходов населения, в принципе, должны превышать рост объемов производства и обеспечивать увеличение спроса на товары и услуги. Именно этот растущий спрос явится убедительным фактором для инвесторов, и не только для увеличения производства потребительских товаров и услуг, но и, соответственно, инвестиций в производство, что будет иметь прочную и реальную базу. Рост инвестиций позволит решить и другую весьма важную проблему — повышение конкурентоспособности отечественных товаров и услуг (для нас это особенно важно, если учесть, что объем импорта потребительских товаров достиг уровня 1998 года). Только таким путем можно будет начать развитие внутреннего рынка товаров и услуг, что обеспечит стабильность экономического роста, его качество, сделает страну менее уязвимой от международных экономических потрясений, и как следствие, создаст условия для обеспечения полной занятости населения, соответственно, уменьшения безработицы и для дальнейшего роста заработной платы.

Для решения проблемы роста заработной платы имеются неплохие предпосылки. Её доля в издержках производства в России катастрофически мизерна.

Последствия повышения заработной платы представляется целесообразным рассмотреть на примере производства молока как наиболее «популярного» продукта. В 2001 г. продажная цена одного литра молока составляла 11,37 руб. [1]. В связи с тем, что данные о доле затрат на оплату труда и отчислений на социальные нужды при производстве молока или в пищевой промышленности не публикуются, мы считаем возможным использовать данные о таких затратах в промышленности. В 2001 г. они были равны 18,3% (13,6% — затраты на оплату труда и 4,7% — отчисления на социальные нужды) [1] или 2,08 руб. на производство одного литра молока.

Если предположить, что правительство принимает решение об увеличении заработной платы в 2 раза, то тогда продажная цена одного литра молока возрастет до 13,45 руб. (11,37 + 2,08), т.е. она увеличится на 18,3%. В связи с этим среднемесячная номинальная начисленная заработная плата работников должна была бы составить не 3240 руб., а 6480,8 руб. В этом случае покупательная способность населения (при грубой оценке) составит при реально существующей заработной плате в 2001 году — 285 литров молока, а в случае роста заработной платы — 481 литр, т.е. произойдет ее увеличение на 68,8%.

При таком развитии событий предприниматели будут иметь прямой интерес к увеличению объемов производства. Реальный спрос потребителей — самое лучшее убеждение производителей в необходимости расширения производства, его совершенствования. В результате увеличения объемов производства возрастает занятость и сокращается безработица.

Рост заработной платы приведет к существенному расширению внутреннего рынка не только за счет потребительских товаров и услуг, но и инвестиционных.

Вместе с тем вполне очевидно, что рост заработной платы может привести к увеличению издержек, росту цен и, соответственно, снижению конкурентоспособности продукции и услуг. Однако здесь нельзя не учесть и сопутствующие росту заработной платы обстоятельства — прежде всего рост производительности труда. Мировой и отечественный опыт убедительно свидетельствуют об этом. Более того, рост покупательной способности населения должен привести к росту прибыли. Это обстоятельство, как и повышение производительности труда, откроет перед предпринимателями возможности роста инвестиций, внедрения новых технологий, что существенно повысит конкурентоспособность отечественной продукции и услуг за счет повышения их качества и, возможно, даже цены.

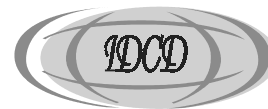
Важное значение для минимизации безработицы могло бы иметь развитие жилищного строительства, однако его объемы сокращаются. Если в 1990 г. было построено 61,7 миллионов квадратных метров общей площади, то в 2001 г. — 31,7, а в 2003 г. — 33,8 млн. кв. м. [1]. Сегодня спрос на жилье есть, но далеко не все могут позволить себе купить его. Возможности решения этой задачи неразрывно связаны с ипотекой, т.е. получением ссуды на строительство нового жилья под залог имеющегося у граждан. И, видимо, надо ускорить решение вопроса о доступности таких ссуд для более широкого круга людей.

Большое значение для решения проблем безработицы имеет развитие общественных работ. Опыт зарубежных стран, прежде всего США, показывает, что за этот счет можно существенно сократить уровень негативных последствий, связанных с безработицей.

Решение этих и других проблем предполагает активное вмешательство Государства. Такова международная практика.

Источники

1. *Независимая газета*. — 2002. — 20 мая.
2. *Российская газета*. — 2001. — 21 сент.
3. *Российская газета*. — 2003. — 28 марта.
4. *Российская газета*. — 2003. — 30 сент.
5. *Российский статистический ежегодник 2003*. — М., 2003. — С. 597.
6. *С.А. Кайданов*. Развитие модульной системы обучения. Международный центр развития модульной системы обучения. — М., 1997. — С. 2 — 3.

ФОРМУВАННЯ ТА РОЗВИТОК СИСТЕМИ СОЦІАЛЬНО-ТРУДОВИХ ВІДНОСИН: ІНСТИТУЦІОНАЛЬНІ АСПЕКТИ

*А.М. Колот,
доктор економічних наук,
Київський національний
економічний університет*

Фундаментальною складовою розбудови соціальної держави є формування та розвиток системи соціально-трудових відносин, адекватної сучасним економічним умовам, що має забезпечувати відтворювальний процес узгодження, оптимізації інтересів сторін і суб'єктів відносин у сфері праці. Безумовно, інтереси кожної соціальної групи, кожного індивіда є суб'єктно-орієнтованими і не можуть повністю збігатися. Задоволення суб'єктно-орієнтованих інтересів залежить від загальних результатів економічної діяльності та потребує пошуку компромісів, опрацювання соціально-узгодженої політики розподілу доходів та інших складових забезпечення гідної праці. Правомірно стверджувати, що гармонізація відносин у сфері праці — це урівноваження ступеня відповідальності соціальних партнерів за розвиток підприємництва і досягнення високих економічних результатів, соціальний добробут і підвищення якості трудового життя.

Активний процес формування соціально-орієнтованої ринкової економіки об'єктивно має супроводжуватися масштабним, глибоким за змістом науковим його забезпеченням, що передбачає результативні і практично корисні наукові дослідження, передусім соціально-економічного спрямування. До пріоритетних з них безумовно належать й наукові дослідження сучасних проблем соціально-трудових відносин.

Проблема оптимізації відносин між роботодавцями і найманими працівниками є “вічною” з часу зародження ринку праці. За певних політичних, економічних, соціальних умов вона набуває особливої актуальності. На нинішньому етапі розвитку економіки України актуалізація дослідження теоретичних і прикладних аспектів соціально-трудових відносин обумовлюється такими основними обставинами.

По-перше, розвитком наукових і прикладних уявлень про роль людини у становленні та функціонуванні економіки ринкового типу. Розбудова економіки країни на ринкових засадах не є самоціллю. Трансформаційні процеси в економіці мають здійснюватися для людини, в її інтересах. Людина як індивідуум, особистість є багаторольовим, багатограним суб'єктом соціально-трудових відносин, створення необхідних умов для розвитку якого є завданням чи не найбільшої складності. Важливою передумовою забезпечення

Проблеми ринку праці

таких умов на практиці є теоретичне опрацювання проблем підвищення якості трудового життя на основі оптимізації відносин між трудом і капіталом.

По-друге, перехід до системи господарювання, що базується на багатоманітності форм власності і господарювання та передбачає її функціонування на загальноприйнятих, домінуючих у світі ринкових засадах, докорінно змінює зміст, всю систему соціально-трудових відносин. Отже, необхідні глибокі дослідження цієї проблематики, поглиблення та систематизація сучасних знань про категорії та поняття, що відображають основні характеристики процесу становлення і розвитку відносин у сфері праці.

По-третє, становлення ринкової економіки автоматично не вирішує проблем, які накопичилися у соціально-трудових відносинах доринкового етапу розвитку економіки. Понад те, економіка ринкового типу породжує нові проблеми у соціально-трудої сфері, як, приміром, значне розшарування населення за рівнем доходів, зростання безробіття у різноманітних формах, зниження масштабів та рівня державних соціальних гарантій, посилення інтенсивності праці, поширення практики неповної зайнятості тощо. Відтак нагальною є потреба теоретичного опрацювання методів, прийомів, принципів оптимізації інтересів сторін соціально-трудових відносин за нових економічних умов.

Слід також врахувати, що саме у соціально-трудої сфері під впливом зміни базисних економічних відносин відбуваються найсуттєвіші перетворення, які мають бути прогнозованими за наслідками. Очевидною стає потреба опрацювання нових підходів до моніторингу соціально-трудових відносин, системного їх аналізу та пошуку нових методів регулювання.

По-четверте, входження України у світовий ринок праці передбачає організацію соціально-трудових відносин відповідно до міжнародних норм, інтеграцію національної системи відносин між трудом і капіталом в систему, визнану світовим співтовариством. Це зумовлює необхідність дослідження проблем, пов'язаних з приведенням національного законодавства у відповідність до міжнародних трудових норм, вивчення та узагальнення вітчизняного і зарубіжного досвіду регулювання соціально-трудових відносин, опанування “технологій” оцінювання їх стану та розробки пропозицій щодо вдосконалення з урахуванням світових надбань у цій галузі.

Неупереджений аналіз стану соціально-трудої сфери в цілому, і зокрема аналіз формування складових системи відносин у сфері праці, дає підстави для певного оптимізму, констатації позитивних зрушень у цій царині. Незважаючи на “незороване” правове поле у галузі соціально-трудових відносин, відсутність належної інституціоналізації нових відносин між трудом і капіталом, діалог між найманими працівниками і роботодавцями на принципах соціального партнерства вже не сприймається як ренегатство, наївність чи екзотика.

Такий аналіз дає й ґрунт для серйозних роздумів, неоднозначної оцінки результатів розвитку соціально-трудої сфери. Переконалий, що наші наукові здобутки в опрацюванні сучасних форм і методів оптимізації відносин між працею і капіталом децю перебільшуються, а Україна продовжує переживати інституціональну кризу — кризу формування та розвитку соціальних інститутів.

Незважаючи на активізацію досліджень з соціально-трудових відносин, практично немає суттєвих зрушень як у науковому опрацюванні цієї проблематики, так і у розв'язанні прикладних завдань з оптимізації відносин між трудом і капіталом. У публікаціях з питань соціально-трудових відносин ще бракує системного викладу матеріалу, вкрай слабкий зв'язок з умовами, в яких функціонують вітчизняні підприємства різних форм власності і господарювання. Натомість містяться окремі характеристики нинішнього стану

соціально-трудової сфери, констатація недоліків у реалізації соціальної політики, опис зарубіжного досвіду з цієї проблематики без належної критичної оцінки. Науково-методичні матеріали та рекомендації нерідко подаються як такі, що фактично діють в практиці вітчизняних підприємств, хоча їх можна розглядати як загальні ідеї щодо вирішення тих чи інших проблем.

Саме відсутність концептуально цілісних і методологічно обґрунтованих рекомендацій щодо формування нових за структурою та змістом відносин у сфері праці стала, за нашою оцінкою, однією з основних причин “нерівноважного стану” всієї системи соціально-трудових відносин в Україні на етапі ринкової трансформації економіки.

Сучасний тип соціально-трудових відносин — це унікальний (з огляду на світову практику) симбіоз колишніх та нових правил, підходів, методів, процедур побудови взаємовідносин у сфері праці. Соціальні інститути нині продукують свого роду “кентаври” у царині нормативно-правового регулювання соціально-трудових відносин, у яких нові правила і норми, адекватні умовам ринкової економіки, уживаються з дотеперішніми, що нерідко не мають права на існування за нових соціально-економічних умов. Прикладом може бути діючий Кодекс законів про працю, який прийнято ще за радянських часів і до якого внесено десятки змін та доповнень, що мають певним чином “підлаштувати” правові норми під сучасні реалії соціально-трудової сфери.

Результати власних досліджень щодо стану та тенденцій розвитку соціально-трудових відносин дають можливість зробити такі висновки:

- нова модель соціально-трудових відносин формується здебільшого стихійно, без належного регулюючого впливу з боку держави; залишається низькою ефективність діяльності соціальних партнерів щодо формування та розвитку системи соціального діалогу;
- зберігається “непрозорість” у соціально-трудових відносинах. Формальні, регламентовані законодавчими актами, угодами і договорами відносини між соціальними партнерами повсюдно переплітаються з неформальними, нерегульованими, що нерідко мають “тіньові” ознаки;
- наймані працівники дедалі частіше висловлюють недовіру офіційним профспілкам, не вбачають в них інституту, що повноцінно представляє їхні інтереси у відносинах з роботодавцями; не відбулося суттєвих змін в «ідеології» побудови соціально-трудових відносин з появою так званих альтернативних (незалежних, вільних тощо) профспілок, членами яких є і наймані працівники, і роботодавці та їх представники на різних рівнях управління виробництвом. На практиці маємо різноманітні гібридні інституції та реалії, коли старі структури виступають у нових ролях, а новостворені успадковують як старі, так і намагаються опанувати ті ролі та функції, що використовувалися за сталих, досконалих соціально-трудових відносин;
- відсутня однорідність у становленні та розвитку соціально-трудових відносин навіть в межах однієї галузі економіки внаслідок “анклавізації” окремих виробничих сегментів за регіональними та соціокультурними ознаками;
- поширеною є практика індивідуалізації трудових відносин на основі застосування контрактної форми найму і оплати праці у випадках, не передбачених чинним законодавством;
- стійким феноменом пострадянського періоду є численні порушення трудових прав громадян. За даними, що базуються на матеріалах опитувань, проведених автором на ряді підприємств м. Києва та Київської області, частка

працівників, трудові права яких порушувались упродовж останніх двох-трьох років, складає 40 — 45 %.

- Не можна не помітити зміни у реакції найманих працівників на порушення їхніх трудових прав. Опір найманих працівників останнім часом виявляється не у відкритих конфліктах (страйках, судових процесах), а набуває все частіше форму прихованого саботажу, коли трудові функції виконуються, але робота не є продуктивною. Результати проведених автором досліджень засвідчують, що на тих підприємствах, де соціально-трудові відносини не можна визнати досконалими, установки найманих працівників на ініціативу, відповідальність, високопродуктивну роботу знижуються;
- по-реформаторському налаштований український менеджмент намагається активно застосувати західноєвропейські системи організації і управління виробництвом, що ґрунтуються на сучасних методах управління персоналом. Однак традиційна культура праці та соціально-трудові відносини справляють негативний вплив на ефективність організаційно-управлінських новацій.

Розбудова складної за змістом ієрархічної системи соціально-трудових відносин, на думку автора, має здійснюватися на сучасній теоретико-методологічній базі з широким використанням надбань інституціональної теорії взагалі та її неоінституціонального напрямку зокрема. Автор не ставить за мету детальний аналіз сучасного інституціоналізму, як і його попередника — “старого”, традиційного інституціоналізму, а лише наголошує на необхідності доцільності використання теоретичних засад зазначеного напрямку економічної думки в практиці побудови національної моделі соціально-трудових відносин.

Інституціоналізм як самостійний напрям наукових досліджень сформувався наприкінці XIX століття у період, що став з багатьох причин переломним у розвитку капіталістичного господарства. Немало і науковців, і практиків вважають, що ринкова система господарювання увійшла у нову фазу свого розвитку, а пізнання особливостей та механізмів її функціонування потребує інших теоретико-методологічних підходів.

Розглядаючи ідейні засади інституціоналізму, не можна не зазначити, що ця теорія (на відміну від класичної та неокласичної) не абсолютизує, більше того, заперечує “самопрагнення” ринкового господарства до рівноваги. Теорія інституціоналізму — це продукт наукової думки, що сповідує необхідність внутрішньої регуляції ринкового господарства на основі задіяння потенціалу цілої системи соціальних інститутів.

Справедливим є твердження, що сучасний інституціоналізм — одна з найбільш “приземлених” економічних теорій, яка розкриває та пояснює глибинні засади функціонування економіки ринкового типу за теперішніх соціально-економічних реалій. Зазначимо, що у різних течіях школи інституціоналізму має місце як “вузьке”, так і “розгорнуте” тлумачення сутності інституту. Прибічники першого підходу трактують соціальні інститути як функціональні органи суспільства (державні установи, судова система, система самоуправління, органи соціального партнерства тощо), а також системи формальних юридичних норм.

Прибічники “розгорнутого” підходу до визначення соціальних інститутів відносять до останніх і сукупність формальних та неформальних норм, цінностей, еталони соціальної поведінки. Найповнішим, універсальним можна вважати таке визначення поняття, що розглядається: “Соціальні інститути — це відносно стійкі компоненти суспільного життя, що включають: 1) соціально визнані нормативно-ціннісні системи; 2) еталони соціальної поведінки; 3) форми організації соціальних зв’язків людей; 4) функ-

ціональні органи управління і регулювання, що забезпечують кодифікацію соціальних норм і контроль за їх дотриманням, формують суспільні цілі і потреби та організують процес їх реалізації”.¹

Представники теорії інституціоналізму не ставили і не ставлять за мету обґрунтувати певну альтернативу ринку як ключовому економічному і соціальному інституту, вони залишаються у межах “базової” ринкової парадигми та сповідують безальтернативність ринкових відносин на даному історичному етапі. Розвиток інституціоналізму було ініційовано рядом обставин, серед яких виокремимо такі: зміна ролі держави і, зокрема, підвищення значущості її правових та соціальних функцій; посилення соціальної компоненти у поведінці суб’єктів ринкової економіки, меті їхньої діяльності; зміни в потребах та менталітеті зайнятих в економіці; критичне переосмислення наукового і практичного добору капіталістичного ринкового господарства індустріальної доби.

Зростаючий інтерес до інституціональної теорії пов’язаний з тим, що саме її основоположні засади та інструментарій дають можливість подолати обмеженість традиційних методів аналізу сучасних економічних систем — механізмів їх функціонування та джерел розвитку. Один із засновників інституціональної економічної теорії В.Гамільтон зазначав, що інституціоналізм є єдиною теорією, яка може об’єднати економічну науку, вона доводить, як окремі складові економічної системи співвідносяться з цілими. Опанування теоретичних засад інституціоналізму та послідовне їх використання в практичній діяльності є надзвичайно важливим з огляду на те, що саме слабкість існуючих соціальних інститутів і низька ефективність їх функціонування є, за нашою оцінкою, однією з основних причин того, що Україна все ще не має істотних проривів у розвитку соціально-трудової сфери.

Характерною особливістю сучасного інституціоналізму є використання дедуктивного методу. Його представники йдуть від загальних принципів неокласичної економічної теорії до пояснення конкретних явищ соціально-економічного розвитку. При цьому інститути як провідна складова цієї течії економічної думки розглядаються на засадах єдиної теорії. Інституціональна теорія заперечує такі постулати традиційної неокласики, як наявність досконалої конкуренції, аксіоми повної раціональності, абсолютної інформованості, досягнення рівноваги лише завдяки ціновому механізму тощо. Варто зазначити, що на відміну від неокласичної теорії, яка орієнтується на результат та вивчає як домогосподарства максимізують корисність, фірми — прибуток, а держава — суспільний добробут, сучасний інституціоналізм основну увагу приділяє мотивації як рушійній силі поведінки, безпосередньому процесу прийняття рішень під впливом мотивів та стимулів. Тому правомірно стверджувати, що сучасний інституціоналізм як напрям економічної думки орієнтований на людину, її вільну економічну діяльність на основі задіяння мотиваційного потенціалу.

Ця економічна теорія заперечує необхідність посиленого впливу держави на ринкову економіку, але визнає, що такий вплив має бути достатнім для запровадження дієвих правил гри та забезпечення контролю за їх дотриманням. До того ж функції та методи впливу держави на економіку ринкового типу представники сучасного інституціоналізму розуміють по-іншому, ніж, наприклад, прибічники кейнсіанської теорії. Головне завдання держави, на їх погляд, полягає не в стимулюванні ефективного попиту на основі зростання державних витрат, а у створенні певних правових норм, що обмежують монополізацію, впровадженні інших інституціональних механізмів, які стимулюють конкуренцію та підвищення ефективності діяльності суб’єктів господарювання.

¹ R. Boudon, F. Bourricaud. Dictionnaire critique de la sociologie. — Paris, 1990.

Водночас слід підкреслити, що стосовно економіки перехідного періоду інституціоналізм сповідує необхідність більш активної участі держави у вирішенні завдань соціально-економічного розвитку. Це пов'язане як з потребою інтенсивного формування системи нових формальних і неформальних інститутів, так і з необхідністю мінімізації втрат, які є неминучими в ході перебудови колишніх та становлення нових інституціональних структур. До цього слід додати і завдання, що постають перед державними інституціями у зв'язку з розгортанням глобалізаційних процесів та збільшенням відкритості економіки перехідного типу.

Отже, стосовно реалій України викладені вище теоретичні судження означають: переосмислення ролі та функцій державних інститутів в економіці України, пов'язане як із завданнями, що зумовлені становленням нових інститутів на етапі ринкової трансформації, так і з потребою мінімізації “ціни” ринкових перетворень, тобто можливих втрат населення в ході побудови нової економічної системи та зростання її відкритості.

Загалом роль держави в регулюванні економіки, і зокрема її соціально-трудової сфери, має набути якісно нового значення. Зміни, що відбуваються, та ті, що стануться в діяльності держави за сучасних умов, пов'язані не зі зниженням її абсолютної ролі, а з реструктуризацією напрямів її впливу на соціально-економічні процеси. Це узгоджується з досвідом розвинутих країн Заходу, де має місце не згорання соціально-економічної ролі держави, а зміна її функцій. Характерно, що в програмних документах та рішеннях ОЕСР наголос робиться не на дерегулюванні економіки, а на “реформі регулювання”.

Для оптимізації інтересів соціальних партнерів україн важливо, щоб національна модель відносин у сфері праці була соціально-орієнтованою та формувалася з урахуванням основних засад сучасного інституціоналізму. Вважаємо, що розвиток означеної системи має здійснюватися за такими напрямками:

- “інвентаризація” наявної правової бази на предмет її відповідності вимогам і цілям соціальної держави та внесення відповідних змін до чинного законодавства;
- удосконалення законодавчої бази, що регулює відносини у сфері праці, і передусім прийняття Трудового кодексу, побудованого на міжнародних трудових нормах, істотних надбаннях радянської системи трудового законодавства та сучасної міжнародної практики;
- посилення безпосередньої та опосередкованої участі держави в оптимізації відносин між працею й капіталом;
- підвищення соціальної відповідальності держави;
- вжиття додаткових заходів законодавчого, організаційного, економічного характеру, що спрямовані на удосконалення соціально-трудових відносин безпосередньо на підприємствах (в організаціях);
- підвищення ефективності діяльності представницьких органів найманих працівників і роботодавців у задіянні потенціалу соціального партнерства;
- створення дійового механізму контролю за дотриманням трудового законодавства та підвищення відповідальності за його порушення;
- одночасне і узгоджене реформування відносин у суміжних галузях — податковій, пенсійній, житлово-комунальній тощо;
- широкий розвиток визнаних світовою практикою форм виробничої демократії за такими основними напрямками — застосування різних форм участі

персоналу в управлінні виробництвом та участь персоналу організацій в розподілі результатів виробництва;

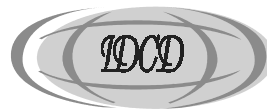
- запровадження систем інформаційно-пропагандистського забезпечення реформ, що здійснюються у соціально-трудовій сфері. Населення має отримувати повну, прозору інформацію щодо суті реформ, їх наслідків, ефективності діяльності органів влади;
- запровадження практики соціального планування на всіх рівнях ієрархічної структури суспільства;
- створення механізмів, що забезпечують “прозорість” господарсько-фінансової діяльності для всіх учасників колективно-договірного регулювання відносин у сфері праці;
- опрацювання зарубіжного досвіду формування соціально-трудових відносин та використання у вітчизняній практиці основних засад європейської (континентальної) моделі відносин у сфері праці.

Реалізація на практиці зазначених вище заходів дасть змогу здійснити істотний поступ до становлення національної моделі соціально-трудових відносин, що відповідає інтересам усіх соціальних сил, сприяє розбудові соціальної держави та громадянського суспільства.

При здійсненні заходів щодо розвитку системи соціально-трудових відносин у контексті сучасного інституціоналізму принципово важливим є усвідомлення наступного. На попередніх етапах соціально-економічних реформ ми звикли до жорсткого, навіть механічного погляду на трансформаційні зміни у соціально-трудовій сфері, коли вочевидь, майже натурально можна було прослідкувати за заміщенням одних блоків соціально-економічного устрою іншими. Нині маємо виходити з того, що період заходів “обвального” характеру вже минув. Настає інший етап, коли нові, формально означені інститути держави, економіки, суспільства мають наповнюватися реальним змістом та динамізмом розвитку. Цей етап з погляду трудомісткості, інтелектуальної складової значно складніший за попередній.

Настав етап, коли соціальним інститутам необхідно оволодіти практичним інструментарієм реалізації своїх нових функцій, визначити чіткі параметри відповідальності за досягнення реальних результатів; коли все менше має бути зовнішніх ефектів, демонстрації чи імітації перетворень, а дедалі більше роботи на результат. Подальші трансформаційні процеси мають бути гнучкими, вивіреними за наслідками. Настав час, коли подальші перетворення мають визначатися не діями, енергією, напором окремих політиків чи практиків реформаторів (у більшості випадків цього вже не треба), а роботою соціальних інститутів (держави, суспільства, економіки), коли всі ми маємо об’єднатися навколо ідеї розбудови соціальної держави.

І нарешті, історичний досвід переконливо свідчить, що упродовж останніх 200 років жодна країна в світі не вийшла на провідні позиції в економіці, якщо вона не ставала лідером в галузі інновацій та управління (в тому числі соціального), не орієнтувалася на найвищі соціальні стандарти світового рівня. Україна прагне посісти гідне місце у світовому табелі рангів, побудувати розвинену соціально-орієнтовану економіку та громадянське суспільство. Для досягнення цього необхідно ставити і розв’язувати завдання глобального характеру, здійснювати прорив в усіх сферах соціально-економічного розвитку. Лише за такого підходу Україна має шанс не бути на периферії серед країн світу.

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ОСНОВИ РОЗВИТКУ ТРУДОВОГО ПОТЕНЦІАЛУ

*Л.В. Шаульська,
кандидат економічних наук, доцент, докторант,
провідний науковий співробітник Інституту
економіки промисловості НАН України*

Вступ. Проблеми розвитку трудового потенціалу набувають дедалі більшої актуальності і ваги, що потребує вдосконалення та коригування методів державного впливу на їх вирішення. Як головний продуктивний ресурс нації трудовий потенціал повинен законодавчо визначатись як складова національного багатства України, яку необхідно зберігати, накопичувати та розвивати. Трудовий потенціал має стати рушійною силою сталого соціально-економічного розвитку та структурно-інноваційної перебудови економіки.

Постановка проблеми. Ефективність державної політики щодо вирішення проблем, які спричинюють руйнування трудового потенціалу, залишається недостатньою. Певні здобутки законодавчого та нормативно-правового забезпечення розвитку трудового потенціалу не дають очікуваних результатів через низький рівень якості державного та регіонального управління, неадекватність законодавчих і правових норм можливостям їх реалізації. Нагальною в Україні є необхідність формування та реалізації таких стратегічних пріоритетів державної політики, які б системно вирішували проблеми розвитку трудового потенціалу в цілому та в економічній, виробничій, соціальній, демографічній, екологічній, політичній сферах.

Аналіз попередніх досліджень. Проблемам збереження і розвитку трудового потенціалу присвячені праці Долішнього М.І., Злупко С.М., Пирожкова С.І., Новікової О.Ф., Чіжової Л.С., Онікієнка В.В., Лукінова І.І., Врублевського В.Н. та інших відомих вчених і фахівців, що стосуються аналізу сутності, основних характеристик трудового потенціалу, чинників впливу на його стан, вимірювання його кількісно-якісного рівня. Недостатньо розробленим сьогодні є теоретичне підґрунтя державної політики розвитку трудового потенціалу, яке має базуватись на перспективних потребах України, вирішувати найгостріші соціально-економічні проблеми, сприяти досягненню стратегічних державних орієнтирів.

Мета статті. Метою даної роботи є узагальнення концептуальних і пріоритетних напрямів розвитку трудового потенціалу в сучасній Україні.

Виклад основного матеріалу. Активізація наукових досліджень з проблем розвитку трудового потенціалу пов'язана з прийняттям в Україні 3 серпня 1999 р. Указу Президен-

та України “Про основні напрями розвитку трудового потенціалу України на період до 2010 року”, який утвердив як пріоритетне завдання створення умов “для формування та реалізації довгострокової державної політики щодо розвитку трудового потенціалу” [1].

У 1998 р. за дорученням Кабінету Міністрів України Міністерство економіки і Міністерство праці та соціальної політики за участю інститутів Національної академії наук України підготували проект Концепції розвитку трудового потенціалу України, який на початку 1999 р було подано до Верховної Ради України як Закон України “Про Концепцію розвитку трудового потенціалу”. На жаль, цей законопроект не знайшов практичного втілення, але його положення були враховані при підготовці значного кола законопроектів соціально-трудової спрямованості. Законопроект став підґрунтям схвалених Указом Президента України Основних напрямів розвитку трудового потенціалу України на період до 2010 року. Вперше в Україні було сформовано концептуальне забезпечення розвитку трудового потенціалу на законодавчому рівні. В Указі Президента України, Генеральних угодах наголошувалось, що подальшим кроком має стати розробка і реалізація Державної програми розвитку трудового потенціалу в Україні на 2000–2010 роки. Проект Програми був опрацьований Міністерством економіки України за участю Міністерства праці та соціальної політики, але не набув статусу нормативно-правового документа, що унеможливило ефективну реалізацію Указу Президента України “Про основні напрями розвитку трудового потенціалу України на період до 2010 року”.

Незважаючи на те, що послідовне прийняття законодавчих документів з регулювання соціально-трудових відносин враховує зміст Основних напрямів розвитку трудового потенціалу в Україні, досі не сформовано дієвої державної стратегії розвитку трудового потенціалу. Наразі доцільно поновити на новій основі процес розробки та прийняття Концепції розвитку трудового потенціалу, яка має визначати основні напрями державної політики зі створення умов для відтворення, збереження, розвитку, ефективного формування і реалізації трудового потенціалу в Україні.

Колектив відділу економічних проблем охорони праці і соціальної політики Інституту економіки промисловості НАН України розробив сучасний багатоваріантний інструментарій державної політики розвитку трудового потенціалу, зорієнтований на якісно нові сучасні цілі розвитку суспільства. Для розробки та обґрунтування оптимального варіанта концептуальних основ розвитку трудового потенціалу України використано досвід провідних вітчизняних науковців та фахівців у сфері праці та соціально-економічного управління через проведення експертного опитування. Експертизу здійснювали майже всі відомі наукові школи нашої держави наприкінці 2004 р. – початку 2005 р. Компетентні й чіткі відповіді 113 експертів дали можливість сформулювати модель концепції розвитку трудового потенціалу в Україні (рис. 1), яка може претендувати на органічну вбудованість у правові рамки державної політики та має підстави для позитивного сприйняття масовою свідомістю.

Структуру Концепції пропонується побудувати за класичною схемою, відповідно до якої вона міститиме загальні положення, принципи, пріоритети, основні напрями та заходи, а також механізм і етапи реалізації. Формування концептуальних основ розвитку трудового потенціалу потребує визначення системоутворюючих елементів: мети, принципів, критеріїв, національних інтересів, стратегічних пріоритетів.

Передусім, розвиток трудового потенціалу потребує уточнення мети. В Указі Президента України “Про основні напрями розвитку трудового потенціалу на період до 2010 року” метою державної політики розвитку трудового потенціалу проголошується “створення правових, економічних, соціальних і організаційних засад щодо його збереження, відтворення та розвитку” [1]. Однак така мета не є комплексною, ґрунтовною, оскільки

Проблеми ринку праці

не враховує теоретичну сутність стадій відтворення трудового потенціалу, високих сучасних потреб його розвитку. Відсутність принципових положень щодо державної політики та показників, за якими можна оцінити дієвість цього законодавчого акту, знижує його ефективність.

Мета має орієнтуватися на створення ідеальної бажаної моделі перспективного стану трудового потенціалу. В умовах сьогодення, за експертними оцінками, як **головну мету розвитку трудового потенціалу** визначено збереження та примноження людської складової національного багатства України.

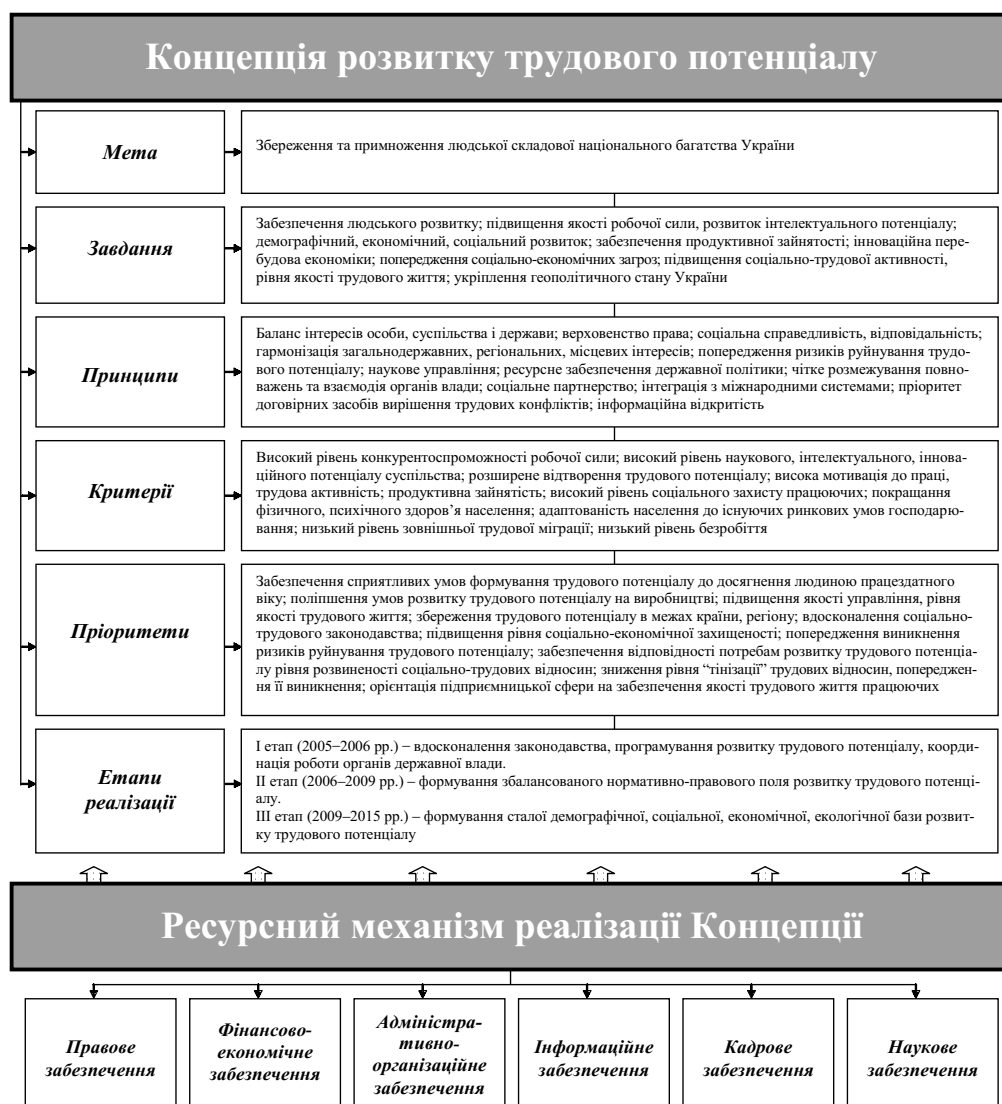
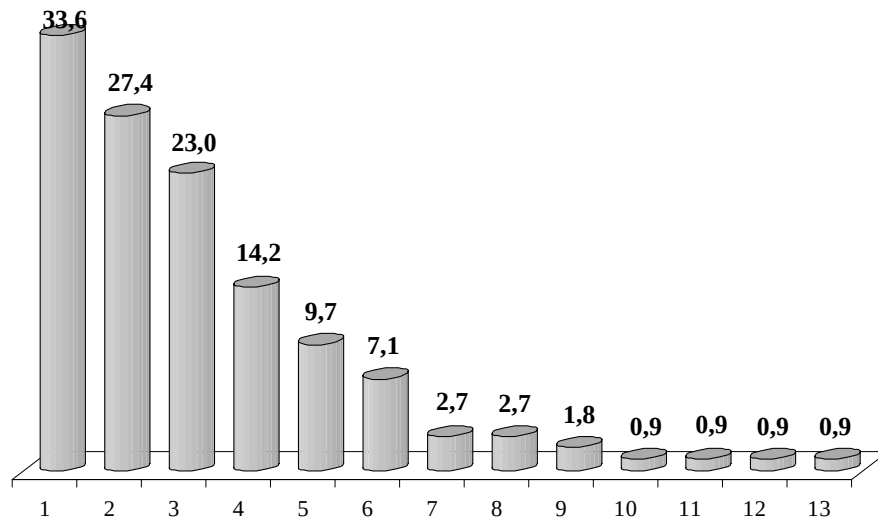

Рис. 1. Модель Концепції розвитку трудового потенціалу

Відповіді експертів щодо мети розвитку трудового потенціалу представлено на рис. 2. Саме людський розвиток є тою високою ціллю, якої необхідно намагатися досягти. Вагому оцінку отримали й інші запропоновані варіанти, що підпорядковуються головній меті, її розкривають, виступають у вигляді її підцілей.

1. Збереження та примноження людської складової національного багатства України
2. Забезпечення всебічного людського розвитку, формування людського капіталу
3. Забезпечення високої якості, конкурентоспроможності робочої сили, розвиток інтелектуального потенціалу суспільства
4. Забезпечення демографічного, економічного, соціального розвитку країни
5. Продуктивна зайнятість
6. Досягнення інноваційної перебудови економіки, науково-технічного прогресу
7. Ліквідація та попередження соціально-економічних загроз у трудовій сфері
8. Соціально-трудова активність особистості
9. Підвищення якості трудового життя
10. Укріплення геополітичного стану України

Вільні відповіді

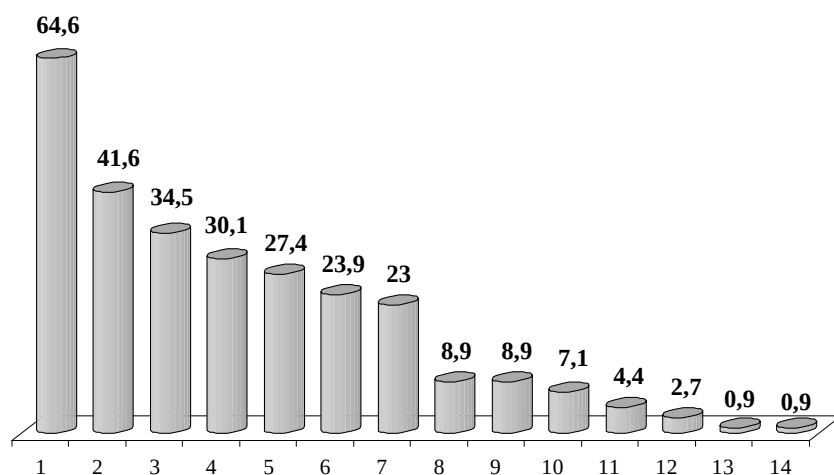
11. Все вище сказане
12. Виживання підприємства
13. Соціально-політична стабільність

Рис. 2. Визначення головної мети розвитку трудового потенціалу за експертними оцінками, %

Реалізація мети і задач політики розвитку трудового потенціалу можлива за умови відповідності державного управління певним принципам. Принципи державної політики розвитку трудового потенціалу – це сукупність правил, на яких ґрунтується система управління розвитком трудового потенціалу, які є стрижнем державної політики, незаперечними при її здійсненні. Експертами проаналізовано принципи державної політики розвитку трудового потенціалу, які подано у вигляді ієрархії на рис. 3.

Проблеми ринку праці

Більшість експертів визначили найвагомішим принципом державного управління *додержання балансу інтересів особи, суспільства і держави*, що означає спільну орієнтацію на цілі людського розвитку, потреби населення, виробництва, ринків праці, сталого економічного, соціального, демографічного розвитку на інноваційній основі. Принцип *верховенства права* є значущим на думку більше 40% експертів і передбачає реалізацію політики розвитку трудового потенціалу відповідно до Конституції та законів України, актів Президента України та Кабінету Міністрів України, дотримання конституційних прав і свобод людини в усіх сферах життєдіяльності суспільства.

1. Додержання балансу інтересів особи, суспільства і держави
2. Верховенство права
3. Соціальна справедливість, відповідальність держави, підприємців, громадян
4. Гармонізація загальнодержавних, регіональних, місцевих інтересів розвитку трудового потенціалу
5. Попередження ризиків руйнування трудового потенціалу
6. Наукове управління розвитком трудового потенціалу
7. Ресурсне забезпечення державної політики розвитку трудового потенціалу
8. Чітке розмежування повноважень та взаємодія органів державної влади щодо управління розвитком трудового потенціалу
9. Соціальне партнерство
10. Інтеграція з міжнародними системами соціально-трудоного розвитку
11. Пріоритет договірних (мирних) засобів вирішення трудових конфліктів
12. Інформаційна відкритість

Вільні відповіді

13. Пріоритетний розвиток суспільства у напрямі задоволення інтересів особи
14. Підтримка таланту, ініціативності

Рис. 3. Визначення основних принципів державної політики розвитку трудового потенціалу за експертними оцінками, %

Згідно з цим принципом основою розвитку трудового потенціалу мають стати визнані в Конституції України права і свободи громадян, особлива увага приділяється за-

безпеченню вільного користування даними людиною від природи і держави правами і свободами, дотриманню її гідності, пріоритетності життя і здоров'я над іншими цілями. Розвиток трудового потенціалу має засновуватись на принципі *соціальної справедливості, відповідальності держави, підприємців, громадян* (вважають 35% експертів), який реалізується шляхом дотримання рівного доступу громадян до усіх видів ресурсів, економічного перерозподілу доходів у суспільстві та піклування про непрацездатних його членів. Принцип соціальної справедливості є найвагомішим у соціально-економічній політиці держави, її особливим ідеалом. Соціальна відповідальність у сфері розвитку трудового потенціалу передбачає чітке визначення та розподіл відповідальності між всіма рівнями державної влади і соціальними партнерами, суспільством та кожним громадянином за дотримання конституційних прав і свобод, рівень і якість життя населення, кількісно-якісний стан трудового потенціалу, соціально-економічний, екологічний, демографічний розвиток суспільства.

Принцип *гармонізації загальнодержавних, регіональних, місцевих інтересів розвитку трудового потенціалу* передбачає органічну вбудованість регіональної політики розвитку трудового потенціалу як підсистеми в систему державного соціально-економічного управління і потребує розробки пакета законодавчих документів, забезпечення скоординованості дій державних і регіональних органів влади.

Серед п'ятірки принципів високого рангу чинне місце належить принципу *попередження ризиків руйнування трудового потенціалу*, що обумовлює попередження виникнення і поглиблення загроз, які перешкоджають розвитку трудового потенціалу, шляхом забезпечення скоординованості системи національної безпеки, демографічної, економічної і соціальної політики, розвитку систем соціального страхування, активізації соціального самозахисту людини.

Наукове управління розвитком трудового потенціалу є необхідним на думку 24% фахівців, оскільки передбачає наукове обґрунтування управлінських рішень у соціально-трудої сфері, наукову виваженість державної соціально-економічної політики, формування державної програми проведення комплексних фундаментальних досліджень, застосування наукових досягнень, концепцій, результатів соціологічних досліджень, вітчизняного і зарубіжного досвіду вирішення соціально-трудої проблем при формуванні і реалізації державної політики розвитку трудового потенціалу.

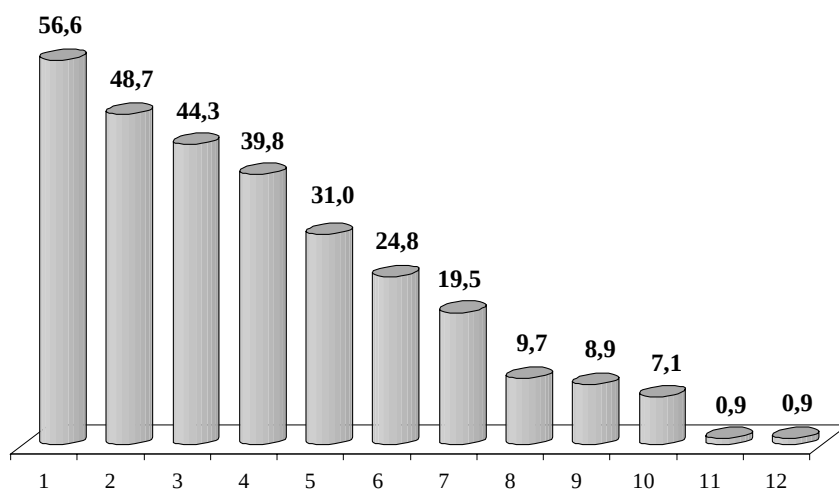
Принцип *ресурсного забезпечення державної політики розвитку трудового потенціалу* отримав високу оцінку (майже 22% експертів). Згідно з цим принципом розвиток трудового потенціалу здійснюється на основі ринкових важелів ресурсного і організаційного забезпечення, фінансування державних і регіональних програм. Обсяг і напрям використання ресурсної бази розвитку трудового потенціалу обумовлюється гостротою соціально-економічних, трудових проблем, потребами розвитку трудового потенціалу і можливостями їх задоволення державою. В Україні необхідним є *чітке розмежування повноважень та взаємодія органів державної влади щодо управління розвитком трудового потенціалу* (за оцінками 9% експертів), що визнається як гостра проблема, що знижує ефективність державного управління.

Принциповою основою розвитку трудового потенціалу є *соціальне партнерство* (за оцінками 9% експертів), тобто система відносин у сфері праці, що базується на узгодженні і захисті інтересів працівників, роботодавців, органів державної влади і місцевого самоврядування на основі договорів, угод, досягнення консенсусу з актуальних проблем економічного і соціально-політичного життя суспільства.

Проблеми ринку праці

На доцільність врахування при управлінні розвитком трудового потенціалу принципу *інтеграції з міжнародними системами соціально-трудоного розвитку* вказує близько 7% фахівців. Принцип інтеграції передбачає забезпечення умов для вступу України до міжнародних, європейських спільнот, тобто орієнтацію на європейські стандарти якості життя, розвитку трудового потенціалу, їх чітке віддзеркалення у законодавчій базі держави.

Для оцінки ефективності державної політики розвитку трудового потенціалу доцільно використовувати певні **критерії**. Актуальність вироблення чітких критеріїв, за якими можна провести моніторингові дослідження, обумовлюється прагненням нової державної влади України контролювати діяльність держслужбовців, визначати проблемні ділянки управлінської системи, оцінювати вклад кожної території у загальний розвиток українського суспільства. Оцінювати розвиток трудового потенціалу пропонується за допомогою десяти критеріїв, два критерії додатково запропоновано експертами. Рис. 4 демонструє ієрархічну структуру критеріального набору за відповідями експертів.

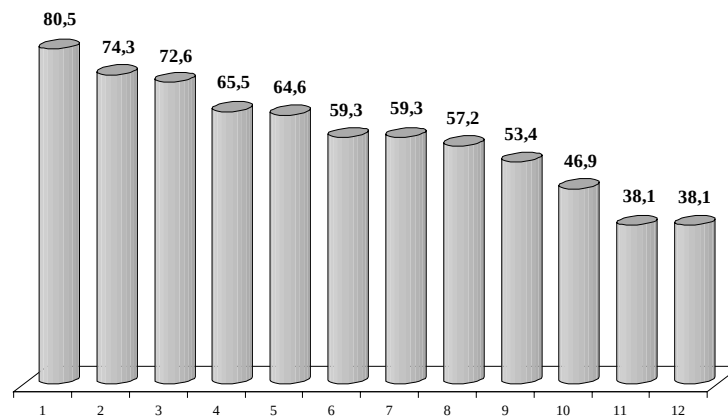

1. Високий рівень конкурентоспроможності робочої сили
2. Високий рівень наукового, інтелектуального, інноваційного потенціалу суспільства
3. Розширене відтворення трудового потенціалу
4. Висока мотивація до праці, трудова активність
5. Продуктивна зайнятість
6. Високий рівень соціального захисту працюючих
7. Покращання фізичного, психічного здоров'я населення
8. Адаптованість населення до існуючих ринкових умов господарювання
9. Низький рівень зовнішньої трудової міграції
10. Низький рівень безробіття
- Вільні відповіді
11. Зростання відсотку конкурентоспроможних підприємств
12. Гідний рівень оплати праці

Рис. 4. Експертні оцінки вагомості критеріїв, які визначають розвиток трудового потенціалу, %

Для спрощеної оцінки ефективності державної політики розвитку трудового потенціалу достатньо перших трьох критеріїв, які експерти визначили найвагомішими: високий рівень конкурентоспроможності робочої сили (57%), наукового, інтелектуального, інноваційного потенціалу суспільства (49%), розширене відтворення трудового потенціалу (44%). Високий рівень конкурентоспроможності робочої сили полягає у значній професійній підготовці, компетентності, розширеному кругозорі, відповідності напряму кваліфікації структурним вимогам економіки, можливості ефективно працювати в технічно оснащеному виробництві.

Розвиток наукового, інтелектуального, інноваційного потенціалу суспільства оцінюється показниками приросту наукового потенціалу, вираженому у збільшенні науково-дослідницьких робіт, підвищенні рівня освіченості населення, інноваційної активності, результативності праці тощо. Розширене відтворення трудового потенціалу є суто демографічною характеристикою, вираженою природним, механічним приростом населення.

1. Несприятливі соціально-економічні умови формування якісного трудового потенціалу до досягнення людиною працездатного віку
2. Низький рівень якості трудового життя, його невідповідність наявним та перспективним потребам розвитку трудового потенціалу
3. Низький рівень соціально-економічної захищеності працюючих
4. Недосконалість законодавства в соціально-трудої сфері, невбудованість та нескоординованість його положень з господарським, міграційним, податковим, фінансово-бюджетним, цивільним законодавством тощо
5. Недосконалість державного управління збереженням та розвитком трудового потенціалу
6. Незорієнтованість підприємницької сфери на розвиток трудового потенціалу
7. Втрати зацікавленості в розвитку трудового потенціалу в умовах занепаду виробництва
8. Наявність та поширення "тіньових" відносин у трудовій сфері
9. Недостатня розвиненість соціально-трудоїх відносин
10. Значний вплив економічно активного населення за межі країни
11. Наявність значної кількості загроз (ризиків), які зумовлюють погіршення фізичного і психічного стану працюючих
12. Невідповідність регіональної політики потребам розвитку трудового потенціалу

Рис. 5. Експертні оцінки вагомості проблем, які утруднюють розвиток трудового потенціалу, %

Проблеми ринку праці

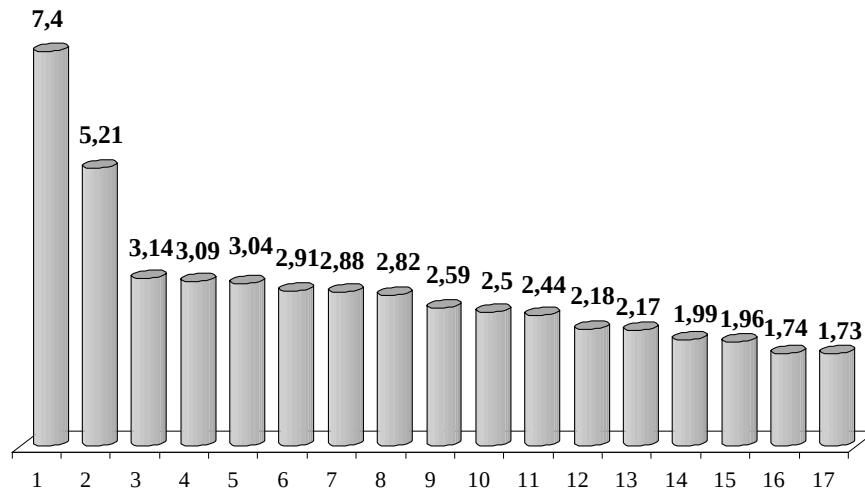
Значне коло соціально-економічних проблем сучасної України утруднює процес розвитку трудового потенціалу. Розробка якісного концептуального забезпечення розвитку трудового потенціалу потребує оцінки негативного впливу демографічних, економічних, соціальних, екологічних чинників на стан трудового потенціалу, діагностики соціально-економічних загроз нормальній життєдіяльності населення країни та його економічно активної частини. На підставі експертних оцінок узагальнено за вагомістю основні причини, що гальмують розвиток трудового потенціалу в Україні, які представлено на рис. 5.

Основними перешкодами на шляху до сталого розвитку трудового потенціалу є недовіра законодавчого механізму соціально-трудової спрямованості, низька ефективність економічного реформування, що спричинили розшарування населення за рівнем матеріального забезпечення, поширення бідності, загострення кризи зайнятості, руйнування людського потенціалу, погіршення стану здоров'я і життєздатності населення. Визначені **стратегічні пріоритети** розвитку трудового потенціалу орієнтуються на вирішення окреслених проблем його функціонування, дозволяють досягти визначеної головної мети розвитку трудового потенціалу.

Стратегічні пріоритети розвитку трудового потенціалу в Україні визначаються експертами за вагомістю:

- забезпечення сприятливих умов формування трудового потенціалу до досягнення людиною працездатного віку (93,8% експертів відповіли: “дуже важливо” і “важливо” при визначенні ступеня важливості реалізації стратегічного пріоритету для забезпечення розвитку трудового потенціалу);
- поліпшення умов формування та розвитку трудового потенціалу на виробництві (92%);
- підвищення якості управління в трудовій сфері, посилення відповідальності держави за стан і тенденції розвитку трудового потенціалу (91,2%);
- досягнення прийнятного рівня якості трудового життя, формування умов задоволення наявних та перспективних потреб розвитку трудового потенціалу (87,6%);
- збереження трудового потенціалу в межах країни, створення умов зацікавленості жити і працювати в Україні (85%);
- удосконалення соціально-трудового законодавства, його узгодженість з господарським, податковим, фінансово-бюджетним, міграційним, цивільним тощо (85%);
- підвищення рівня соціально-економічної захищеності працюючого населення (84,1%);
- ліквідація та попередження виникнення ризиків руйнування трудового потенціалу (77,9%);
- забезпечення відповідності потребам розвитку трудового потенціалу рівня розвиненості соціально-трудових відносин (77,9%);
- зниження рівня “тінізації” трудових відносин, попередження її виникнення (78,8%);
- формування умов забезпечення розвитку трудового потенціалу на регіональному рівні (77%);

- орієнтація підприємницької сфери на становлення корпоративної культури, соціального партнерства та забезпечення якості трудового життя працюючих (75,2%).

1. Підвищення вартості робочої сили
2. Підвищення рівня та якості життя населення, його соціальної захищеності
3. Забезпечення відповідності законодавчо прийнятих трудових прав та гарантій можливостям їх реалізації
4. Забезпечення належного рівня та якості життя, соціального захисту населення, що відповідають міжнародним стандартам та нормам
5. Забезпечення реалізації законодавчо визначених прав людини в праці, посилення державного контролю за дотриманням трудового законодавства
6. Забезпечення ефективного здійснення кардинальної модернізації виробництва та розвиток його наукомістких галузей
7. Забезпечення дотримання норм трудового законодавства та виконання обов'язків, визначених документами договірного регулювання соціально-трудових відносин (угоди та колективні договори)
8. Підвищення добробуту суспільства за рахунок зростання оплати праці, соціальних виплат, загальних доходів населення
9. Розробка та впровадження ефективних засобів правового і організаційного забезпечення реалізації правових норм законодавства у трудовій сфері, протидії неправовій поведінці суб'єктів соціально-трудових відносин
10. Створення сприятливих соціально-економічних умов та правових засад для детінізації національної економіки, обмеження економічної злочинності, криміналізації соціально-трудових відносин
11. Запровадження критеріїв якості середньої освіти, формування та розвиток трудової та інноваційної активності дітей та підлітків
12. Розробка Національної стратегії розвитку трудового потенціалу та забезпечення її впровадження
13. Забезпечення реалізації положень Закону України "Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії"
14. Створення рівних стартових можливостей отримання освіти для різних верств населення
15. Формування, укріплення та відтворення в колі соціальних цінностей населення пріоритетності праці, особливо у молоді
16. Перехід від "матеріальної економіки" до економіки людського капіталу
17. Забезпечення ефективної взаємодії регіональних органів управління з підприємствами, іншими суб'єктами господарювання з питань розвитку трудової сфери, забезпечення зацікавленості підприємств у підвищенні якості трудового потенціалу

Рис. 6. Пріоритетні напрями забезпечення розвитку трудового потенціалу, представлені за нормованими значеннями вагових коефіцієнтів, %

Проблеми ринку праці

Результати експертного опитування дали змогу визначити значущість окремих напрямів для забезпечення в Україні прискореного розвитку трудового потенціалу через зваження їх вагомості в загальній сукупності. Рис. 6 ілюструє пріоритетні напрями забезпечення розвитку трудового потенціалу, представлені за нормованими значеннями вагових коефіцієнтів (17 напрямів складають 50% усієї суми вагових коефіцієнтів, запропонованих для оцінки вагомості експертам напрямів).

Реалізація концептуальних основ розвитку трудового потенціалу потребує розробки та прийняття Трудового, Соціального кодексів, Концепції людського розвитку, Стратегії розвитку трудового потенціалу України та забезпечення їх реалізації при розробці програм соціально-економічного розвитку країни та її регіонів. *Економічне забезпечення* розвитку трудового потенціалу визначається рівнем економічних можливостей держави, стабільністю функціонування всіх секторів економіки. *Фінансове забезпечення* здійснюється через нарощування та раціональне використання фінансових ресурсів, що спрямовуються на реалізацію стратегічних пріоритетів розвитку трудового потенціалу в Україні.

Адміністративно-організаційне забезпечення розвитку трудового потенціалу передбачає проведення виваженої державної політики відповідно до прийнятих законів, доктрин, стратегій, концепцій і програм у політичній, правовій, соціальній, трудовій, економічній, екологічній та інших сферах життєдіяльності суспільства. У рамках *інформаційного забезпечення* необхідним є вдосконалення соціально-економічної статистики і звітності відповідно до вимог ефективного управління розвитком трудового потенціалу, забезпечення доступності, гласності і відкритості статистичної інформації, приведення соціальної статистичної звітності у відповідність до міжнародних стандартів, становлення та розвиток соціального моніторингу з відстеження кількісно-якісного стану трудового потенціалу, забезпечення інформованості підприємців про потреби та методи розвитку трудового потенціалу. *Кадрове забезпечення* реалізується через формування висококваліфікованого кадрового складу органів державної, місцевої влади, підвищення кваліфікації держслужбовців щодо новітніх методів, засобів, інструментів управління розвитком трудового потенціалу. Розвиток трудового потенціалу на науково обґрунтованій основі передбачає *наукове забезпечення* цього процесу, тобто обґрунтування управлінських рішень в соціально-трудовій сфері, наукову виваженість державної соціально-економічної політики, розширення фінансування і надання державної підтримки науковим установам для фундаментальних і практичних досліджень проблем розвитку трудового потенціалу, стимулювання підвищення кількості і якості наукових розробок.

Висновки

На завершення підкреслимо, що розроблене концептуальне обґрунтування розвитку трудового потенціалу в нинішній Україні має відчутні переваги порівняно з чинним законодавчим забезпеченням цього процесу, попередніми науковими напрацюваннями.

По-перше, у розроблених концептуальних основах втілено принцип наступності, тобто враховано накопичений досвід вирішення певних проблем, знайшли своє місце актуальні питання, використано результати попередніх наукових досліджень, забезпечено координацію їх змісту з чинним соціально-трудовим законодавством.

По-друге, концептуальні основи розвитку трудового потенціалу орієнтовані на демократизацію управління в соціально-трудовій сфері. Вони мають обґрунтоване, глибоке змістовне наповнення, оскільки їх положення базуються на узагальненні експертних

оцінок, які демонструють позицію провідних учених та управлінців щодо сутності, особливостей та пріоритетності напрямів розвитку трудового потенціалу.

По-третє, даний варіант Концепції розвитку трудового потенціалу має нове економічне підґрунтя: якщо в 1999 р. головним завданням держави було подолання системної соціально-економічної кризи, то в 2005 р. реальністю є економічне зростання, а орієнтирами суспільного пошуку – нові стратегічні орієнтири – економічне зростання на інноваційній основі, інтегрування у Європейський Союз та світове економічне середовище, соціальна орієнтація ринкової економіки, забезпечення людського розвитку, гідного рівня і якості життя громадян. Для реалізації визначених стратегічних пріоритетів розвитку необхідний високорозвинений трудовий потенціал, кількісно-якісні характеристики якого відповідають сучасним вимогам ринкової економіки та соціальним орієнтирам суспільства. Розвиток трудового потенціалу є запорукою формування середнього класу, виходу України на шлях демократичного розвитку, укріплення позицій держави як активного члена міжнародної спільноти.

По-четверте, пріоритетним завданням сьогодення є стимулювання інноваційного шляху розвитку української економіки. Розвиток трудового потенціалу є не тільки необхідною складовою людського розвитку і функціонування суспільства, а також важливим чинником інноваційної перебудови економіки та науково-технологічного прогресу, що враховано в Концепції.

По-п'яте, концептуальне забезпечення розвитку трудового потенціалу розроблено з урахуванням стратегічних завдань розвитку соціально-трудової сфери держави. Удосконалено сутність і шляхи підвищення рівня якості трудового життя, розвинуто механізм упровадження принципів гідної праці в Україні, запропоновано шляхи посилення державної політики розвитку трудового потенціалу.

Урахування визначених положень при опрацюванні проекту Концепції розвитку трудового потенціалу сприятиме формуванню сучасного якісного підґрунтя людського розвитку, розкриє нові можливості суспільства щодо задоволення соціальних, економічних потреб.

Напрями подальших досліджень. Логічним продовженням роботи має стати розробка Програми заходів щодо реалізації стратегічних пріоритетів розвитку трудового потенціалу України, яка має конкретизувати державну політику у цій сфері та скоординувати функції державних органів влади щодо впровадження заходів.

Джерела

1. *Про основні напрями розвитку трудового потенціалу в Україні на період до 2010 р.:* Схвалено Указом Президента України від 3 серпня 1999 р. N 958/99 // Офіційний Вісник України. – 1999. – №31. – Ст. 1608.

ГЕНДЕРНІ ПРОБЛЕМИ НА РИНКУ ПРАЦІ УКРАЇНИ

*Г.В. Герасименко,
кандидат економічних наук,
науковий співробітник Інституту демографії
та соціальних досліджень НАН України*

Процес соціально-економічної перебудови в Україні супроводжується посиленням диференціації суспільства. Одним з її проявів є гендерна нерівність, що нині притаманна всім суспільствам, незалежно від політичного устрою та рівня соціально-економічного розвитку, і виявляється в нерівних можливостях жінок і чоловіків щодо участі в структурах влади, сфер освіти та зайнятості, доходу та власності. Основою методичних підходів до дослідження гендерних проблем в соціально-економічній області є аналіз гендерних диспропорцій на ринку праці, зокрема, щодо економічної активності і зайнятості населення, диференціації заробітної плати, гендерного дисбалансу в сфері прийняття економічних рішень.

Протягом останніх років гендерні дослідження ринку праці привертають значну увагу науковців. Основи гендерних досліджень в економіці сформовані зарубіжними науковцями Дж. Анкером, Т. Верленом, К. Делфі, М. Кімелом, Дж. Скотт, Х. Хартман. Значний внесок до розробки теоретичних та практичних аспектів гендерних досліджень в соціально-економічній сфері належить О. Грішновій, Е. Лібановій, Л. Лобановій, О. Макаровій, В. Новікову, Ю. Саєнко, В. Стешенко. Автори доводять наявність значних гендерних диспропорцій на ринку праці України, аналізуючи рівень економічної активності та зайнятості населення, проблеми жіночого безробіття та професійної сегрегації за ознакою статі. Особлива увага приділяється економічному становищу жінок та чоловіків, гендерному розриву в рівні заробітної плати, що має місце у всіх галузях економіки і зумовлює підвищений ризик зuboжіння жінок [2, 6].

Проте гендерні дослідження ринку праці в Україні залишаються недостатньо розробленими і потребують подальшого розвитку і більшої уваги. Причому впровадження гендерних підходів на ринку праці має передбачати обов'язковий вихід за рамки суто кількісних характеристик (наприклад, рівнів економічної активності або зайнятості) і перехід до дослідження умов, форм та статусів зайнятості чоловіків та жінок. Рівна участь жінок та чоловіків у функціонуванні ринку праці та досягнення *гендерної рівності щодо доступу населення до гідної праці* має стати важливим напрямом державної політики зайнятості.

Для України, як і інших країн з перехідною економікою, традиційно характерні високі показники участі жінок у складі робочої сили з усталеною орієнтацією на повну зайнятість, що визначають незначні на перший погляд гендерні відмінності в цій сфері (табл. 1). Ще за

часів СРСР централізована планова економіка потребувала численної робочої сили, і держава заохочувала участь в ній жінок шляхом надання державної підтримки сім'ям, забезпечення системи пільг та послуг (оплачувані відпустки, державні дошкільні заклади), широкого залучення жінок до системи вищої освіти. Відповідно до державної політики зайнятості, жінки становили і становлять більшість у структурі робочої сили країни.

Таблиця 1

Динаміка показників економічної активності та зайнятості жінок і чоловіків в Україні протягом 1996 – 2003 рр.

Показники економічної активності та зайнятості / Роки	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003
Рівень економічної активності чоловіків, %	74,6	75,5	73,6	67,8	69,0	67,9	67,6	67,3
Рівень економічної активності жінок, %	64,6	66,8	68,2	57,2	59,0	58,0	58,1	57,9
Рівень зайнятості чоловіків, %	68,7	68,4	64,9	59,4	60,9	60,4	60,6	60,9
Рівень зайнятості жінок, %	59,9	61,2	60,8	50,5	51,7	51,7	52,3	52,8
Рівень безробіття чоловіків (за методикою МОП), %	7,2	9,5	11,9	12,4	11,7	11,2	10,3	9,4
Рівень безробіття жінок (за методикою МОП), %	5,6	8,4	10,7	11,7	11,7	11,0	10,0	8,8

Джерело: Державний комітет статистики України [3].

Проте глибший аналіз гендерних аспектів економічної активності населення виявляє певні диспропорції. Зокрема, про наявність гендерного дисбалансу в цій сфері свідчить гендерний аналіз працездатного населення за рівнем освіти. Порівняно з чоловіками, жінки в цілому мають більш високий рівень освіти: у 2002 р. питома вага осіб з вищою освітою у загальній чисельності населення віком 15–70 років серед жінок склала 24,1%, а серед чоловіків – 18,0%. Однак рівень економічної активності жінок, які мають вищу освіту, був нижчим, ніж у відповідній категорії чоловіків (75,1% проти 81,5%) [3].

Найбільш помітні гендерні відмінності в рівнях економічної активності характерні для молодших та старших вікових груп населення (рис. 1). Низький рівень трудової активності молодих жінок пояснюється впливом ряду чинників: традиційним для України народженням дітей жінками в ранньому віці¹ і одночасним зменшенням числа державних дитячих закладів; зростанням кількості осіб, які вступають до вищих навчальних закладів; зменшенням числа робочих місць та переорієнтацією частини населення на “тіньовий” сектор і підсобне господарство; поширенням трудової міграції за кордон тощо.

Високі рівні економічної активності українських жінок супроводжуються тенденцією до погіршення як кількісних, так і якісних характеристик зайнятості. Про більш сприятливе становище чоловіків свідчить гендерний аналіз зайнятого населення за статусом та формами зайнятості. За даними Обстеження населення з питань економічної

¹ За даними Державного комітету статистики України, середній вік матерів при народженні дитини в 2002 р. становив 24 роки [7].

Проблеми ринку праці

активності Держкомстату в 2002 р., жінки становили лише 25% роботодавців, маючи внаслідок цього менші можливості доступу до економічних ресурсів та обмежені можливості прийняття рішень. Серед жінок більше самозайнятих та безоплатно працюючих членів родини (10,5% жінок проти 9,1% чоловіків), вони частіше зайняті неповний робочий час.

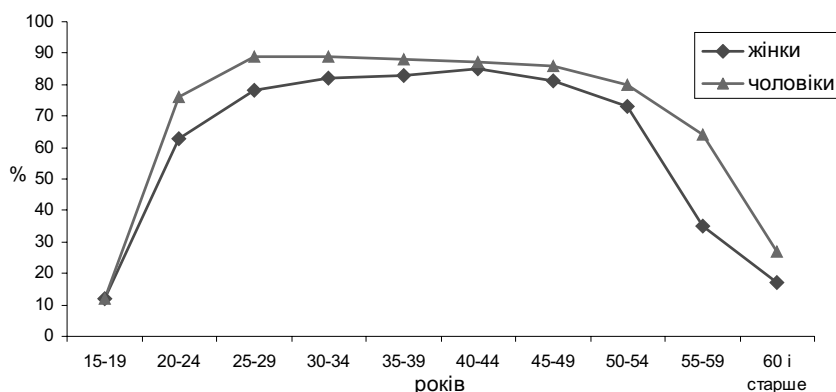

Рис. 1. Рівні економічної активності населення України за статтю та віком, 2003 р.
(за даними Державного комітету статистики України [3])

Хоча рівень безробіття чоловіків, розрахований за методикою Міжнародної Організації Праці (МОП), вищий, ніж жінок (відповідно 9,4% проти 8,8% у 2003 р.), жінкам складніше повторно влаштуватися на роботу. Середня тривалість безробіття серед жінок вища, ніж серед чоловіків (23 проти 21 місяці у 2002 р.), що призводить до підвищеного ризику “застійного” безробіття і втрати економічної активності. Певною мірою триваліший період пошуку роботи відбиває більш пасивну поведінку жінок, проте, можна стверджувати про наявність певної дискримінації на ринку праці, оскільки при наймі на роботу перевага часто віддається чоловікам, а не жінкам, навіть із вищими освітньо-кваліфікаційними рівнями. Зокрема, про це свідчить поширення в Україні гендерно-привілейованих оголошень про вакансії.

Впродовж перехідного періоду на ринку праці України спостерігається посилення гендерної професійної сегрегації внаслідок переходу від регульованої політики зайнятості до ринкової системи з жорсткішим конкурентним середовищем. Розрахунки показників сегрегації за видами економічної діяльності показують, що для досягнення гендерного паритету понад третина жінок або чоловіків в Україні мали б змінити свою професію за умови, що представники іншої статі залишаться на своїх робочих місцях. Це в загальних рисах відповідає тенденціям регіону з перехідною економікою, проте вище, ніж у розвинутих країнах (рис. 2). Зокрема, в країнах Північної Європи рівень професійної сегрегації за ознакою статі в кінці 1990-х років становив 20–22% [1].

Негативний вплив гендерної сегрегації в “горизонтальній” формі (між різними професіями та видами економічної діяльності) полягає у зниженні гнучкості ринку праці, обмеженні для окремих працівників (в даному випадку — жінок) можливостей займатися певними професіями, що зменшує ефективність використання людського потенціалу та сприяє посиленню розшарування населення за рівнем доходу. На думку автора, це явище справляє більш негативний вплив на жінок, оскільки жіночі професії є “відносно

низькооплачуваними, відносно мало гарантують зайнятість та забезпечують порівняно незначні можливості для керівної роботи або просування по службі” [4, с. 62]. В Україні жіноча зайнятість традиційно переважає в сферах діяльності з найнижчими рівнями середньої заробітної плати — сфері соціального забезпечення, освіти, охороні здоров’я, побутовому обслуговуванні та культурі, в яких жінки становлять понад 70% працюючих [3]. Водночас “чоловічими” видами діяльності залишаються високооплачувані галузі важкої промисловості, транспорт, сфера підприємництва.

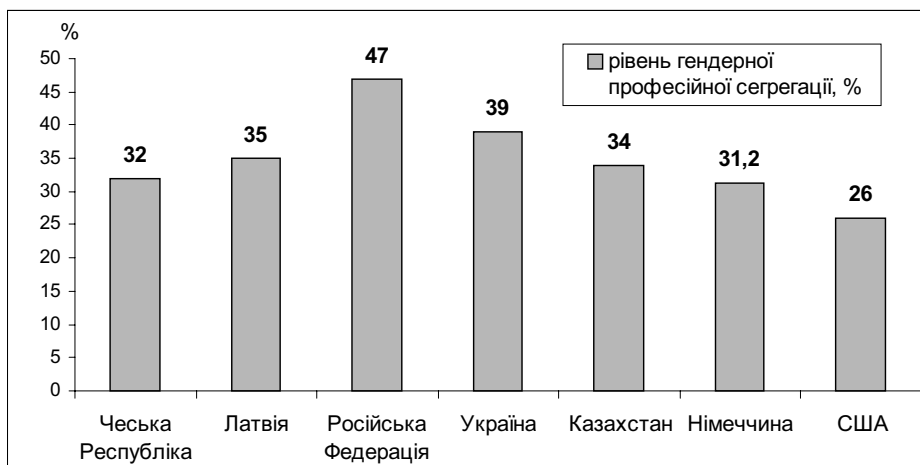

Рис. 2. Рівень професійної гендерної сегрегації в окремих країнах світу (на основі індексу дисиміляції) [5]

Зважаючи на високий рівень професійної сегрегації за ознакою статі в Україні, ця проблема потребує особливої уваги та розробки відповідних заходів щодо його зниження. Особливе занепокоєння викликає наявність значної “вертикальної” сегрегації, коли жінки з високими освітньо-кваліфікаційними рівнями концентруються на посадах нижчого рівня, з меншою відповідальністю, меншою заробітною платою та обмеженими можливостями прийняття рішень. Просування жінок на управлінські та більш відповідальні посади обмежують штучно створені бар’єри, соціальні установки і нормативи, стосовно яких вживають термін “скляна стеля” [4, с. 27]. Маючи однаковий з чоловіками рівень професіоналізму, жінки, як правило, „зупиняються” у кар’єрному зростанні на рівні виконавців або, в кращому випадку — заступників керівників. Ці бар’єри зумовлені традиційними гендерними стереотипами про другорядність ролі жінок в суспільному житті, обмеженість їх здібностей, в тому числі і до керівної роботи. Значний вплив на нерівні можливості доступу жінок до владних посад справляє також брак часу внаслідок “подвійного” робочого дня, коли жінки вимушені поєднувати професійну активність із виконанням домашніх обов’язків.

Внаслідок цього середня заробітна плата жінок останніми роками не перевищує 70% середньої заробітної плати чоловіків. В основному в Україні чоловіки і жінки одержують рівну винагороду за рівну працю. Однак, незважаючи на високу професійну й освітню підготовку, жінки переважно перебувають на нижчих посадах, що потребують нижчої кваліфікації та менше оплачуються. Внаслідок цього середня заробітна плата жінок у 2002 р. становила лише 69,3% середньої заробітної плати чоловіків (відповідно 309 і 447 грн.

Проблеми ринку праці

на місяць) [3]. Динаміка співвідношення середньої заробітної плати жінок та чоловіків України протягом другої половини 1990-х років (рис. 3) показує, що останніми роками гендерний дисбаланс в оплаті праці на користь чоловіків посилюється. Зважаючи на загальне зростання нерівності в доходах населення, ця тенденція може призвести до посилення “фемінізації” бідності в країні.

Найбільший вплив на існування гендерного розриву в рівні оплати праці працівників з однаковими професійними характеристиками має “вертикальна” форма професійної сегрегації, за якої жінки концентруються на посадах нижчого рівня в усіх, без винятку, секторах економіки і внаслідок цього мають нижчі рівні заробітної плати. Жіноча зайнятість здебільшого формується за рахунок тих професій, що потребують нижчої кваліфікації, оскільки жінки становлять 64% усіх спеціалістів та технічних працівників в Україні, проте лише 38% – серед керівників усіх рівнів [7].

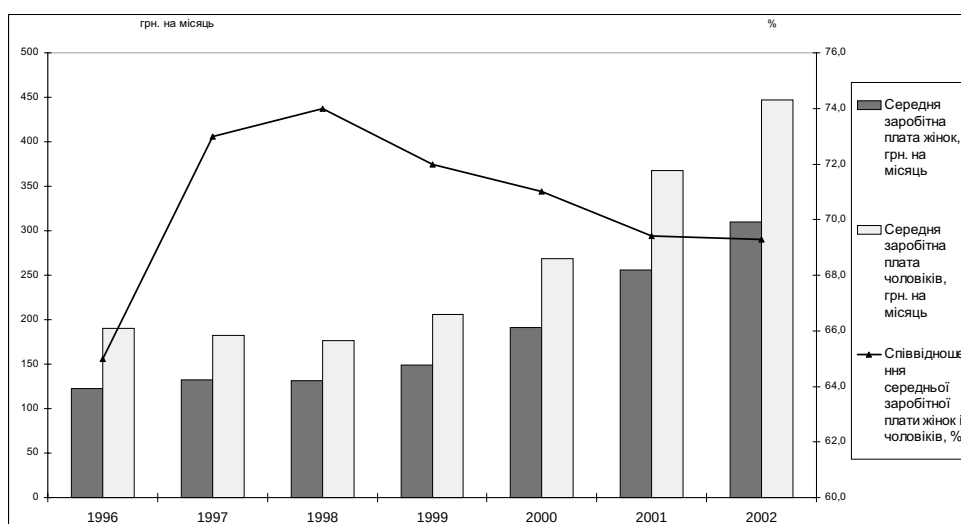

Рис. 3. Динаміка співвідношення заробітної плати жінок та чоловіків протягом 1996–2002 рр.

(розраховано за даними Держкомстату України [3])

Ішим чинником гендерного розриву в оплаті праці є законодавче обмеження використання праці жінок на окремих видах робіт, важкі або шкідливі умови праці яких компенсуються значними пільгами. Цей норматив виглядає певною мірою як дискримінаційна норма трудового законодавства, оскільки обмежує право жінок самостійно обирати шляхи своєї самореалізації та сфери прикладання праці, хоча і спрямований насамперед на охорону здоров'я жінок.

Гендерний розрив у рівні оплати праці має певну варіацію і залежно від типу населеного пункту: зі зменшенням розміру населеного пункту гендерний дисбаланс в оплаті праці пом'якшується (табл. 2). Це зумовлено вищими рівнями середньої заробітної плати у великих містах і концентрацією в них управлінської верхівки та високооплачуваних галузей промисловості, в яких здебільшого зайняті чоловіки.

Таблиця 2

Середня заробітна плата жінок та чоловіків залежно від типу населеного пункту, 2002 р.

Тип населеного пункту	Середня заробітна плата жінок, грн. на місяць	Середня заробітна плата чоловіків, грн. на місяць	Співвідношення заробітної плати жінок та чоловіків, %
Україна	309,7	447,0	69,3
м. Київ	457,4	695,1	65,8
Великі міста	298,4	437,3	68,2
Малі міста	271,2	354,7	76,5
Сільська місцевість	214,0	241,9	88,5

Джерело: Обстеження населення з питань економічної активності Держкомстату в 2003 р.

Істотні відмінності у розмірі гендерного розриву в оплаті праці простежуються в регіональному аспекті: якщо для західних областей характерні незначні гендерні відмінності в рівні заробітної плати, то в більшості областей сходу середня заробітна плата жінок не перевищує 70% чоловічого аналога (рис. 4). Хоча найвищі абсолютні рівні зарплати жінок зафіксовані у промислово розвинених областях сходу України, саме тут спостерігається найбільший гендерний розрив в оплаті праці. Оскільки в даному регіоні концентруються високооплачувані галузі важкої промисловості, в яких переважно зайняті чоловіки (гірничодобувна, металургійна та важке машинобудування), жінки, як правило, обіймають тут нижчі посади, менш представлені на рівні керівників і, відповідно, мають нижчі середні рівні заробітної плати. Так, найбільший гендерний розрив спостерігався в Донецькій області, де сконцентрована вугільна промисловість країни.

Сприятлива гендерна ситуація в західних регіонах пояснюється переважною зайнятістю населення в сільському господарстві з невисокими рівнями заробітної плати як жінок, так і чоловіків, а отже, з меншими гендерними розбіжностями.

Таким чином, високі рівні економічної активності населення України супроводжуються певними проявами гендерної нерівності в її реалізації стосовно якісних характеристик зайнятості та оплати праці. Зважаючи на високий освітньо-кваліфікаційний рівень жінок, який за окремими показниками навіть перевищує чоловічий, високий рівень економічної активності та традиційну орієнтацію на зайнятість в економіці, менш сприятливе становище жінок на ринку праці України не можна пояснити лише нижчою конкурентоспроможністю жіночої робочої сили. На думку автора, чинники, що визначають рівень безробіття жінок та чоловіків, певною мірою відрізняються, а наслідки безробіття впливають на жінок та чоловіків у різний спосіб. Безробіття серед жінок визначається не лише дією ринкового конкурентного механізму та наявністю прямих бар'єрів для зайнятості (вужчий професійний вибір, відсутність необхідних для них робочих місць або необхідної кваліфікації), а й істотно пов'язане з репродуктивною діяльністю. Іноді саме через це жіноча робоча сила цінується менше, і жінки стикаються з численними непрямыми перешкодами, зокрема з дискримінацією та гендерними стереотипами. Тому гендерні диспропорції на ринку праці зумовлені не стільки меншою мобільністю, зацікавленістю жінок в роботі неповний робочий час, а значною мірою впливом стереотипів, за якими при наймі на роботу жінка розглядається як "менша вартісна сила", ніж чоловік,

Проблеми ринку праці

і внаслідок цього реалізує свою трудову активність у менш престижних сферах зайнятості з гіршими умовами праці та обмеженими можливостями професійної реалізації.

Рис. 4. Регіональна варіація гендерного розриву в рівні заробітної плати в Україні, 2002 р.
(за даними Державного комітету статистики України)

Висновки і пропозиції

З огляду на виявлені проблеми в сфері гендерної рівності населення України, необхідними та актуальними є пошуки нових підходів до забезпечення гендерного паритету на ринку праці, в сфері державного управління та прийняття рішень на рівні домогосподарства. Це зумовлює необхідність впровадження гендерного підходу до розробки основних стратегічних напрямів державної політики України, програм та стратегій розвитку.

Кінцевою метою формування гендерної політики в сфері зайнятості населення є забезпечення рівних можливостей доступу до гідної праці відповідно до рівня освіти і професійної кваліфікації для жінок і чоловіків. З цією метою необхідна реалізація ряду антидискримінаційних заходів, що спрямовані на забезпечення рівних можливостей працевлаштування в гендерному аспекті, ліквідацію гендерної професійної сегрегації та забезпечення рівних можливостей кар'єрного просування для жінок і чоловіків, збалансованого поєднання професійної діяльності та сімейних обов'язків шляхом трансформації сталих стереотипів щодо гендерних ролей і більшого залучення чоловіків до виконання сімейних і батьківських обов'язків.

Основні напрями політики зайнятості населення, що базується на основі гендерного підходу, мають включати:

- гендерну експертизу існуючих законодавчих актів та законопроектів, що розробляються;
- проведення регулярних наукових досліджень ринку праці з метою виявлення найбільш вільних ніш і перенавчання кадрів для заповнення цих ніш;
- розробку схем створення нових робочих місць та перепідготовки працівників з урахуванням гендерних чинників, спрямованих на задоволення різних потреб та поліпшення ситуації чоловіків і жінок;
- створення кризових центрів для психологічної та соціальної підтримки як безробітних жінок, так і безробітних чоловіків;
- соціально-професійне консультування, метою якого є діагностика, виявлення соціально-психологічних характеристик, професійного рівня, потенційних можливостей безробітних;
- створення інформаційних центрів, що володіють найповнішою та докладною інформацією про наявність вакансій, проведення ярмарків вакансій, випуск інформаційних бюлетенів для потенційних роботодавців про висококваліфіковані кадри, що перебувають в даний час на обліку в службі зайнятості;
- розвиток практичних програм, що захищають інтереси жінок та чоловіків, які зазнали негативного впливу економічних реформ;
- розробка та впровадження програм і послуг в області зайнятості для жінок, які вступають і/або повертаються на ринок праці після репродуктивної перерви;
- вирішення проблем, що пов'язані з дискримінацією в практиці прийому на роботу та скорочення штатів, що передбачає впровадження стратегій та механізмів для розгляду скарг.

Джерела

1. *Гендерна освіта державних службовців: впровадження гендерних підходів у діяльність органів державної виконавчої влади й органів місцевого самоврядування: Практикум* / Грицяк Н.В., Кулачек О.І., Василевська Т.Е., Близнюк В.В. — К.: Вид-во “К.І.С.”, 2003. — 100 с.
2. *Гендерний аналіз українського суспільства*. — ПРООН, Київ, 1999. — 293 с.
3. *Економічна активність населення України 2002: Статистичний збірник*. / Державний комітет статистики України. — К., 2003.
4. *Женщины мира 2000. Тенденции и статистика*. — ООН, Нью-Йорк, 2001.
5. *“Женщины в переходной период”*. Региональный мониторинговый доклад №6 — Флоренция: Международный центр развития ребенка ЮНИСЕФ, 1999.
6. *Лібанова Е., Макарова О.В.* Доступ жінок до ринку праці: ситуація сьогодення та можливості розширення // Матеріали національної тристоронньої конференції “Жінки на ринку праці України”. — К., 1998.
7. *Статистичний щорічник України за 2002 рік*. — К.: Державний комітет статистики України, 2003.
8. *Human Development Report, 2002*. UNDP, New York, 2002.

Зміст

Демографія та процеси відтворення населення

Пам'яті Олександра Яременка	3
Концепція демографічного розвитку України на 2005–2015 роки	5
<i>Стельмах Л.М., Остапчук О.Е.</i> Державна статистика у контексті подальшого демосоціального розвитку України	23
<i>Черенько Л.М.</i> Демографічні чинники бідності	28
<i>Шостка В.І., Фіногеев Б.Л.</i> Соціально-демографічна ситуація та зайнятість населення Автономної Республіки Крим на сучасному етапі розвитку	37
<i>Левчук Н.М.</i> Демографічні наслідки зловживання алкоголем в Україні	46

Методологія демографічних та соціально-економічних досліджень

<i>Власенко Н.С.</i> Інформаційне забезпечення моніторингу ефективності виконання соціально-демографічних програм	57
<i>Сіройч З.</i> Трактуювання понять “місто” і “метрополія” у світлі предмета соціальної економіки Польщі	69
<i>Саріогло В.Г., Терещенко Г.І.</i> Методичні засади об'єднання даних з різних джерел для аналізу демографічних і соціально-економічних процесів	79
<i>Гладун О.М.</i> Домогосподарства: функції та проблеми дослідження	88

Соціально-економічна та демографічна політика

<i>Бистряков І.К.</i> Соціально-орієнтоване суспільство в парадигмі збалансованої господарської системи	97
<i>Власюк О.С.</i> Посилення конкурентоспроможності національної економіки – рушійна сила соціально-економічних реформ в Україні	108
<i>Карлін М.І.</i> Проблеми і перспективи здійснення соціальної політики в країнах ЄС: уроки для України	111
<i>Позняк О.В.</i> Стратегія державної політики у сфері зовнішніх трудових міграцій	118
<i>Новіков В.М.</i> “Політика розвитку соціальної інфраструктури: підсумки та проблеми	125
<i>Платонов А.В.</i> Нелегальна міграція в контексті міжрегіонального співробітництва: актуальні проблеми та підходи до вирішення	134

Проблеми ринку праці

<i>Колосова Р.П.</i> Глобалізація економіки та ринок праці	141
<i>Бресєв Б.Д.</i> Деякі шляхи мінімізації безробіття в Росії: діяльність служби зайнятості	153
<i>Колот А.М.</i> Формування та розвиток системи соціально-трудова відносин: інституціональні аспекти	159
<i>Шаульська Л.В.</i> Концептуальні основи розвитку трудового потенціалу	166
<i>Герасименко Г.В.</i> Гендерні проблеми на ринку праці України	178

Contents

Demography and Processes of Population Reproduction

Olexander Yaremenko's memories	3
The concept of demographic development of Ukraine for 2005-2015	5
Stelmah L.M., Ostapchuk O.E. State statistics in a context of the further demosocial development of Ukraine	23
Cherenko L.M. Demographic factors of poverty	28
Shostka V.I., Finogeev B.L. Social-demographic situation and employment of the population of the Autonomous Republic of Crimea at the present stage of development	37
Levchuk N.M. Demographic consequences of abusing alcohol in Ukraine	46

Methodology of Demographic and Social-Economic Studies

Vlasenko N.S. Information provision for monitoring of the efficiency of social-demographic programs realization	57
Siroych Z. Understanding of concepts of "city" and "mother country" in a view of a subject of social economy in Poland	69
Sarioglo V.G., Tereschenko G.I. Methodical principles of aggregation of data from different sources for analysis of demographic and social-economic processes	79
Gladun O.M. Households: functions and problems of research	88

Social-Economic and Demographic Policy

Bystryakov I.K. Socially-focused society in a paradigm of the balanced economic system	97
Vlasyuk O.S. Development of competitiveness of the national economy as a determinant of social-economic reforms in Ukraine	108
Karlin M.I. Problems and prospects of social policy realization in the EU countries: lessons for Ukraine	111
Poznyak O.V. Strategy of the state policy in sphere of external labour migrations	118
Novikov V.M. Policy of the social infrastructure development: results and problems	125
Platonov A.V. Illegal migration in a context of inter-regional cooperation: urgent problems and approaches to their solution	134

Problems of Labour Market

Kolosova R.P. Globalization of economy and labour market	141
Breyev B.D. Some ways of unemployment minimization in Russia: activity of employment services	153
Kolot A.M. Forming and development of a system of social-labor relations: institutional aspects	159
Shaulska L.V. Conceptual bases of labour potential development	166
Gerasymenko G.V. Gender problems at labour market of Ukraine	178

ДЕМОГРАФІЯ ТА СОЦІАЛЬНА ЕКОНОМІКА
НАУКОВО-ЕКОНОМІЧНИЙ ТА СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ ЖУРНАЛ

1 / 2005

Видавці та засновники:
Національна академія наук України
Інститут демографії та соціальних досліджень

Рукописи приймаються обсягом до 12 аркушів формату А4 комп'ютерного друку (через 1,5 інтервали, шрифт: Times New Roman, розмір — 14) в двох примірниках, до яких додається дискета з відповідним текстом (формат MS Word for Windows 95 або 98).

Статті рецензуються. Відхилені рукописи авторам не повертаються.

Відповідальність за достовірність інформації, фактів та інших відомостей, посилань на нормативні акти, цитати, власні імена несуть автори публікацій.

Запропоновані редакцією матеріали друкуються мовою оригіналу (українська, російська). Матеріали, що публікуються в журналі, віддзеркалюють точку зору авторів, яка не завжди може збігатися з позицією редакційної колегії.

Статті, опубліковані в журналі, можуть бути зарахованими спеціалізованими вченими радами за місцем захисту кандидатських або докторських дисертацій як фахові лише у разі їх відповідності вимогам згідно з постановою ВАК України від 15.01.2003 р. № 7-05/1 “Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України”. Відповідальність за дотримання встановлених вимог лежить на авторах статей.

Затверджено до друку Вченою радою ІДСД НАН України
Свідоцтво про реєстрацію КВ №8304 видане
Державним комітетом телебачення і радіомовлення України 12.01.2004 р.

Усі права застережені.
При використанні матеріалів видання посилання на журнал обов'язкове

Комп'ютерна верстка та дизайн обкладинки
Тілікіної Н. В.

Підписано до друку 15 червня 2005 р. Формат 70x100/16.
Папір офс. Гарнітура NewtonC.
Обл. друк. арк. 15,9.
Тираж 300 пр. Зам. №

АДРЕСА РЕДАКЦІЇ:
Україна, 01011, м. Київ, вул. Панаса Мирного, 26
Тел.: (044) 486-0569

ВІДРУКОВАНО:
ТОВ “Прінт-Експрес”
03150, Київ, вул. Червоноармійська, 65, оф. 415
Свідоцтво про внесення до державного реєстру суб'єктів видавничої справи
ДК № 1482 від 28.08.2003 р.